ДОРОГА В НІКУДИ

Переклад: Дмитро Паламарчук

Життя більшості людей – мертва дорога, що веде в нікуди. А деякі з дитинства знають, що йдуть вони до незнаного моря. Ось уже їх дивує гіркота вітру, ось уже й присмак солі в них на губах – це аж поки перейдуть вони через останню дюну, а тоді розбурхана стихія шмагне їх піском і піною. І їм лишається або поринути в цю безодню, або вертати назад.

I

Дені Револю удавав, ніби пильно вчить уроки, а насправді прислухався, як ходить туди й сюди його мати, – довгий шлейф її сукні волочився по килиму з лагідним і урочистим шелестінням. Обличчя в неї було суворо-офіційне – такого вигляду напередодні балу надавав їй пан Тарді, перукар з бульвару Фоссе; такого самого вигляду набирала вона, й позуючи перед фотографом. Її сиве, трохи жовтаве хвилясте волосся нагадувало хистку архітектурну споруду, перев'язану вуалеткою й прикрашену смарагдовим півмісяцем. Дочка її Роза, також зачесана вже, була, проте, в пеньюарі, бо з майстерні Абріа ще не принесено сукні, яку довелося трохи переробляти.

– Якщо за п'ять хвилин не принесуть твоєї сукні, то я вже й не знатиму, що діяти.

Дені не стримався й тихенько засміявся.

– Ти ще не ліг спати, Дені?

– Сукні чекаю, – відповів хлопець.

Лампа на високій підставці освітлювала його волосся, зачесане на косий проділ. Пухка рука лежала на підручнику психології. Позад трохи завеликої голови довгі збірки занавіски з вицвілого шовку спадали вниз із-під плюшевого ламбрекена. Дені кортіло поглянути на нове сестрине вбрання. "Ця сукня, – міркував Дені,– буде така сама непристойна, як і всі інші бальні вбрання". Він дивився на дитинне личко Розети, не відповідаючи на її усмішку. Не мине й години, як вона з'явиться на порозі салону, показуючи всім поглядам свою шию, плечі, спину й навіть юні груди, трохи зависокі. І отак, напівроздягнена, дозволятиме себе обіймати першому-ліпшому танцюристові. Та ні, не першому-ліпшому! Адже є Робер Костадо. Вони майже заручені, житимуть разом. А могла б вийти й за якогось нелюба. У романах майже ніколи дружини не люблять власних чоловіків… Весілля ще не відбулося. Матуся Костадо стромляє палиці в колеса й розносить якісь темні поголоски про нотаріальну контору Револю, найкращу контору на все місто, вартнішу за мільйони; саме такі, як вона, і винні в отих усіх плітках… "Якби в нашої матері були якісь підстави турбуватися, – думав Дені,– то хіба вона так би непокоїлась через прищик на носі в Розети?"

– А він ще й побільшав, – бідкалася пані Револю. – Це навчить тебе нарешті, що треба не шоколадом напихатися, а їсти сирі овочі! (Завжди їй треба було встановити, хто саме і в чому саме винен). – З такою шкірою, як у тебе, треба уникати всього, що може її роз'ятрювати… І від кого, хотіла б я знати, успадкувала ти таку шкіру? – замислено додала вона.

"Та вже ж напевно не від тебе" – подумки сказав Дені, обурений, що мати, у якої шкіра була шерехата, з великими порами, насмілювалася ганити це прозоре личко, що могло зашарітися від найменшого хвилювання.

Це вже у пані Револю була якась неусвідомлена зловтіха; вона завжди накидалася на дочку, "виказуючи їй усю правду в вічі". Зловтіха завжди швидко змінювалася на роздратування, потім переходила в

справжню лють. Вона просто-таки розривалася, терзаючи дочку з жорстоким завзяттям.

– І яка ж ти потворна сьогодні, бідолашна Розо! Отак ти й просидиш увесь вечір, ніхто тебе й не запросить… Щастя, що хоч батьків маєш таких… Ну от, вона вже й розрюмсалась! Бракувало тільки, щоб у тебе лице розпухло й ніс став як картоплина. Іди промий очі холодною водою.

Роза пішла ридаючи, а Дені гукнув їй навздогін, щоб вона, мовляв, не журилась, – однаково ж на балу вона буде найкраща за всіх, як завжди.

Пані Революю ображено пояснила, що все це вона каже дівчині для її ж таки добра. "Кумедно, – подумав Дені,– що вона Жюльєна й мене любить більше… Жюльєн справжнісінький йолоп… а я… бідолашний, який же я бідолашний", – прошепотів він, злегка потерши вкриту пушком щоку.

Лакей повідомив, що прийшов старший клерк пан Ланден і хоче бачити пані. Вона здивувалась і обурилась. Як? О дев'ятій вечора? Пан Ланден з глузду з'їхав! Та й крім того, хіба йому не відомо, що вона ніколи не втручається в справи контори? Завтра ввечері пан повернеться з Леоньяну. А якщо старший клерк має повідомити щось термінове, він може й туди поїхати (маєток Леоньян був кілометрів за десять від міста).

Дені хотів знати, чи ці Ланденові незвичні відвідини хоча б трошки стурбують матір. Облишивши свого "Підручника психології", він вислизнув услід за лакеєм. Неначе кощаве собача, проскочив він у напіввідчинені двері, відчуваючи "повів долі", як казав його найкращий приятель П'єр Костадо, молодший брат Робера, Розиного нареченого.

В передпокої стояв пан Ланден, уже без плаща, тримаючи в руці мокрого капелюха, широко розставивши ноги в смугастих чорно-сірих штанях. Куценький піджачок облягав його надто тісно. Густа чорна

борода, що починалася ледве чи не від самих очей, неспроможна була приховати брезклості щік. З його похилих пліч, що їх пан Оскар Революю порівнював з плечима імператриці Євгенії[25], з його круглої спини й яйцеподібного черевця кепкувало все молодше покоління родини Революю, але особливо знущалися вони з черепа, лисого, блискучого, гулястого, безформного, як стара зужита каструля. Ланден в очах цих дітлахів був найпослідущою істотою, може, єдиним створінням, в поводженні з яким їхній батько, завжди такий чемний з підлеглими, дозволяв собі нічим не виправдану брутальність, ніби хотів перевірити, скільки той може витримати образ, або ніби зганяв на ньому свою злість. Та коли хто-небудь казав: "Адже в конторі геть-чисто все робить Ланден..." – ніхто з родини Революю цього не заперечував, та запереченням не йняли б і віри. Все місто знало, що найбільша й найважливіша частина роботи доручалася Ланденові. Скільки разів діти нотаріуса чули, як батько байдужим голосом казав: "Спитайте Ландена... Ланден повинен знати, де ця папка..." А про Ландена вони знали тільки те, що він – син університетського швейцара на філологічному факультеті і вчився він у ліцеї водночас із їхнім батьком, а живе самотньо, разом із сестрою, старою дівкою, якої так і не познайомив з родиною Революю, вважаючи, що вона цього не гідна. Жоден з членів родини Революю ніколи не переступив порога його житла. "У Ландена нема особистого життя", – казав нотаріус, ніби це було щось цілком звичайне.

Найдивовижніші почуття перестають дивувати, відколи стануть звичайними. Перед родиною Революю відбувалося чудо любові, але що ж це за чудо, коди воно триває все життя? Можливо, й брутальність Оскара Революю в поводженні з Ланденом пояснювалась роздратуванням, яке охоплює кожного, хто відчуває себе об'єктом якоїсь незбагненної й надмірної прихильності, та ще й вигідної для нього. Зневага, яку він відверто виказував своєму старшому клеркові, була не зрозуміла для решти родини й, може, походила ще з давніх років, з часів похмурого ліцею, де швейцарів син був покірним рабом заможного панича.

– Якщо це щось таке невідкладне, то можна й трамваєм завтра вранці змотатися, – промовив Луї Ларп тим глузливим тоном, що ним навіть слуги розмовляли з Ланденом. – Тільки пан не надто полюбляє, коли його турбують в Леоньяні.

І він не втримався, щоб не докинути:

– Але ж і нагорить вам, бідолашний пане Ланден!

– А це точно, що пані не можна побачити? Ніяк не можна? Ну, коли так…

Здавалось, він відчув якусь полегкість від того, що це побачення не відбудеться – і не з його вини. Луї Ларп не бачив, а Дені помітив одразу: гуляста лисина, на якій відбилося світло лампи, й ріденьке шовковисте волосся, що його Оскар Револю порівнював із шерстю дохлого мишеняти, – все це в Ландена лисніло від поту. А він ще й фарбував волосся, отже, піт котився на пухкі щоки брунатними краплинами, лишаючи за собою темні сліди. Ланден бурмотів, ніби розмовляючи сам із собою:

– Мушу знайти візника або таксі… Не дуже це легко, о такій годині, а тут іще цей бал у Фреді-Дюпонів… Якби раптом я був нащось потрібен, скажіть, що поїхав до Леоньяну…

Лише тепер він помітив Дені. Коли Ланден на кого дивився, не відвертаючи очей, його погляд, здавалося, мав у собі щось матеріальне, якусь фізичну вагу. Цього разу він навіть насмілився покласти на голову Дені свою завжди вогку руку, якою в родині Револю лякали дітей, коли ті кусали нігті: "Ану перестань, а то й у тебе будуть такі руки, як у Ландена!" Дені гидливо відсахнувся:

– Та ну ж бо, пане Ландене!

Ланденова рука важко лежала на голові Дені, олов'яна рука, якою, здавалося, важко й поворухнути. А в тьмяно-синіх очах, що вічно сльозилися, відбилось якесь невиразне почуття. Може, то були жалощі? Зненацька Ланден промовив:

– Ідіть до матусі, паничу… Будьте з нею лагідні… Скажіть їй… Ні, ні, не кажіть їй нічого…

Він рвучко обернувся й штовхнув двері. Остовпілий Дені почув, як він стрімголов збіг сходами. Хлопець сів на скриню в передпокої. У старовинному ліхтарі сичав газ. Іспанські свічники, дикунська зброя, що її навіз колись із островів двоюрідний дід Оскара Револю, картини на шовку, естампи – все це висіло на стінах споконвіку, як вважав Дені. До кімнати пані Револю прожогом пробіг заспаний лакейчук з картонною коробкою під пахвою. Він підморгнув до Дені:

– Сукня.

Дені метнувся за ним і, поки Роза відкривала коробку, прошепотів матері:

– Ланден побіг шукати візника або таксі. Їде до Леоньяну.

– Ну й на здоров'я!

Дені знав, що ці слова зовсім не пасують до тривоги, яка охопила матір. Вона обернулась до Рози, що вже вдягла сукню.

– Ану повернися… Що ж, тепер усе як слід… Ще повернися… Добре. Ти розпатлана, піди причешися.

– Дзвоник, – раптом сказав Дені.

Тільки в нього й був такий слух, щоб почути з материної кімнати, коли хтось дзвонив. Пані Револю здивувалась:

– І хто б це міг прийти в таку годину?

Пізніше діти, мабуть, згадували, що материн голос уже тоді змінився до невпізнання. Дені вискочив у передпокій якраз, коли Луї Ларп відчиняв двері. Це прийшла Леоні Костадо. В смушковому жакеті вона здавалась неймовірно великою. Відсапувалась. Хоч вона й була в близьких стосунках з родиною Револю, проте вперше так пізно завітала до них. Леоні Костадо, Роберова та П'єрова мати… У Дені раптом майнула думка, що це вона приїхала сватати свого сина.

– Вона коверзує,– казав Оскар Револю, – та вже коли зважиться, то наполягатиме, щоб за два тижні й весілля справили, – я її знаю…

Вона спитала у Дені:

– Мама у себе в кімнаті? – і, пройшовши передпокій, відчинила двері не постукавши.

Пані Револю вже накинула скунсову пелерину на бальну сукню й востаннє здійняла хмарку пудри навколо Розетиного носика.

– Ти їдеш на бал, голубонько?

Роза всміхнулась, підставляючи щічку Роберовій матері. Вона теж подумала, що йдеться про весілля. Але Дені побачив, як на материній лівій щоці з'явилася жовта пляма, – так бувало завжди, коли вона блідла від хвилювання: ця пляма була провісницею лиха. Мати пролебеділа:

– Ах, яка несподіванка! Яким чином…

– Чи можна, щоб діти вийшли?

Дені помітив, як заблищали оченята в Рози… але він уже знав, що не про весілля йтиме ця вечірня розмова. Бідолашна Розета! Розмови про її весілля, принаймні з Робером Костадо, ніколи вже не буде… Роза повела Дені в свою кімнату, де були двері й до материної.

Вона сіла на ліжку. Дені, ставши спиною до неї, міг бачити її в дзеркалі, що висіло над каміном. Тендітні, трохи похилі плечі виступали в неї з глибокого вирізу з тюлевою оторочкою, вкритою лелітками. А що сиділа вона похилившись наперед, у виріз корсажа видно було її маленькі перса. Від радісних надій у неї зарум'янилося личко. І от у цьому самому дзеркалі Дені побачив, як змінилося сестрине личко при перших вибухах голосу Леоні Костадо, що кричала завжди, навіть тоді, коли зовсім не треба було кричати, – а це змушувало співрозмовника й собі підвищувати голос. Та саме через те, що кричала вона надто гучно, Роза й Дені не все розбирали; але й того, що вони второпали, було досить, щоб зрозуміти, чого вона прийшла.

– Послухай, Люсьєно, тепер нам з тобою не до чемностей – занадто серйозний час. Ти знаєш, де Оскар?

Діти ледве впізнали материн голос – такий він був дитинний та запобігливий:

– Ну, звичайно, знаю, він у Леоньяні.

– Що ж, коли він і справді ще досі там, то не з власного бажання.

Почулося невиразне, незрозуміле бурмотіння; Леоні Костадо перервала його:

– Ти не прикидайся, ніби не розумієш мене! Цю байку вже три дні як усі в місті тільки й переповідають… То, може, й тобі слід би про це дізнатися!

Далі вона заговорила стишеним голосом. Діти почули, як їхня мати простогнала: "Яким правом…" Леоні говорила про чотириста тисяч франків, що належали Костадо, і що їх Оскар Револю мав пустити в обіг; як він причепився і завжди повторював: мовляв, невідомо, як воно обернеться з власністю. Мовляв, найнадійніше позичити під заставу нерухомого майна… Я, мовляв, збережу вам ці гроші на лиху годину… Собі це він зберігав, на свою лиху годину!..

Але тут увагу Дені відволікли сестрині ридання – її тендітна постать, ніби підтята, впала на ліжко: він бачив її в дзеркалі, та не насмілився обернутись. Задкуючи, він наштовхнувся на ліжко й сів біля Рози. Він не зважився обійняти її оголені плечі. Тільки приказував: "Не плач, іще не все втрачено. Я певен, що Робер ніколи не відмовиться від тебе. Його брат П'єр так мені казав іще минулого четверга…" Дені намагався говорити переконливо те, у що не вірив сам. Матусю Костадо надто добре знали і вона верховодила синами – Робером теж. Тільки старшому, Гастонові, своєму улюбленцеві, якого величали "красень Костадо", вона ладна була поступитися частиною прав, належних голові родини. Їй лестила його врода, його коханки, його успіхи на перегонах… Але ж Розету любив не Гастон, а слабкодухий Робер – а ним Леоні Костадо крутила як хотіла. Саме тепер, коли дощенту руйнувався добробут родини Револю, підупадало їхнє становище, під загрозою була, може, і їхня честь, – одна думка не покидала Дені: Роза не вийде заміж за Робера Костадо. Лише ця думка, виразна й настирлива, височіла над купою руїн. Він не насмілювався подивитися правді в обличчя, він відсував цю думку вбік, приховував її, та все одно повертався до неї згодом. І знову почав уважніше прислухатися до того, що вигукували за дверима:

– А докази… у тебе ж нема доказів, Леоні; ти повірила пліткам. Ледве справа торкнеться твоїх дітей, як ти втрачаєш усякий глузд… От бачиш: ти вагаєшся, не знаходиш, що сказати…

– Бо мені шкода тебе…

Леоні перебила свою жертву спокійним голосом; хоч би там що, а вона вирішила спорожнити весь лантух, виказати геть-чисто все: адже йшлося ні про що інше, а про спадщину її дітей. Отож вона й почала. Розі й Дені здавалося, ніби вони чують глухі удари просто по тілу. Їхня мати більше не озивалась. Роза стисла братову руку. Вона вже не плакала, тільки примовляла: "Бідненька матуся, треба ввійти туди…" Проте вони не зважились навіть підвестися.

– Мені прикро завдавати тобі болю… та якби ж не йшлося про моїх діток… раніш або пізніш, а доведеться тобі дізнатися… Регіна Лораті розбазікала все моєму синові Гастону… Ну, так, ота балерина з оперного театру… Бідна моя Люсьєно… і ти мене ще питаєш, до чого тут вона? Ти мені не кажи, що нічого не знаєш… Ну, Люсьєно, не прикидайся здивованою! Слово честі, я готова тобі це пробачити, моя люба… Але ж ти чудово знаєш, що Оскар утримував її, та ще в яких розкошах! Тобі, як і всім нам, відомо, які були в неї пишні екіпажі, ліврейні лакеї, приміська вілла в Муло, дім на вулиці Пессак, обставлений старовинними меблями… Ти цього не знала? Ні? Тільки ти, голубонько, не думай знепритомніти, не така тепер хвилина, щоб тобі розгублюватись… Що ти кажеш? Що в мене нема доказів? Знов ти співаєш тієї самої… Так наче я тобі лихого бажаю… Але ж нещасна ти жінко, знов тобі кажу, що ця Лораті давала моєму Гастонові читати листи твого чоловіка… Він умовляв її тікати з ним до Південної Америки, якщо вже тобі так хочеться знати! Важко це тобі слухати, а мені ще важче відповідати, але доводиться. Ось до чого дійшов Оскар! Звичайно, Гастон коханець тієї Лораті. Що? Брудна справа, кажеш? А чому саме? Мій син зовсім не такий уже святий та божий…

Притулившись до дверей, Дені та Роза почули чиєсь незнайоме белькотіння:

– Іди вже, Леоні, годі мене мучити…

Тоді кат, що завдав удару без ненависті, а тільки виконуючи свій обов'язок, злагіднів. Леоні Костадо вже не кричала, а говорила наполегливо, вперто, терпляче:

– Я піду звідси, тільки одержавши чотириста тисяч франків, гроші моїх дітей… Так, так, ти можеш, можеш усе… Я вже радилась… Ти виходила заміж із контрактом про збереження посагу… твій батько знав, що робив; та й на спільну власність ти маєш право: твоє особисте добро лишається недоторкане. От і підпиши дарчий запис на користь моїх дітей. Я принесла акт. Нотаріус Лакост сам його й склав… Тобі лишається тільки підписами отут… і отут… на берегах постав свої ініціали… Тобі здається, що я жорстока, Люсьєно, але ж це заради дітей. Якби йшлося про мене саму, але ж це гроші моїх дітей… Та й тобі буде спокійніше…

– Це насамперед гроші моїх дітей, а крім того – я певна: це незаконно…

– Не турбуйся, Лакост на таких справах знається: як буде потреба звернутися в суд, я звернуся… Головне, щоб ти підписала… Та зважся ж бо, не примушуй мене кликати дітей і ще й їх робити свідками… Хоч саме вони зрозуміють… Що ти там кажеш? Може виявитися, що чутки неправдиві? Зрештою може бути й таке. Тоді твій чоловік просто поверне мені ті гроші й більше про них не буде й мови. Але ж Гастон бачив листи… Та кінець кінцем усі в місті про це говорять. Сядь. Тепер нема часу на млості. Сідай за столик.

– Я мушу порадитись.

– З ким? З чоловіком? Він у Леоньяні, очікує Лораті, а та не приїде, бо вона з Гастоном уже в Монте-Карло… Ніщо не заважає тобі відвідати Оскара, ти гарантована від неприємної зустрічі.

– Дай мені змогу порадитися з моїм сином Жюльєном, він уже у Фреді-Дюпонів…

– Я не чекатиму, поки він повернеться. Ти повинна підписати. Зрештою, що тобі може статися? Ці гроші Оскар би однаково прихитрився у тебе загарбати – я ж його знаю! І вони хтозна-куди пішли б; краще вже віддати їх моїм дітям. Ти кінець кінцем таки підпишеш… То навіщо марно зволікати?

Леоні зітхнула. Вона вагалася, чи застосувати ще одну, останню зброю, і нарешті зважилась, міркуючи, що може цим врятує життя Оскарові Революю:

– Ти б уже мусила бути в дорозі до Леоньяну… І про що тільки ти думаєш, нещасна? Коли людина дійде до крайнощів, вона на все здатна.

– Що ти хочеш сказати, Леоні? Боже мій! Я тут сперечаюсь, а там кожна хвилина може….

Далі Роза й Дені чули тільки хлипання та голос – майже ніжний, наполегливий, благальний, переконливий, що повторював найчастіш одне слово: "Ну, підпиши, підпиши, бідолашна моя Люсьєно… Підпиши… Більше ти про це не думатимеш… Будеш вільна, поїдеш до Леоньяну. Може, ще не пізно буде врятувати його… Але спершу треба підписати… Отут… і тут… і ще ось тут… самі ініціали".

Хлипання почало стихати. Загуркотів стілець по підлозі, клацнув замок у письмовому столі, зашелестів папір. Потім – тиша, і раптом голосно озвалась Леоні Костадо:

– Ну от! Це, звичайно, не все, але найважливіше зроблено… Хто зна, моя люба, може, й справді я помилилась. Може, Оскар грав якусь комедію перед Регіною Лораті? Або Регіна просто набрехала Гастонові, щоб його роздражнити й потягти за собою… Ніколи не знаєш, чого чекати від такої мерзотниці! Тоді твій підпис не зобов'язує тебе ні до чого…

Вона втихомирилась, розм'якла. Сховала дарчий запис, що його згодом протягом років марно оскаржуватимуть по судах кредитори Оскара Революю. Обняла приголомшену Люсьєну:

Моя біднесенька, чи не могла б я чимось стати тобі в пригоді?

II

Вийшовши з будинку Революю, Леоні, незважаючи на свою огрядність, дуже швидко рушила безлюдною вулицею Шапо-Руж, сп'яніла від своєї перемоги, якої вона нітрохи не соромилась. Вона йшла, розтинаючи пасма туману, з приємністю вдихаючи млисте повітря, притискаючи до грудей сумочну з дарчим актом. Та це ж вона відвоювала частину спадщини своїх дітей!.. Слава їй! Осьде він, підписаний акт. Лакост каже, що з цим папером вона переможе в усіх судових баталіях. Звичайно, страшенних зусиль це коштувало, що й казати, обов'язок важкий. Сердешна Люсьєна! Яке горе їй доведеться переживати!

Та Леоні марно змушувала себе розчулитися, співчувати горю, яке її не обходило. Згадуючи, який відчай охопив її, молоду дівчину, коли не з нею одружився Оскар Революю, вона тепер аж здригнулась: адже сьогодні ввечері їй би довелось бути на місці Люсьєни… "Щоправда, якби я була його дружиною, я наглядала б за ним пильніше й утримувала б його від отих дурощів. Тоді він би не пішов отак на дно… Ділова людина з нього просто геніальна… Я знала, кому віддаю ці гроші… Він би швидко пустив їх в обіг… Усе його лихо в тому, що він одружився з Люсьєною Віллі-Дюран, яка себе так високо ставила, ніби

народилася з Юпітерового стегна; бундючністю вона підбурила проти себе всіх, а сама, бідолашна, така вже нудна, що Оскар почав зраджувати її мало не відразу..." Оскар... Леоні уявила собі, як він у Леоньяні чекає на Регіну Лораті, а дочекається Люсьєни, тимчасом як Гастон з Регіною мчать собі до Монте-Карло.

Леоні відігнала цю думку геть, засоромлена тим, що смакує подібні речі. Вона зневажала себе за те, що пишається синовими коханками, але не могла перебороти пихи. Гастон... Ось би хто тішився нею, ось би хто оцінив належно її сьогоднішню відвагу... Та, на жаль, удома зустріне її не улюблений син, а два інші – Робер і П'єр.

Вона пішла повільніше, бо таки трохи засапалась, та й не хотілося їй поспішати додому: треба ж було обміркувати, як вона розповість про те, що сталося. Зненацька її охопило обурення: ні, це вже занадто! Витримати таку напружену, прикру розмову, врятувати спадщину, а потім іще й виправдовуватись, просити вибачення! Бо вона ж добре цих дітей знає... А як по щирості – то ні! Зовсім вона їх не знає...

Стосунки її з обома молодшими синами отруювала аж ніяк не розбіжність у поглядах. З Гастоном вона, здається, теж ні в чому не має згоди, проте вони можуть порозумітися з півслова. Він гульвіса, живе всупереч усім принципам своєї матері, але розуміє її, і вона його розуміє. А ці двоє такі працьовиті, такі поважні, проте ніколи не вгадаєш, чого від них чекати.

От, приміром, вона, Леоні, вважає, що сьогодні ввечері поводилась бездоганно: гроші, що їх вона оце несе, успадковані по батькові; це священний скарб, і вона пишається тим, що відвоювала його в тяжкій боротьбі. Для Люсьєни ці гроші однаково були б утрачені, дісталися б іншим позикодавцям, то "краще вже віддати їх моїм дітям". Що до цього пізнього візиту, та ще й за таких обставин, звісно, це жахливо: але ж, ясна річ, слід сказати їм усю правду – може, це вона, Леоні Костадо, врятувала життя Оскарові Революю...

Та що більше Леоні розмірковувала, то менш уявляла, що відповідатимуть їй діти. Вона вирішила вдати здивування: "Як, ви навіть не подякуєте мені?" Не сумнівалася нітрохи, що діти будуть обурені. Адже існували обставини, що їх вона силкувалася всіляко обминути: одна – кохання, що єднає Робера і Розету Революю, друга – не така важлива – приязнь між П'єром і малим Дені. А чи справді не така важлива – це ще побачимо. Робер млявий, безвільний… А П'єр якраз у перехідному віці і ніби сказився, часом аж ляк бере: безглузді вірші пише, голова набита всякими нісенітницями… Робер – той, мабуть, зрозуміє, що тепер його одруження з Розетою неможливе – як не поглянь… Коли навіть не брати до уваги можливої ганьби, що впаде па цю родину, а також безсумнівного убозтва, то поки він скінчить свою медичну освіту, відбуде інтернатуру, складе конкурсні іспиті – минуть роки та роки. Хіба що в тридцять років він зможе заробляти на прожиття… Навіть в інтересах дівчини (саме на цьому й треба наголошувати найбільше) він зобов'язаний повернути їй свободу й не компрометувати її.

Леоні Костадо дійшла до будинку, в якому вони займали перший та другий поверхи. Уже на східцях їй раптом спало на думку, що Робер теж мав бути сьогодні у Фреді-Дюпонів на балу. Та коли він побачить, що Рози нема, то повернеться додому… Його й так уже стурбували чутки, що ширились по місту сьогодні…

Ні, Робер досі не повертався. Леоні, навіть іще не скинувши капелюшка й смушкового жакета, відчинила секретер і взяла ключа від скрині, пригвинченої до її ліжка в головах і "перевдягненої на нічний столик", як казав П'єро. Фальшивими скриньками були замасковані важкі металеві дверці. Леоні набрала шифр, відчинила скриню й поклала на поличку акт з підписом Люсьєни Революю. Потім, узявши лампу, пройшла до хлоп'ячих кімнат. Помітивши світло за дверима П'єрової кімнати, вона, своїм звичаєм, зайшла не постукавши. П'єр, як це йому траплялося частенько, читаючи в ліжку, заснув; книжка лежала на ковдрі. Спав він напівсидячи, в незручній позі, задерши голову й простягши шию так, наче його мали скарати на горло. У головах

олівець, аркушики паперу, розкішний зошит у шкіряній оправі – розгорнутий. Низенька лампа освітлювала сторінку, вкриту виразними, дбайливо виведеними літерами, – П'єр завжди так переписував свої вірші. Озброївшись лорнетом, Леоні неприязно вчитувалася в текст, що видавався ніби й зрозумілим, а проте второпати змісту вона ніяк не могла.

Кібела дивиться на Аттіса, що заснув, і думає:

Він спить. Самих богів примушу я мовчати,

Усе понищу я вкруг Аттіса, що спить.

Сон підломив твого стрункого тіла віть,

І руки простяглись, обнявши луг квітчатий –

Дві змійки лагідні, що мов стомились жить.

Кібелу потрясло аж по самі глибини

Це тьмяне зречення, безлюбосне, безвинне.

"Що воно таке? – питала Леоні саму себе. – Що воно має означати?" Не знати чому ці вірші викликали в неї обурення.

Я опов'ю твій сон глухим дзижчанням мух,–

Його здаля протне лиш півень галасливо.

Незнаний сплящому небес гнітючий дух,

Ні пахощі оці, що з мене смокче злива,

Ні прагнення цього грімкий зі сходу рух,

Ні сліз струмки, що так блищать у листі блідо.

Стріває уві сні він німфу Сангариду,

Яку гойдає хвиль безсонна течія.

Я ж… Океан мене підточує, руйнує…

Не можу сплести рук, ніяк не пригорну я…

Безформна владарка, що проти німфи я?!

На мій безмежний лоб приплив скорботний горне

Хіба слизьких медуз та водоростя чорне.

Звідки у Леоні виникла оця прихована злоба, оце ганебне бажання порвати, пошматувати на клапті гарненький англійський зошит? Вона неспроможна була зрозуміти це. Не знала вона й того, що така сама ледве стримувана лють опановувала й П'єра і що в ті хвилини, коли вона його майже ненавиділа, вони були, як ніколи, подібні між собою – не подібністю думок або почуттів, а тією темною жадобою руйнувати, якої вона сама в собі боялася, – отже й тепер, відійшовши від столика до вікна, вона притулилась на мить чолом до шибки. П'єр злякано скрикнув: "Хто там?"

– Це я… Робер не повернувся?

– Він не баритиметься сьогодні… Хотів зайти туди на хвилинку, може, почує там щось нове…

П'єр позіхнув, показуючи ріденькі зуби.

– А ти, мамо, дізналася що-небудь?

– Так, я була у них.

.– Ти ходила на Біржову площу?

Сон у нього раптово розвіявся. П'єр поглянув на матір суворо й недовірливо.

– То мій обов'язок, – сказала вона.

"Яке лицемірство!" – подумав П'єр. Але мати ніколи ще не була так щиро впевнена, як сьогодні: вона виконала свій обов'язок щодо синів… Та ще, може, й попередила вчасно Люсьєну.

– Добре, що я пішла туди. Можеш собі уявити – ця бідолашна жінка ні про що й не підозрювала… Ну, звичайно, останніми днями вона дуже турбувалася, та все ж не думала, що катастрофа така близька…

– Що ж ти їй сказала?

Леоні Костадо стала на дибки: яке він має право допитувати свою матір, та ще таким тоном? Можна подумати, що він її в чомусь підозрює.

– Ні, мамо, я просто хочу знати, та й годі…

– Я не зобов'язана складати звіт якомусь шмаркачеві. Поговорю з твоїм братом, коли він повернеться. А ти спи, і щоб я тебе не чула більше.

Вона вийшла з кімнати, забравши з собою лампу. Але повелась так не тому, що розсердилась: вона зрозуміла, що краще буде порозмовляти з Робером наодинці, без цього скаженого хлопчиська. Ледве встигла вона перевдягтися по-хатньому, як почула шарудіння, – Робер ключем намацував щілинку в дверях. Вона кахикнула, щоб показати, що не спить і чекає на нього. Він зайшов, тримаючи пальто на руці. Леоні відзначила, що костюм дуже личить йому і що цей стрункий хлопчина виглядає елегантніше, ніж кремезний Гастон. І хоча вона віддавала перевагу чоловікам такого типу, як її старший син, почуття справедливості змушувало її визнати, що в Роберові більше витонченості, більше "породи".

– Звичайно, на балу її не було, – сказав він своїм нерішучим, млявим голосом, що так дратував матір. – Здалеку я побачив Жюльєна Революю, та так і не протиснувся до нього в натовпі. Здається, дехто з його приятелів уже дав йому відчути, що він тут – небажаний гість… Тоді я поїхав на Біржову площу… Та їх уже не було – подалися кудись.

В цю мить увійшов П'єр, босий, у піжамі, скуйовджений. Пані Костадо вигукнула:

– Я ж тобі наказала спати!

– А мій сон не слухається твого наказу.

Коли Робер почав дорікати: "Ну, П'єро, чому ти такий нечемний!" – П'єр закричав:

– Я певен, вона не зважилась тобі сказати, звідки повернулась щойно… куди вона ходила ввечері…

– Я не дозволяю тобі казати на мене "вона" в моїй присутності.

Але П'єр правив своєї:

– Вона крадькома від нас поїхала й пробула весь вечір на Біржовій площі.

Робер обернув до матері невдоволене обличчя:

– Це ж неправда, мамо?

Вона відповіла з викликом:

– А чому б це мала бути неправда?

– Ти бачила пана Революю?

– Ні. Він у Леоньяні. Я знала, що він там, знала, й чому він там, а Люсьєна не знала… Розумієш? Я їй розповіла, от вони й поїхали до нього. Щоб часом йому не спало па думку віку собі вкоротити. Може, я його врятувала!..

Робер зітхнув:

– Пана Революю не було, отже, ти й не розмовляла про наші гроші!..

Леоні Костадо мовчала. Зате Робер почув П'єрове бурмотіння:

– Аякже, так вона й утрималась…

– Ану, П'єро, повтори голосніше те, що ти сказав…

– Я сказав, що ти не втрималась і говорила про гроші. Саме заради цього ти й пішла туди.

Отже, все відбувалося так, як вона й сподівалась. Робер і П'єр поставали перед нею як судді. От Гастон – той би все зрозумів, був би

захоплений нею і вдячний їй… А тут боротьби не уникнути. Але право було на її боці. І вона рушила в наступ:

– Ішлося не про мої гроші, а про ваші. Вам їх лишив батько. Якби вони були мої, я б могла виявити великодушність.

Робер перебив її: якщо гроші належать йому й П'єрові, то навіщо було їх вимагати…

– Ти забуваєш про Гастона, а він міркуватиме не так, як ви… Ти забуваєш, що П'єрові лише вісімнадцятий рік, а поки він не дійде повноліття, я, його опікунка й мати, повинна боронити його інтереси навіть всупереч йому самому…

– Зрештою, – наполягав Робер, – якщо пан Революю виїхав, то навіщо ти їх шарпала марно?

Вона з жалем поглянула на сина: він таки справді пришелепуватий! Які вони недосвідчені в життєвих справах, ці хлопчиська, а уявляють себе орлами.

– Запевняю тебе: ми з Люсьєною розмовляли по-дружньому.

Робер поцікавився, чи Розета була при цій розмові. Пані Костадо заперечливо хитнула головою.

– А Дені? – спитав П'єр.

– Ні, ні, вони обоє повиходили з кімнати.

Вона сушила собі голову, міркуючи, як краще розповісти синам про свій успіх. Просто неймовірно: скільки потрібно обачності, щоб викласти

цим йолопам новину, – мовляв, ваш нотаріус збанкрутував, але, дякуючи мені, ви не втратили нічого.

– Повинна сказати, Люсьєна трималася дуже добре, з великою гідністю. Вона відразу усвідомила, що у її чоловіка є особливі обов'язки щодо сиріт.

– Яких іще сиріт? Ми не сироти, – заперечив П'єр.

Змалку він зненавидів ці слова: "сирота", "сирітство", "сиротинка", "сирітський".

– Люсьєна мені сказала, що у неї є саме така сума, яку нам заборгували – чотириста тисяч франків.

П'єр скрикнув:

– Бувають же такі збіги!

Мати не звернула уваги на цю зухвалу вихватку. Вона страждала від того, що доводиться скочуватись до брехні, а це було не в її вдачі. Але ж на це її штовхали "два дурники" – так обзивав їх Гастон.

– Чотириста тисяч франків, – повторив Робер не своїм голосом, – але ж таких грошей під рукою в них не могло бути.

Яка наївність! Леоні Костадо знизала плечима.

– Ясна річ, не могло. У гаманці в них стільки не було. Але з мене досить її підпису…

– А це, здається мені, проти закону…

– Не турбуйся… Може, й доведеться судитися з іншими кредиторами… Та я певна, що виграю справу.

І коли син не відповів нічого, вона вирішила, що досягла успіху.

– Ви повинні знати, що я спершу порадилась з паном Лакостом, яких запобіжних заходів треба вжити…

Мовчання синів почало бентежити пані Костадо. Так наче море лежало між нею й ними. Як же розмовляти, коли ти на протилежному березі? Брати сиділи поруч у шезлонгу біля великого ліжка. Обидва похнюпились, і лампа кидала відблиски на русяве волосся: сплутане й розкуйовджене – у П'єра, і гладеньке, з проділом, трохи закучерявлене на потилиці – у Робера.

– Тільки-но отримаю спадщину, – сказав Робер, – відразу й поверну їм.

– Ну, це вже вибач, – заперечила мати, – ви володієте лише чистим капіталом, а всі прибутки від нього належать мені.

А коли П'єр пробубонів: "І скаже ж отаке!" – вона вибухнула:

– Чудово, дітоньки! Виходить, ви зневажаєте гроші. Ну, а на які ж кошти ви живете? Ти, Робере, знаєш ціну того костюма, що так тобі до лиця? А ти, П'єро, тобі не до вподоби, коли на вечерю буває саме лише холодне варене м'ясо? А ти заглядав коли-небудь до рахунків, що я мушу оплачувати твоєму книгареві та палітурникові? Гастон мені теж коштує недешево, та він принаймні усвідомлює це, перепрошує, дякує мені. Він не те, що ви, – він не нахаба, щоб судити мене: я, мовляв, жінка без ідеалів, так? Жінка, що тільки й тямить стригти купони та дерти гроші з пожильців, тоді як ви ширяєте поглядом вище хмар та тринькаєте грубі гроші на стоси нікчемних книжок… Я придатна на те, щоб вас годувати, одягати, обігрівати, наймати вам слуг, бо ви зроду не

дасте собі ради без них! Соромно вам так бундючитись перед матір'ю – на себе я ні сантима не витрачаю. Ви смієтеся з моїх дешевих суконь, ви глузуєте з мого облізлого хутра. Ці гроші, що ви їх так зневажаєте й розтринькуєте, – ваші діди все життя їх збирали, не шкодуючи зусиль, відмовляючи собі в усьому. Вони повинні бути для вас священні, оці гроші!..

Вона почувала, що може продовжувати, що хлопці нарешті принишкли. Робер промимрив, що це не його провина, коли медичну освіту доводиться добувати аж стільки років. Мати, втихомирившись, відповіла, що вона не дорікає йому цим, нехай вчиться скільки треба, аби лише досяг свого.

– А цього малого дурника, – тут вона знову підвищила голос, повертаючись до П'єра, – його треба ще муштрувати та муштрувати – і взятися за це доведеться як слід.

П'єр понурив голову. І що більше мати відчувала, як дошкулила йому, то дужче її розбирала лють: це дуже приємно й дуже вигідно – цілими днями шкрябати віршики замість готуватися до іспитів з філософії. Віршами небагато можна досягти, навіть коли вони гарні, то й тоді не прохарчують людини; ну, а вже коли вони ні те ні се…

П'єр підвівся і, не глянувши на матір, вийшов. Отямившись, вона замовкла, трохи засоромлена. Хай би вона й не мала рації чи перебрала міру, так хлопець же сам призвів до того…

– Безперечно, не варто було так занадто, – сказав Робер. – Треба зважати на його вік…

– То що тут такого особливого? Чим він відрізняється від інших?

– А він таки відрізняється від інших.

Вона заперечила: вся річ у тім, що в домі нема голови родини – той як слід напутив би хлопця. В глибині душі Леоні не мала сумніву, що П'єр не такий, як інші; вона тільки не хотіла визнати його вищості. Бувши дочкою, небогою, онукою великих комерсантів, місцевих верховодів, вона їх мала за взірець, коли йшлося про вартність людини. Вона була певна, що як слід розуміє вираз: оце людина неабияка.

– Отже, – сказала вона на закінчення, – мені лишається тільки просити у вас вибачення за те, що я сьогодні зробила вас заможними… Цього я й сподівалась… І все ж таки…

– Та навіщо вони мені, ті гроші… Я ж бо все втратив…

Мати зраділа, почувши таке, хоч і шкода їй було сина. Вперше вона була задоволена, що він у неї такий безвольний: у нього навіть питання не виникло, що діяти, він ладен був без боротьби зректися дівчини. Та все-таки, побоюючись поставити питання руба, вона почала вболівати над Розою – мовляв, жертва бідолашна… і така вона лагідна, така прихилиста; мабуть, можна б і не зважати на те, що їхнє прізвище буде заплямоване. Але ж Робер сам добре знає: не в такому він іще становищі, щоб заводити сім'ю. Перед катастрофою старі Революю натякали: мовляв, вони оселять у себе молоде подружжя, ну, а тепер…

Робер нарешті озвався млявим голосом:

– А чи не могли б ми жити тут?

– Ти з глузду з'їхав! Де? У твоїй кімнаті? А коли дитина буде? Крім того, не забувай, що вся їхня родина сяде тобі на карк. Тобі, тобто мені… Ну, ну… Годі, годі! Будь мужній, хлопчику мій! Знаю, тобі важко, – закінчила вона, обіймаючи за плечі велику дитину, що обливалася слізьми.

Робер розумів, що мати розраховує на його слабкодухість, розумів і те, що вона не ошукається в своїх розрахунках. Та й що зрештою він може їй відповісти? Що з Розою він почуває себе зовсім іншою людиною, сповненою надій і відваги? Варто йому тільки сказати таке – і мати розвіє й нанівець зведе всі його міркування.

Перед тим, як піти до своєї кімнати, Робер зайшов до П'єра. Той сидів на ліжку.

– Лягай спи, старий, уже й північ минула.

П'єр, не дивлячись на брата, буркнув:

– Брудні ті їхні гроші…

– Не порозумітися ніяк, – зітхнув Робер. – Бідна мама вважає, ніби вона добре зробила, пішовши туди ввечері, ніби так і належить голові родини. Може, вона й має рацію, кажучи, що ми невдячні…

– Та не в цьому суть, – П'єр струснув головою, втупивши кудись нерухомий погляд. – Прикро, що вона слушно про нас каже… ні, скоріше, прикро, що я не знайшов, як їй відповісти. Я ненавиджу гроші за те, що від них залежу. Ради нема – я вже міркував про все це: від грошей не визволитись. Ми зв'язані, ми живемо в такому світі, де гроші – основа всього. Мати правду каже: збунтуватись проти неї – все одно що повстати проти всього світу, проти життя… Або тоді вже треба переробити світ. Залишається…

– Що залишається?

– Революція… Чи бог…

Слова ці видались надмірними в маленькій кімнатці, захаращеній книгами, репродукціями, копіями античних статуй. Робер притулив до себе братову голову:

– Не кажи дурниць…

П'єр не відповів, сховавши обличчя на грудях Робера, що дивився в зошит, розгорнутий на тій самій сторінці, на якій педавно силкувалася щось утоpопати пані Костадо. Він читав і перечитував:

Не можу сплести рук, ніяк не пригорну я…

Безформна владарка – що проти німфи я?

На мій безмежний лоб приплив скорботний горне

Хіба слизьких медуз та водоростя чорне.

– Слухай, – раптом сказав П'єр, учепившися Роберові в плече, – ти не покинеш її? Ти не покинеш Розу Революю?

Старший зітхнув, звільняючи плече від П'єрової руки:

– Що поробиш! Ти ж сам сказав… Ми зв'язані…

III

Коли пані Костадо вийшла на вулицю, забравши документ, мов трофей, Люсьєна кинулась до Рози. Зачіска її не була порушена, на високому шиньйоні сяяв смарагдовий півмісяць. Але діамантове намисто й персні вона вже встигла зняти. Дені помітив їх у напіврозкритій сумочці, з якої мати раз по раз витягала хусточку, щоб витирати очі.

Діти побачили, як плаче ця всемогутня істота – їхня мати. Вони не насмілились підійти обійняти її.

– Ви чули? – спитала вона.

Дені вголос вимовив слова, які найкраще віддавали те, що він відчував уже хвилин десять. Йому здавалося, ніби його живого присипало під руїнами сплюндрованої будови: "Ми живцем поховані!" Роза тихенько плакала, уткнувши голову в подушку. Вона оплакувала себе, своє кохання, своє щастя, якого ніколи не буде, яке вмерло, не народившись. Пані Револю спитала Дені, наче він був дорослий, що робити.

– Їхати до Леоньяну, не гаючи часу, і всім трьом. А по дорозі завернемо до Фреді-Дюпонів по Жюльєна.

– Ні,– жалібно сказала пані Револю, – тільки не до Фреді-Дюпонів – там, мабуть, уже все знають...

Дені запевнив, що зайде туди з двору непомітно, та коли родина сідала в ландо, нагодився блідий Жюльєн у бальному вбранні – хтось із приятелів устиг йому шепнути:

– Твоє місце не тут, вертайся додому.

Дорогою пані Револю, намагаючись перекричати торохтіння коліс по бруківці, розказувала Жюльєнові, яка жахлива сцена відбулася. Він був приголомшений, – для нього все, що стосувалося світського товариства, мало абсолютну цінність: недаремно ж вихваляли його коректність і вишукані манери. І ось тепер він машинально протирав монокль, а інколи починав говорити – носовим, гугнявим голосом наводив цифри:

– Ви погодьтесь, – казав він, силкуючись обрахувати бюджет Регіни Лораті,– на самих тільки коней та на ліврейних лакеїв ішло в неї щонайменше…

Оце "щонайменше" він повторював безнастанно. Його захоплювали ці підрахунки. Зачеплений нещастям більше, ніж усі інші в родині, він іще не відчував удару, але вже був смертельно поранений – він, від кого досі кожне, як милості, чекало принаймні уклону, потиску руки, він, син нотаріуса Революю, він, бажаний жених…

– В усякому разі, борги ми віддамо, – раз у раз торохтів він. І знову жонглював цифрами: стільки візьмемо за контору, стільки вартий Леоньян, а стільки дім на Біржовій площі… Мати не хотіла сказати, що все це, мабуть, уже заставлене. Жюльєнів запал швидко охолов, бо ніхто нічого не відповідав. Його плеската голова з ріденьким волоссям хиталась – ландо підскакувало на нерівній бруківці. Раптом пані Революю скрикнула:

– Ні, такого він мені не заподіє! Це було б занадто!

Діти (крім, хіба Рози, що й досі була в полоні відчаю) здогадалися, що мати подумала про самогубство. Та хлопці й самі весь час про це думали. Жюльєн, як людина світська, міркував: "У такому випадку, може, й краще раптово зникнути з життя, немов вийти з картярні після нечесної гри". Дені сприймав усе, як і належить підліткові його віку, коли не минуло ще захоплення всіляким драматизмом і вабило до катастроф. Він і не намагався гнати від себе страшні картини – навпаки, обмірковував усе детальніше, переконаний, що наші почуття не збігаються з дійсністю, отже, і нещастя, про яке він думає, не станеться. Тому-то Дені обмірковував усі декорації, всі мізансцени: широка залізна брама навстіж, розгублено метушаться слуги, на перських килимах брудні сліди поліцейських чобіт.

А пані Революю правила своєї: "Невже він мені таке заподіє?" Нібито бідолаха тільки про те й дбав, щоб не собі, а їй заподіяти лихо. Та вона ж була йому дружиною… недовго, правда, але була дружиною, нехай і байдужою до його пестощів, – так їй принаймні здавалося. І от тепер її байдужість раптом зникла. Її охопив страх, що чоловік уже неживий. І вона в ріжок заволала на кучера, щоб той гнав якнайшвидше.

Ландо котилося тепер по дорозі, якою раніше звичайно їздили на канікули. Цокання копит і торохтіння коліс будили передмістя, що його Дені споглядав липневим присмерком після розподілу нагород у школі. Цього вечора вологий вітер шарпав клапті афіші, яка сповіщала про кориду, – Дені бачив її ще минулого літа. Де-не-де блимало світло в барі, освітлюючи прилавок, коло якого стояли чоловіки. Дені взяв за руку Розету – ніколи вже вона не вийде заміж за Робера Костадо. З обачності він хотів додати кілька рисочок до уявної сцени самогубства, бо вони мали от-от під'їхати до сонного замку.

– Зрештою, – сказав Дені голосно, – там уже, мабуть, Ланден. На нього можна покластися.

Мати роздратовано вигукнула:

– Ото ще мені!

– Звичайно! Це ж він порядкував усім, – озвався Жюльєн. – Батько довіряв йому…

– А то ще треба розібратися, на чию руку він грав…

– О! Це хитрюга!.. Можеш бути певна, що він викрутиться.

– Безумовно, не тільки викрутиться, а може, ще матиме з того й пожиток. Не всім же доведеться зубожіти.

І мати з сином взялися всіляко паплюжити Ландена без найменших підстав, із самої лише ненависті до нього, Дені також не любив Ландена, але, як то здебільшого буває у хлопців його віку, прагнув справедливості. Проте й він не обстоював Ландена. Іще чого бракувало – вболівати за Ландена. От вони вже й наближаються. Сільська місцевість узимку пахла якось незвично для Дені. Тепер життя буде не таке, як він собі уявляв. Життя… Він сам обере собі життя… І раптом він відчув у себе на плечі голову Рози. Вона вже не плакала – не було більше сліз.

Ландо завернуло на доріжку, що простяглася вздовж парку аж до задвірка. Ні, не можна уявити, щоб усі ті трагічні сцени, які так детально уявив собі Дені, могли відбутися в дійсності. Він не вірив у пророцтва. Колеса котились по жорстві з тим знайомим шурхотінням, яке завжди пов'язувалось у нього з радощами канікул. Якби він був композитором і писав оперу, про яку мріє П'єр Костадо, то саме цей шурхіт обрав би за лейтмотив увертюри. Ліхтарі ландо освітлювали мур – цегла в ньому подекуди повивалювалась і в отвори простягалися чорні руки дерев. Лахміття пожовклого листу де-не-де звисало з гілок, піднесених чи то з благанням, чи то з погрозою. Дені, притулившися носом до шибки, жадібно вдихав заспокійливі запевнення темряви. Всюди був спокій, усе спало; у тиші таких ночей нічого не трапляється. "О господи! Невже вигадка моя втілилася в дійсність?" Ось уже Дені виразно бачить те, що витворив у своїй уяві. Всі вікна в домі були осяяні так, що він спершу подумав, ніби там пожежа. У снопах яскравого проміння заблимав вологий під'їзд. Жюльєн промимрив: "Щось трапилось". Люсьєна Революю все повторювала слова, що вже перетворилися ніби на молитву:

– Зроби так, щоб цього не сталося… Зроби так, щоб він цього не вчинив…

Дені відчув, що ось зараз він побачить мерця і що доведеться на нього дивитись, а досі він не дивився ніколи і на саму тільки думку про це холов від жаху. Побачивши па вулиці катафалк, на якому під віком труни, під чорним сукном, лежало щось невидиме, він кидався в бічний провулок. Така велика була в нього відраза, що в Леоньяні він ніколи не

входив сам до тієї кімнати, де помер його дідусь, коли сам Дені ще лежав у колисці. Щоправда, часом він насмілювався прочинити двері й просунути голову в цю півтемряву, де пахло лаком і гвоздиками, і довго вдивлявся в ліжко, на якому відбулася страшна містерія. Брижі балдахіна, та й кожна річ були свідком того, що тут сталося. Цей годинник на стіні зупинено тоді, коли спинилося серце старого. Усі речі в цій кімнаті були свідками агонії, переходу в небуття, тож вони набували другої, якоїсь інакшої реальності: вони бачили гостю. Але ж ні! Ні! Смерть – не істота. Можна розмовляти з демоном, слухати його, складаючи угоду з найжахливішою почварою… А жах смерті саме в тому, що стаєш нічим, перестаєш існувати, вона все знищує, все стирає. Оце ліжко, ці фіранки, ці крісла, цей годинник, оте дзеркало, цей застелений зеленою скатертиною столик – усе залила хвиля вічності, а відринувши, на всьому лишила калюжки – відбитки небуття.

Бідолаха Дені, для якого було справжньою подією ввійти в кімнату, де хтось помер у рік його народження, більше вже не сумнівався, що зараз побачить свого батька в такій позі, яка уявлялася йому, коли він їхав сюди: нерухомого, з головою, схиленою на стіл, або простертого на ліжку…

І ось уже все, що він створив в уяві, починає здійснюватись: управитель Кавельге, який чекав їх, зробив кучерові знак, щоб той спинився перед воротьми. Далі по черзі почав проказувати саме ті слова, що їх Дені вклав йому в рот: бригадир поліції не дозволяє навіть доторкнутися до тіла… Він хоче порозмовляти з пані… Подумайте тільки! Ніхто не чув пострілу… А тим часом Ланден робить усе, що слід.

Усі четверо Револю поставали край дороги. Шлейфи материного й доччиного бального вбрання, поверх якого були накинуті чорні плащі, волочились по калюжах. Ліхтарі ландо та ліхтарик у руці в Кавельге кидали світло па четверо облич, у четверо сердець. Люсьєна вже відгороджувалась від усього своїм горем, оточувала себе ним як захисним муром: вона дістала право ні в що не втручатись, тільки страждати: вона зовсім розбита, знищена – ніхто її не осудить. Жюльєн,

позбавлений раптом усього, що тримало його на цьому світі, обернувся на жалюгідну істоту, напівлису, невиразного віку, зі спадистим лобом; короткозорий, без лорнета, вія мав геть розгублений вигляд, підборіддя в нього тіпалось: його жахало те, що казав йому Кавельге:

– Ви, пане, тепер голова родини. Пан Ланден каже, що нічого не може без вас вирішувати…

Жюльєн заперечив: ні! ні! нехай Ланден вирішує все сам… він усе зробить як слід…

– Ну, що ти, Жюльєне, – з докором сказала Роза, – не може Ланден нас заступити…

Голосом, що вже не тремтів більше, вона підбадьорювала матір, ведучи її під руку. Вона втратила все – отже, ніщо не повинно її хвилювати. Саме вона повела матір і Жюльєна до замку, вона ж звеліла, щоб Кавельге взяв Дені до себе у флігель під догляд дружини (та була колись годувальницею Дені).

На руках, що його підхопили, Дені лежав як непритомний. Кавельге легко ніс шістнадцятирічного хлопця. Твердим кроком пройшов він повз клумбу і ногою відчинив двері свого житла. Дені почув, як скрикнула годувальниця. Його поклали на ліжко, роздягли, дали понюхати оцту, він чхнув, у ногу йому запекла грілка. Добре було полежати отак простягтись. Марія Кавельге міняла йому компреси па лобі. В кімнаті тхнуло чимось підсолодженим, присмаженим. Хлопець притулився до грудей Марії, яка заспокоювала його словами: "Сердешний твій тато ще прожив хвилин з десять, отже, встиг вимолити прощення у господа милосердного… Ланден вважає, що можна буде порозплачуватися з усіма боржниками й навіть урятувати Леоньян. Принаймні замок. А землі доведеться продати".

Саме це найбільше обходило подружжя Кавельге. Роками плекали вони надію, що будиночок, де вони жили, а також городець і садочок колись дістануться їм у власність. Житимуть вони в своєму, але й далі працюватимуть на родину Революю. Сам Кавельге, правда, інколи натякав на свої наміри: казав, що без землі замок сантима не вартий – кому це потрібні оті величезні бараки? Що назбирав грошенят, те він завдячував тільки собі: пан-господар дозволив йому тримати в околиці винні льохи… Крім того, він брав комісійні за всілякі торговельні оборудки – це дозволяється, так скрізь ведеться… Марія, проте, не хотіла скористатися з нещастя, що скоїлося в родині Революю, і позбавити хазяїв їхнього замку.

Дені тим часом міркував собі: "Тепер я не зможу більше ходити до колежу… Ми житимемо тут, біля курчат та городини".

Марія Кавельге навшпиньках вийшла з кімнати, лишивши незагашену свічку. Дені, простягшися під теплою ковдрою, почав подумки впорядковувати розкішне життя. Він стрілятиме дичину та ставитиме верші – тільки й роботи. Щодо хліба – їстимуть лише житній. Не матимуть турботи, чи вийде Розета заміж – принаймні найближчими роками. Може, пізніше, геть пізніше… В усякому разі, нині це не загрожує… Він дихнув на повні груди, витягся під ковдрою. А як же мрець?.. Доведеться пережити темну смугу, днів кілька. Він захворіє, всі казатимуть: "Яка вразлива дитина…" Померлого поховають, замурують у склепі – і край, і все як слід, усе як належить…

Отакі думки та гадки снувалися в голові у Дені; він не був ні черствий, ні жорстокий, тільки ще не відчув усім своїм єством, що то таке – вічна розлука з батьком. Він лежав на великому ліжку. Коли повертався з боку на бік, у матраці сухо шурхотіла солома, груба ковдра була приємна для тіла. Свічка, що її залишила Марія Кавельге, спершу кидала світло лише на червоні кахлі, на кретонову заслону в білі та сині смужки і ще на майже вичовганого лева на килимку біля ліжка; потім він помітив у кутку навпроти ще одне ліжко, на якому горбилася ковдра, а з-під неї чути було спокійне і таємниче дихання.

У кімнаті, крім ліжок, не було інших меблів. Біля стіни лежало зсипане на купу зерно, стояли кошики з пляшками. Дені раптом перелякався, що його покинули самого. Але від того, хто спав у ліжку навпроти, до нього сягало приязне дихання й тепло. Дені не знав, чи то Ірен, його молочна сестра, чи покоївка, чи, може, Ізідор, що відбував військову службу в Тарбі і, може, саме тепер приїхав у відпустку. Хлопець сперся правою щокою на руку й почав приглядатися до того острівця, того континенту на хвилях подушок, до того невиразного волосся, що темніло, як ліс у тумані. Прокукурікав півень. Човгання кроків, голоси, рипіння хвіртки – все це свідчило, що там, за дверима, жалюгідне людське життя йде своїм шляхом.

Розвиднялося. Молода кров прудко бігла по жилах і в Дені, що не спав, і в тієї невідомої істоти, сон якої сповнював кімнату якоюсь тваринною лагідністю. Дені невиразно відчував, що трагедія, яка відбулася поблизу, не має справжньої ваги, нітрохи не порушить світового ладу. І зненацька його охопив сум. Йому забажалося, щоб тут, біля нього, був свідок його переживань, і він кахикнув щоб розбудити того, хто спав. Потім уголос поскаржився! "Боже мій, яка це мука!" Та невідомий не озвався, не виринув з безодні спокою, в якій тримала його всемогутня юність. Тоді Дені схопився й, тремтячи від холоду, босими ногами по холодній підлозі попрямував до ліжка.

Ще не дійшовши, він уже здогадався, що то спить дівчина: може, тут діяла еманація, якісь невловимі струми. Дівчина… Одна з життєвих таємниць; друга таємниця – смерть… Дені злякався, що дівчина його побачить. Йому було соромно своєї худорлявості, своїх вузьких грудей. Квапливо одягся. Вмиватися? В такий день можна обійтися й без умивання.

Кухонні двері були відчинені: подружжя Кавельге, мабуть, і ночувало в замку. Дені побачив у передсвітанковій млі розкуйовджені хризантеми. На дорозі пролягли свіжі колії від коліс. Стрибнув пес і поклав йому на груди брудні лапи. Біля ґанку в ранковій прохолоді

тремтіло на вітрі кілька троянд. Увійти чи ні? Треба якось зважитися. Цього не обминеш.

У передпокої на столику в стилі ампір тьмяним у світанковому сяйві пломенем горіла забута лампа. За дверима батькового кабінету бубоніли голоси, щось клацнуло, – мабуть, у столі замкнули шухляду. Великої шкіряної канапи не було й видно: вона вся сховалася під купою складених на неї старих вицвілих капелюхів, дешевих плащів. Дені зрозумів, що його вже перенесли до кімнати на другому поверсі,– там були прочинені двері, що виходили в сад.

Він пішов нагору східцями, марно намагаючися думати про батька. Батько не звертав на нього уваги, не цікавився ні тим, що він робить, ні його успіхами; він був якийсь ніби відчужений, якийсь прихований, його стримані питання не вимагали відповіді. Але інколи він ніби трохи наближався до хлопця; Дені запам'ятав батькову сухорляву руку, жовту від нікотину, його прим'яті повіки, його карі очі, в яких блимав такий веселий і ласкавий промінчик, коли батько схилявся над хлопцем, Та частіше він спалахував ніжністю до Рози: батько приносив їй квіти, парфуми, обіцяв повезти на море, до Парижа…

Дені ввійшов не вагаючись, не даючи собі й хвилини на роздумування. Ті, хто сидів коло цієї маріонетки, вбраної у фрак, не знали, що вже займається день. У кришталевому резервуарі лампи вигорів мало не весь гас. По обидва боки розп'яття стояли запалені свічки. На блюдечку – самшитова гілочка. Дені побачив випростані ноги, завинуті в покривало. Тіло вже набуло форми саркофага. З-під пов'язки, яка обвивала голову, стирчали сивуваті вуса, мов у живого.

Дені весь здригнувся, як деревце від кореня до верховіття. Хіба не однаково, чи тут лежить його батько, чи хто інший? Це був мрець, це була смерть, що володіє всіма нами. Ось єдина незаперечна істина, єдина безсумнівність. Чому ж тоді трамваї ходять, як і раніш ходили? Треба зупинити всі поїзди, висадити всіх пасажирів, гукнути їм: "Хіба не знаєте, що й ви помрете?" Навіщо читати газети? Що важливе може

статися в світі, коли він приречений на смерть? Перед цією звісткою нікчемним видається все інше. Навіщо вчитися, коли завтра тебе викинуть на смітник, приречуть на гниття, на зникнення. Оце єдина істина… Якщо існує інша – ми її не знаємо. Ми певні тільки одного – існування смерті. Релігія? Суспільний устрій? – це колонади край прірви, споруджені, щоб створити ілюзію, ніби існує якийсь лад у цих туманах та хмарах, під якими глибочить безодня…

Дені заплакав, та не за батьком, а над непереможністю цього закону; так виє тварина, відчувши смерть. Лоша стає дибки перед шкуродернею, ягня мекає коло калюжки пролитої крові, дитина людська мусить розплющеними очима зазирнути в спільну для всіх безодню. Як вони всі можуть щось робити, вештатись туди й сюди, дбати про безліч усяких дрібниць, відчувати потяг до іншої істоти, істоти, також приреченої на загибель, плодити з нею майбутніх мерців, примножуючи здобич смерті? Люди мають віру, в щось там вірять… А в смерть і вірити не треба, бо ми бачимо її, стикаємося з нею щохвилини, вітаємо її на вулиці…

Зненацька він відчув, як Роза охопила його руками за плечі, й сховав своє заплакане обличчя, притуливши його до худенької шийки. Він тримався за живу свою сестру, живу, отже, роковану на смерть. То тільки каміння не вмирає. А Роза міркувала: "Ніколи я не думала, що Дені так любив тата…" І Дені відчував, що сестра помиляється, що він її ошукує, що вона має про його горе і про нього самого таке уявлення, якого він не вартий. Але ця омана була йому потрібна. Щоб Роза присвятила себе тільки йому, піклувалась тільки ним, була йому єдиною втіхою і підпорою, вона повинна його бачити не таким, яким він є насправді, а кращим, змістовнішим. Тоді її любов буде більша; нехай вона оповиває його, як той плющ, живою окрасою в'ється вкруг усохлої деревини…

Хвиля безнадії спала. Він подивився навкруги: ні матері, ні Жюльєна, самий тільки пан Ланден. Роза погасила лампу й, прочинивши вікно,

посадовила Дені біля нього. Він почав жадібно ковтати холодне молоко вранішнього повітря.

З цього місця Дені краще міг роздивитися Ландена, освітленого свічками й промінням світанку. Смуток не ушляхетнив Ланденового обличчя. Він не плакав. Пильно вдивлявся в мерця. Споглядав його з якоюсь методичною жадібністю. Вивчав його напам'ять. Смерть зробила приступними для нього риси цього обличчя, риси, що їх він за життя господаря, либонь, і не насмілювався розглядати. Тепер він міг нарешті задовольнити свою цікавість. Він уже не мусив перед очима господаря опускати свої. І він намагався закарбувати в пам'яті обличчя свого обеззброєного бога, щоб було що згадувати поки й віку. Мабуть, після похорону він міг би прийти сюди й лягти долі біля смертельного ложа свого пана – адже так інколи роблять собаки…

Він відчув на собі погляд Дені, бо повернув до нього свої блідаво-сині очі. Потім устав, обійшов ліжко, прошепотів щось на вухо Розі й рушив до дверей, знаком покликавши Дені за собою.

– Маю справу до вас, паничу Дені. Ваш брат Жюльєн замкнувся в своїй кімнаті. Каже, що не вийде звідти, що хоче заморити себе голодом; згодом це у нього мине, але він потрібен нам тепер, бо він же єдиний з вас повнолітній… Мене він не послухає… Самі знаєте – він до мене неприязний… Скажіть йому, що він повинен бути замість батька…

В кімнаті живого тхнуло гірше, ніж там, де лежав небіжчик. Дені мерщій відчинив вікно. Жюльєн виткнув лисину з-під ковдри:

– Та зачини ти ради бога! Хто тобі дозволив?

А коли Дені переказав Жюльєнові, що без нього не можуть обійтися, лиса голова знову пірнула під ковдру – нехай воно западеться, тепер йому до всього байдуже…

– Але ж ти, Жюльєне, старший, ти єдиний повнолітній… Ти…

– А якби я був ідіот чи божевільний, то без мене обійшлись би?! Ну, так ось – я хоч ідіот, а хоч божевільний – це на ваш вибір. Я не встану з ліжка, чуєш? Нікого не хочу бачити! Коли не приноситимуть їсти – здохну, і що швидше, то краще… Ти ще малий, де тобі зрозуміти, з якої височини я впав. Ти уявити не можеш (він повторив це з похмурим піднесенням). Не знаєш ти, що це означає в суспільстві – бути сином Оскара Револю… Яке він місце посідав… Найперше – тепер я можу це сказати! Це ж подумати тільки – син самого Револю… Зрозуміло тобі, як я катуватимусь? Я кому хотів, тому подавав руку, а мені ніхто не смів не подати. А що нині? Люди, з якими я не вітався, вдаватимуть, що не бачать мене…

– Ти можеш оселитися десь-інде, – наважився промовити Дені.

– Оселитися десь-інде? Ти здурів! Ні, ні, я терпітиму страждання з гідністю. Я вже послав заяву про вихід із клубу. Я приношу свою жертву: зникаю. Зникаю цілковито, наскільки може зникнути той, чиї принципи забороняють самогубство. Помиратиму повільно. Нехай негідник Ланден, який в усьому винен, вигадує що хоче, аби тільки викрутитись…

– А як же мама, Роза?

– А якби я був неврастенік, ви б знайшли якусь раду?.. Ну, так оце воно й є, неврастенія, це той самий жах – когось бачити, з кимось зустрічатися!

Кажуть, птах мостить собі гніздо; так і Жюльєн мостив собі його з огиди до людей, мостив поволі, поступово ховаючись у ньому. От і тепер він обернувся обличчям до стіни й більше не озивався.

IV

Коли сини повиходили з кімнати, Леоні Костадо лишилася сидіти на ліжку, стомлена душею, не маючи сили навіть роздягтися. Ніколи вже їй не забути засмученого Люсьєниного обличчя, коли вона видирала в неї чотириста тисяч франків. "Чи справді я була надто жорстока? Ні, я лише виконала свій обов'язок..." Але ще й ще раз вона пересвідчувалась, що докори синів зачепили її. І завжди ті хлопчаки потраплять її стурбувати, збудити сумніви. Це вони винні, що її гризе сумління. Якби не їхній осуд, то вона, може, спокійно спала б цієї ночі.

А проте вона ж їм правду сказала, що не їй потрібні ці гроші; вона їх не витрачає, розваг вона ніколи не прагнула. Ось уже й зістарілась, так і помре, майже не зазнавши розкошів світових. Ніколи їй і на думку не спадало пуститися в мандри чи якоюсь іншою забаганкою розважитись. Ото хіба тільки нерухоме майно завести... І коштовностей у неї нема, а треба б: це найнадійніші цінності.

Від оцих грошей, що тільки про них вона й думає, нема їй ніяких радощів – ні тих, яких зазнають марнотратці, ні тих, що судилися скнарам. Вона продовжувала те, що колись робили батьки, і при тому керувалася принципами – упорядкованістю, поміркованістю, ощадністю. Витрачати лише половину прибутків, решту пускати в обіг, щоб капітал зростав. Але пускати гроші в обіг треба також обачно, знов-таки дотримуючись правил: не ризикувати, "не тримати всі яєчка в одному кошику", завжди мати досить готівки при собі, щоб на випадок чиєїсь смерті чи отримування або передачі спадщини якось обкрутити податкову інспекцію, а це з кожним роком усе важче й важче...

А двом отим дурникам і невтямки, що вона не повинна була відмовлятися від гри: вона наслідувала приклад батьків, без роздумування дотримуючись їхніх правил... "Гроші – наш пан, що накидає нам свої закони, – міркувала вона, – чи то йдеться про скромні достатки, як от у нас, чи про таке багатство, від якого паморочиться голова. Я повинна була зробити все, навіть неможливе, щоб урятувати ці чотириста тисяч франків. Заради таких грошей небо й землю можна перевернути! Чого тільки не зробиш заради них... Коли Робер і П'єр

успадкують ці гроші, вони відразу підпорядкуються тим правилам, що для грошей установлені. А може, передати спадщину дітям зараз же? Мабуть, так і доведеться зробити. Тоді вони вгамуються і хоч-не-хоч визнають, що їхня мати байдужа до тих грошей. Байдужісінько мені,– зітхала Леоні, вкриваючись ковдрою, – нащо воно здалося? Віддати, поділити..." Не вперше з'являлася в неї ця думка. Але щоб утілити її в життя, треба було зняти опіку з П'єра. Зрештою чому б і не зняти? Він же, певно, й надалі дозволить матері порядкувати своєю частиною спадщини. Матері або братам. Ніякого ризику тут нема. За Робера нема чого боятись: вдача у нього полохлива, він побоїться лишитися без нічого, гроші швидко візьмуть над ним гору, й він підкориться їм. І Гастон теж... тепер-то він робить борги, знаючи, що платитиме мати; проте він не марнотратець. Надто він полюбляє всілякі розкоші, то й не схоче, щоб висохло джерело тих розкошів. У крайньому разі можна звернутися до опікунської ради...

А як би вона пишалася, коли б могла сказати їм:

"Ви собі вигадали, ніби гроші для мене – щось найдорожче в світі, а я ось віддаю їх вам, собі лишаю тільки дещицю, щоб не довелося милостиню просити..." Ці думки захопили її, піднесли дух; знемога де й поділася. От би зараз піти, постукати в двері до Робера і не гаючись виповісти все... Та вона була надто розважна й не піддалася цій спокусі. Хай мине ніч, навіть іще кілька днів після того. А поки що Леоні полегшало від самої думки: вона стане така сама вбога, як Люсьєна Революю, тільки не через ганебний крах, а завдяки добровільному й гідному хвали самозреченню.

До самого світанку ці думки роїлися в неї в голові, а вона й не усвідомлювала, що шукає в них захисту від докорів сумління за те, що вона скоїла, пішовши на Біржову площу; вона не здогадувалася, що бажає якось уласкавити родину Революю, всіх тих, чиї похмурі обличчя оточили її з усіх боків, чиї невблаганні погляди пекли її звідусіль.

Спала вона години зо три, а збудило її шарудіння газети. Розплющивши очі, вона почула П'єрів голос: "Він наклав на себе руки цієї ночі".

На стільці біля ліжка плакав Робер.

Леоні сказала:

– Ну, поміркуйте самі: я прийшла до них десь так о пів на одинадцяту. А самогубство сталося за чверть години після того. Виходить, нема ніякого зв'язку між тим підписом, що дала мені Люсьєна, і смертю її чоловіка. Не розумію, за віщо ви мене катуєте. Біда лише в тім, що цілий день я не могла зважитись піти туди. Якби я пішла вдень, Оскар був би живий. Ну, чого ви так видивились на мене?

– Тут іще одне, – обізвався Робер. – Поки ти грабувала його дружину та дітей, наш старший брат Гастон відібрав у нього коханку…

– От іще! Чого ти хочеш? Не можу я тримати Гастона на припоні! Крім того, бідолаха Оскар і не знав, що це був саме Гастон – принаймні я так вважаю; і ще мушу тобі сказати: якби цього не зробив Гастон, то зробив би хтось інший… Жінки цього гатунку тримаються лише доти, доки є чим поживитись, – це ж бо відомо. Та що це ви справді! Чи я не переживаю так само, як ви? Адже не ми в цьому винні…

Вже краще було б їй слухати докори або зносити грубіянство. А то сидять мовчки. Не дають зазирнути в їхні думки. Чому вони такі несправедливі до неї, чому вважають, що вона нездатна зрозуміти їхні страждання? Ну, в Робера любов… У П'єра приязнь… А в неї самої хіба серця нема? Хіба воно не билося шалено колись для молодого вродливця Оскара Револю, того самого, що про нього в сьогоднішній газеті… Вона благально подивилась на їхні відчужені обличчя. Ніякої надії: не подолає вона цього бар'єра зневаги. Хіба що… і раптом виринула та сама думка, що не давала їй спокою вночі: розділити

спадщину. Яка спокуса – кинути їм в обличчя цю пропозицію! Ні, для себе вона ніколи не дбала про гроші, тільки для синів. В усякому разі, тепер не дбає, не дбає ні про що. Життя в неї склалося невдало, вона його цілком присвятила синам, а ті її не розуміють. Хай тільки дадуть їй спокійно дожити віку десь у куточку. Може, вони думають, що її цікавлять будинки, якась нерухомість? Так ні – усі закони тепер проти домовласників… Права домовласників нині – то тільки міф. Їй нічого не треба, тільки одне – побачити здивовані, прояснені обличчя цих своїх суддів. І вона не змогла більше опиратися спокусі:

– Що ж, дітоньки, справа простісінька. Цієї ночі, ще не знаючи про смерть Оскара Революю, я безповоротно вирішила зробити щось таке, що примусить вас змінити думку про мене. Так мені принаймні здається. Я вирішила поділити між вами спадщину. Так, так, ви не помилились. Треба тільки звільнити П'єра від опіки – адже йому лише вісімнадцять років. Можливо, я ризикую. Проте, гадаю, він буде розважливий і дозволить мені й тоді порядкувати його часткою спадщини.

Вона була розчарована: діти не виявили ніякого здивування. Не второпали, чи що? Або не повірили? Не розчули? А може, не розуміють усієї ваги того, що вона їм пропонує?

– Поділити? Те, що нам належить від батька?

– Не тільки. Також і те, що належить мені. Ну, звичайно, якусь ренту я собі залишу. Жити ж на щось треба.

П'єр з усієї цієї самопожертви сприйняв тільки одне – так часто повторювані жахливі слова: "рента", "нерухоме майно", "цінні папери". І від того, що все це добро збиралися поділити, огида в нього не зменшилася.

– Ні, матусю, – озвався Робер, – ти жертвуєш нам це все в хвилину розпачу. А станеться розподіл – ти сама жалкуватимеш. Ти ж добре знаєш, що все це несерйозно.

Сп'янівши від своєї жертовності, вона заперечила:

– Знову тобі кажу, що я про це всю ніч думала, ще не знаючи про трагедію в Леоньяні. Ви вважаєте, що я грошолюбна, нічим цієї думки не виб'єш у вас із голови. Ну, а коли я віддам вам усе, коли залишу собі тільки дещицю, аби лише з голоду не померти?

Хлопці, здається, нарешті виявили якесь зворушення. П'єр спитав:

– То як же? Тоді Роберові можна буде одружитися з Розою?

Мати й тут не завагалася:

– Якщо він схоче. Звичайно, надто бундючитись я вам не раджу. Не такі ви вже й заможні. Нерухоме майно нині наполовину знецінилося. Ренти стають мізерніші, добробут наш підупав, іще й дуже. Як розділити на трьох, та ще мені пенсію виділити… Ні, ти особливих ілюзій не плекай: не вистачить тобі коштів, щоб утримувати всю родину Революю.

– Це його справа, – втрутився П'єр.

– Звичайно, це тільки його справа. Та навіть коли він схоче свою шию стромляти в зашморг, то й тоді я не відступлюся від свого рішення.

П'єр тривожно поглядав на брата, що курив собі, стоячи трохи осторонь, наче те, що говорилося, зовсім його не обходило.

– Ти про що думаєш, Робере?

Той відповів звичним своїм нерішучим тоном, що розмірковує, чи їхати йому до Леоньяну.

– Ні,– рішуче заперечила Леоні.– їм буде важко бачити нас. П'єро нехай пошле листа до Дені, ти пиши дівчині. А я напишу Люсьєні. Сподіваюся, дитино моя, ти не зав'яжеш собі світу раніше, ніж точно з'ясуєш, якими грішми володітимеш. А на це потрібен якийсь час: поки оцінимо все майно, підрахуємо, скільки кому припаде, поки відбудемо всі формальності…

– Отож-то й воно, – урвав її П'єр. – Нічого ще не робиться. Доведеться чекати й чекати – може, колись і станеться.

У Леоні сльози бризнули з очей. Хлопців це збентежило. П'єр нагнувся, щоб поцілувати матір, – та відхилилася.

– Ні, облиште мене… Невдячні ви, от ви хто… Я зроблю те, що вирішила, не сподіваючися, що ви будете справедливі до мене. Навіть коли я всього позбудусь, то ви й тоді що-небудь вигадаєте, аби мене принизити, втоптати в бруд. Знаю я вас: ви безсердечні. Гастон легковажний, але він завдає мені кривди не думаючи, він тільки підкоряється власним інстинктам. Та в нього принаймні хоч серце є… Ні, ні, йдіть собі геть, облиште мене!

– Ось що сумно, – казав П'єр братові, ввійшовши за ним до його кімнати, – хоч мене всього й перевертає, коли хто починає плакати, хоч я й не можу цього стерпіти, а сьогоднішні мамині сльози мене не зворушують. Тобі не здається, що людина буває добра або лиха в залежності від того, з ким вона має справу?

– А все ж таки, – відповів Робер, – ми порушили її спокій, внесли сумнів, захитали ту шкалу цінностей, якою вона користувалася досі. Будь певен, вона зробить цей розподіл… Тобі пощастило! – раптом вигукнув він. – Що ти робитимеш із такою купою грошей, хлопче?

– Що? Гроші? Я матиму гроші?

– Аякже, тебе ж звільнять від опіки…

П'єр глянув на брата і в раптовому пориві оголосив:

– Віддам тобі на одруження.

Старший поклав руку йому на голову:

– З глузду ти з'їхав, хлопче!

– А ти хотів би, щоб я у вісімнадцять років…

Невже та недуга, нападу якої можна було сподіватися хіба що на схилі віку, раптом підкрадеться і опанує його па порозі молодості? Бідолашний П'єр! Як же йому виявити себе дужчим, ніж усі інші? От хіба втекти… Дочекатися, поки все відбудеться, – і нехай Робер забирає його частку… А як тільки шлюб відсвяткують, він піде світ за очі. Працюватиме. Покладатиметься лише на власні руки.

V

Згодом Дені без особливого смутку згадував дні, що настали після того мало не таємного похорону. Мати, Роза і Ланден удосвіта їхали до міста розплутувати справи й поверталися лише ввечері. Тільки Жюльєн, вірний своїй обіцянці, так і залишався в замкненій кімнаті. Дені жив у Кавельге. Було вирішено, що колеж він кине, але з третього триместру ходитиме у філософський клас до ліцею. Йому були приємні ці несподівані канікули. Спав він на тому самому місці, біля ліжка Ірен Кавельге, тільки дівчина перейшла тепер у спальню до батьків. Щодня вона ходила до місцевої кравчині вчитися шити – не через те, звичайно, що в цьому була особлива потреба, але ж люди осудять (так казала пані Кавельге), якщо не навчити її якогось ремесла. Та, крім того, в неї

виявився й хист до шиття: настане час – і батьки допоможуть їй відкрити власну майстерню. Додому поверталася вона поночі, коли Дені вже починав думати, що час іде занадто повільно.

Поки не смеркало, хлопець не нудився. Досі йому не доводилося жити взимку в сільській місцевості, і він дивувався, що в грудні погода така м'яка. Він любив сидіти під муром проти ясного сонця, що квапливо перебігало по небу, силкуючись прорватися крізь млу, і в короткі просвітки, поки ще мало силу, пестило хлопця своїми стомленими променями. Все навколо зовсім не виглядало таким сірим, як це раніше уявляв собі Дені,– в саду росло багато вічнозелених дерев, а за огорожею відразу починалися ланди; їхню кошлату зелень видно було з вікон першого поверху. Під промінням виблискували повноводі потоки. Виноградників, розташованих з південного боку, ще не підрізували, і здаля їхні оголені рудуваті лози нагадували м'які хутра. Рокитник над ставом нагадував барвою живе тіло. Таємничіші, ніж улітку, пахощі цих днів ішли не стільки від рослин, скільки від самої землі – пахощі вологого грунту.

Дені здавалося, що смерть, з якою він тепер запізнався, домішувалась до всіх його думок, як єдина незаперечна, неуникненна істина, і залишала йому тільки ці елементарні радощі, оцю тілесну близькість до природи, яка поглинає кінець кінцем усяку плоть. Але які ж бо вони були короткі, ці тендітні, непевні пообідні години, що весь час були під загрозою: досить невеличкої хмарки – і сонце вже неспроможне зарадити охололому світові.

Тоді Дені йшов посидіти біля вогню в Марії Кавельге. Вона пробувала заговорити з ним; розмовляли вони про справи: іноді здавалося, що все владнається, – нотаріальна палата бере на себе всі клопоти впорядкування. А вже наступного дня знову йшли поголоски, що в деяких операціях Оскара Револю було чимало шахрайства. Марія Кавельге дивувалася – як так, що родина покійного ні в чому собі не відмовляє: "Диво, та й годі! Багач збіднів, а живе, як і жив, без ніяких змін".

Десь під шосту годину поверталась Ірен Кавельге і бралася за своє шитво, а Дені читав їй "Без сім'ї" або "Андромаху", "Родину Фенуйяр" або "Федру"[26]. Близькість цієї дівчини сповнювала його почуттям ніжної тривоги, якоюсь невиразною радістю. Не кваплячись їли вечерю, що весь день варилась на малому вогні, і запах інколи доходив аж до хазяйських хоромів. Близько дев'ятої з печі вигрібали попіл. Кожне йшло до своєї кімнати. Невдовзі Дені вже й прокидався – його будило з першого сну знайоме шурхотіння коліс по жорстві (перші дні ще брали ландо, потім довелося їздити трамваєм). Заходила Роза – поцілувати його. Від неї пахло туманом і містом, на братові запитання вона відповідала уникливо: "Це занадто складно... не можу тобі розповісти... все влаштується. Спи, любий!" І байдужим голосом запитувала, чи нема часом їй листа. Дені добре знав, якого вона листа чекає. "Нема, в усякому разі, нічого цікавого", – відповідав він.

Того дня – в четвер – Дені стояв на городі, прихилившись до паркана. З відчинених дверей теплиці линули запахи герані й перегною. По дорозі йшов якийсь хлопець, ведучи велосипед. Дені впізнав П'єра Костадо, якого не бачив відтоді, як Леоні Костадо приходила до них на Біржову площу зі своїм лиховісним візитом. Утікати було пізно. Тоді-то Дені зрозумів почуття, що опановували його брата Жюльєна: йому й самому схотілося сховатися, щезнути. П'єр зупинився за кілька кроків, і Дені відчув його хвилювання. Ось іще з'явився один такий, що прикрашає його, наділяє високими почуттями. Але минув уже той час, коли Дені обурювався цим неслушним вивищуванням власної особи: "Я не такий, яким мене вважають. Вороги наші не ті люди, що спотворюють наш образ, принижуючи його; наш справжній ворог – той, хто створює нашу подобу, керуючись вимогами любові, яку ми в нього викликали". Дені вжахнула ця неминуча зустріч: доведеться борсатися в нетрях фальшивих почуттів, грати роль, зовсім йому не властиву, поводитися згідно з тією моделлю, яку сконструював П'єр Костадо.

– Ти не відмовишся подати мені руку? – несміливо спитав П'єр. Він приставив велосипед до стіни теплиці. Хоч і було йому лише вісімнадцять років і на зріст він був не вищий, аніж Дені, а все ж таки

виглядав, як справжній чоловік – з позолоченими сонцем погано поголеними щоками. Незважаючи на те, що в повітрі віяло холодом, він спітнів, краплинка поту звисала в нього з кінчика горбатого короткого носа. Коли Дені потис простягнуту йому руку, П'єр схвильовано промовив:

– Я знав, що ти великодушний… Ми заподіяли вам стільки лиха…

Дені знизав плечима.

– Не говорім про це, – сказав він стомленим голосом. – Ти ж тут ні при чому.

– Треба, щоб ти знав, Дені,– все це дуже вплине на моє життя.

– Справді!? – спитав Дені тоном, який показував, що він і не думав надавати ваги почутому від П'єра.

– Ніколи я не пробачу матері того, що вона вам заподіяла… Може, ти вважаєш, що для мене нічого не зміниться? Зміниться… Тільки ти повинен обіцяти, що нікому не скажеш, добре? То слухай же: я втечу з дому.

Дені не виявив ніяких емоцій, навіть не здивувався:

– Та ти вже давно таке кажеш.

П'єр запевнив, що цього разу він вирішив цілком серйозно. Одне лише його стримує: може, Дені вгадає, що саме? А коли той заперечливо похитав головою, мовив:

– Не хочу тебе кидати, старий… А тобі, мабуть, і байдуже?

– Мені? Я почекаю, поки ти втечеш, а тоді вже й сумуватиму…

– Слухай, Дені, я подумав…

П'єр нахилився ближче до приятеля:

– А що, якби нам обом утекти?..

Він чекав заперечень, глузування, тільки не цієї неуваги, байдужості, з якою Дені його слухав. Та чи й чув він?

– Це я так, на сміх сказав, – додав П'єр за хвилину. – Я добре знаю, що ти не покинеш своїх у такий час…

Дені втримався від питання: "Твій брат зрікся Рози?" Для нього існував лише цей жах – а що, як не зрікся?! Щоб якось порушити важку мовчанку, П'єр Костадо покірно промовив:

– Ну, я мушу вже вертатися…

Дені, повагавшися, пішов його провести.

Вони підійшли до битого шляху. Велосипед, що його П'єр штовхав поперед себе, лишав по собі лускатий, схожий на гадючий, слід. Чи побачаться вони ще коли? Може, їх приязнь уже охолола? І в ту мить, коли П'єр вирішив, що між ними все скінчилося, Дені раптом спитав його своїм звичайним тоном, як розмовляли вони колись:

– Як твій "Аттіс"?

Це було так несподівано, що П'єр Костадо не відразу спромігся на відповідь. Він спинився біля придорожнього в'яза й підняв комір:

– А тебе це досі цікавить?

Дені відповів:

– Хіба ж ти сам не знаєш?

Справді, П'єр Костадо, автор "Аттіса і Кібели", на його думку, жив на зовсім іншій планеті, ніж "малий Костадо". Дені більше захоплювався своїм приятелем, ніж любив його, а любив не настільки, щоб бути засліпленим. Просто Дені в свої сімнадцять років усвідомлював, що вчитель, який викрав зошита з П'єровими віршами й збиткувався над ними перед усім класом, був сліпий йолоп.

– Тепер я розумію Кібелині страждання, – сказав П'єр. – Вона мучиться від своєї надмірності, її тіло величезне, не для людських обіймів, розумієш? Дуже важко це висловити... Стривай, ось що вона каже Аттісові:

Твій сміх між хвиль живих – немов промінні бризки.

Ось розтинаю млу я віялом гілок,

І над Кібелою лице твоє – так близько,

І ліпший блиск його, ніж мертвий блиск зірок.

Твій відсвіт сколихнув моїх джерел глибини,

Де прохолода вод, їх присмак земляний,

І хоч усяка плоть до мого лона лине,

А відчуваю я з усього лиш єдине,–

Лиш руки Аттіса шорсткі, коли вони

Голублять дотиком траву мого волосся.

Оце й усе, чого зазнати довелося…

Над морем смуток мій волав би так без тями,

Що з жаху скочила б на березі юрма.

О, як печеш мене ти, Аттісе, устами,

Тебе ж в обійми взять – у мене й рук нема.

Можливо, сторонній людині видалася б смішною ця декламація, це монотонне, урочисте, співуче читання… Але Дені навіть не уявляв собі, що ці вірші можна було прочитати інакше, ніж робив це його друг, або щоб вони могли ще в якомусь місці звучати так таємниче, як тут, у зимових присмерках, край безлюдного шляху.

Кібела – земля, і для неї Аттіс – то також світ, – вів далі П'єр. – Греки надавали людської подоби стихіям і світилам, які були для них богами, а Кібела, навпаки, в пастухові, якого вона обожнює, вбачає невідому Землю… Я намагався відобразити цю мішанину, це переплетіння істоти, що мислить, з планетою, живого тіла, вбогого смертного тіла, – з землею, де океани, гірські пасма, верховини, безодні, ліси…

Торочка пінява і водорості: море…

Пісок на березі, жовтавих дюн горби…

Легенька смужка брів, та повний непокори

Волосся темний ліс, та ще ясні скарби

Очей твоїх, що в сні на інший світ береш ти.

Я ж, світла цих зірок позбавлена до решти,

В ночі беззоряній караюсь від журби,

І думка, Аттісе, одна в мені нуртує:

Дитя в'ялить мене, а океан шматує.

– Справді,– промовив Дені, помовчавши, – я розумію, що для Кібели Аттіс був цілим світом…

– Коли, як то кажуть, усе обертається навколо однієї істоти…

П'єр не висловив до кінця своєї думки. Потім він раптом вигукнув:

– А я вже думав, що ніколи ми більше не знайдемо один одного, не порозуміємось!

Він сів на велосипед, але не рухався, поклавши руку на плече Дені:

– Перед тим, як тікати, я віддам тобі рукопис "Кібели". Того дня, коли ти його отримаєш, знатимеш, що я зважився…

І він рушив, махнувши на прощання рукою, зник у вечірній млі,– так ніби це був звичайний хлопець, ніби він не носив своєї поеми в душі, в усій своїй істоті. Наближався трамвай. Стоячи нерухомо обіч дороги, Дені спостерігав, як у мороці більшає й більшає миготливий ліхтар, наче єдине циклопове око. Згадав чийогось недавно прочитаного вірша, в якому трамвай, торкаючи гілки, коливає листя, "збрую сновидінь,

скроплену дощем". Дені знав, що ця велика жовта скриня везе в своєму череві матір, Розету, а також неодмінно пана Ландена, який ночуватиме в Леоньяні, мабуть, востаннє, бо справи майже скінчено… Все продадуть, але залишиться матері замок і парк. Дені здогадувався, що в дорозі вони саме це і обговорювали. Ланден, хоча й був певний, що без нього тут не можуть обійтися, боязко й покірно тупцяв позад усіх.

– Нарешті,– сказала пані Революю синові,– нарешті скінчилося. Ми звільнились від нього.

– Обережніше, він може почути.

– Тим краще, нехай чує.

Роза, що йшла недалеко від Ландена, кинулась наздоганяти їх і стиха сказала братові:

– Новину знаєш? Я знайшла собі місце.

– Ні, вибач, – озвалась пані Революю, – ми спершу обговоримо це дома.

– Мамо, адже мені так пощастило!

– Ні, якраз не пощастило. Я вже звикла до думки, що ти працюватимеш, ну, скажімо, репетитором, уроки даватимеш…

– А які б це я давала уроки? Музики я не знаю. Взагалі нічого не знаю, ні на що не здатна.

– Щоб дітей навчати, знань завжди вистачить… А то що ж це буде: дочка Оскара Революю – і раптом торгує в крамниці!

– Вибач, мамо, не в звичайній крамниці, а в книгарні, а це зовсім інше… Так, Дені, уяви собі: я йду до Шардона.

– До Шардона? До нашого книгаря?

Вона була радісно збуджена. У Дені навіть заворушилось невиразне невдоволення – занадто вона щаслива. Його дратував цей надмір радості. І коли вони проминали браму, він гостро кинув:

– Сьогодні до мене приїздив П'єр…

– Ах! – тільки й спромоглася Роза.

Вже зовсім стемніло, і він не міг бачити її обличчя, але озвалась вона якимось неначе не своїм голосом:

– Він тобі казав про Робера?

Брат відповів: "Ні!" – і з задоволенням вдихнув вологе повітря.

Коли ввійшли в передпокій, пані Револю оголосила:

– Ми нічого не вирішуватимемо, не порадившися з моїм старшим сином.

Роза не стримала властивого молодості обурення:

– Я не повинна з ним радитись, як саме годуватиму його…

Мати рвучко підвела голову:

– Розо! – й додала суворо: – Він твій старший брат – цього, здається, досить; до того ж він хворий, дуже хворий.

– Правда ваша, мамо... Зараз і ходімо до нього. Я завтра повинна дати відповідь Шардонові.

У замку не палили. "На східцях тут справжня льодовня", – зітхала пані Революю. Вона йшла перша, з лампою, за нею Роза. Дені позаду. Їхні три тіні танцювали, підкорочені східцями. Біля дверей пані Революю сказала:

– Зачекайте, піду гляну, чи не спить... – і віддала лампу Розі.

Дені уважно подивився на сестру. Тільки тепер він помітив, як вона змінилася за останні тижні; ніби події, що відбулися за цей час, молотом перекували її обличчя: на ньому не лишилося жодної дитячої риски; під очима, на схудлих щоках і на скронях залягли тіні, видовжений ніс не прикрашав її. Плечі були вже не тендітні, а вугласті... Гіркота й жалощі охопили Дені. А для того ж, щоб це змарніле личко осяяла радість, досить було сказати: "П'єр відвідав мене, щоб порозмовляти про Робера і про тебе..." Повернулась мати й жестом показала, що можна йти до старшого брата.

З прочинених дверей виповзла хмара диму, запахло тютюном. Жюльєн трохи вистромив з-під зеленої теплої ковдри голову – голову кощавого птаха.

Недуга, яку він спершу тільки вдавав, тепер насправді опанувала його. Схованка, яку він собі створив, замкнулася й замкнула його. Його сум не був уже вдаваний, так само як і неспроможність ні до якої дії. Він казав, що хоче піти з життя, а життя вже само відходило від нього. Коли Роза глянула на нього, їй стало прикро за ті гострі слова, що недавно вихопились у неї. Сповнена жалю, вона без огиди взяла його волохату руку, що висунулася з розірваного рукава.

– Який сьогодні був чудовий день, Жюльєне… Якби ти знав! Сонечко вже віщує весну. Здавалося, ніби все втрачено, а виявляється, все залишилося… Справді, все: і сонце, і навколишній світ, і люди…

Він відвернувся до стіни й забубонів:

– Не треба говорити… Я не хочу, щоб зі мною розмовляли…

А мати все-таки наполягала:

– Любий мій, ми зараз підемо… Дамо тобі спокій… Я хочу тільки спитати твоєї думки…

– Нічого не треба! – гукнув Жюльєн. – Нічого не хочу знати… Ніякої думки в мене нема…

Та це не про справи, потрібна тільки звичайна порада; ти ж бо старший. Ти мусиш вирішити, чи йти Розі на роботу, що пропонують їй у Шардона, у книгаря…

– Хай робить що хоче… все пропало… А коли все пропало…

– Послухай, Жюльєне, – почала Роза, – ти, може, здивуєшся. Уяви собі: мені подобається, що я стану однією з тих дівчат, які юрбами висипають на вулицю, коли зачиняються крамниці. Це мене просто захоплює… Я починаю нове життя, отже, в мене їх буде двоє… було одне, а тепер друге… От якби й ти схотів…

Він уже не слухав; він благав, він пхинькав жалібним голосом:

– Та змилуйтесь наді мною, дайте спокій, чого ви мене мучите?

Він напнув ковдру на голову. Пані Револю тихенько сказала:

– Мовчи, Розо, ти тільки втомлюєш його, нічого тут не поможе. Ти ж бачиш, що він затуляє собі вуха. Обідайте без мене, – додала вона. А сама залишилась. Інстинкт підказував їй, що віднині ця кімната буде для неї не тільки схованкою – тут буде сенс її існування. Вона доглядатиме Жюльєна; даремно вимагати від неї іще чогось. У цьому буде її турбота, зміст її життя, її найвищий обов'язок. Її світ тепер увесь зосередиться в цих чотирьох стінах, що їх її старший син перетворив на в'язницю. Про неї казатимуть: "Вона просто таки надзвичайна… жодної скарги від неї не почуєш".

VI

Ланден чекав, стоячи коло стільця, і сів лише тоді, коли брат із сестрою зайняли свої місця. Роза сиділа в профіль до нього. На плечі вона накинула шаль. Вряди-годи вона піднімалася, щоб узяти шматочок хліба. Те, що діти намагалися не дивитись на Ландена, бентежило його, як інших турбує, коли на них дивляться надто пильно. Дені деколи навіть рвучко відвертався: на скатертині лежала Ланденова рука, волохата, з обкусаними нігтями, з куцими пальцями; адже людські руки ніби позначені діями, які вони виконують.

Щоб не піднімати голови від тарілки, Ланден удавав, ніби їсть з великою жадібністю: на його миршавій бороді залишалися рештки з'їдених страв. Світло люстри поблискувало на його гулястому черепі. Він і квапився швидше втекти, і водночас йому було приємно побути довше з дітьми. Він теж бачив на скатертині руку – маленьку Розину руку; бачив кінчик вушка, смужечку шийки. Дві юні, прекрасні істоти сиділи з ним в одній кімнаті, дихали одним повітрям. Ланден жахав їх; проте вони лишалися тут. Роза зітхнула. Він підвівся.

– Може б, ви взяли сиру, пане Ландене?

– Ні, панно, це вже останній вечір. Мені ще потрібно дещо занести до реєстру. Деяких документів бракує, я сподіваюся знайти їх у кімнаті пана Оскара…

– Там, мабуть, уже затопили… Забула спитати, як там панна Ланден…

– Спасибі за увагу… її мучила невралгія, знаєте… Але вже минуло, вона знову хазяйнує…

Його відповідь зависла в порожнечі. Роза спитала тільки для годиться.

Ланден старанно замкнув двері кабінету, де мав працювати востаннє. Він сів у крісло за письмовим столом, як і щовечора протягом цих трьох тижнів, спер голову на руки й пірнув у глибокий спокій.

Мерця вже нема чого боятися – ні його лайки, ні його зневаги. Нічим уже він не перешкодить тому, хто відданий йому всім серцем: він уже не борониться, не відгороджується, не ставить перепон тому почуттю, яке сам же й викликав. Не треба тепер його ні оберігати, ні ошукувати; навіть коли тебе звуть Ланден, – а небіжчик, про якого йде мова, був такою поважною персоною, як Оскар Револю, – то й тоді можна вільно віддатися новому й незвичному почуттю – жалощам. Ланден дивувався, що відчуває жалощі до того, хто викликав у нього більше, ніж хто інший, захоплення. Він намагався зрозуміти, які страждання шарпали Оскара в ці останні тижні життя, і доходив висновку: ділові невдачі тут важили менше, ніж зрада Регіни. Звичайно, Оскар Револю грав і програвав; але ж це дрібниця для такої людини, як він; і якщо вже ділові невдачі призвели до катастрофи, то тільки тому, що всі його думки, всі почуття заполонило одне створіння… Та ще яке мерзенне створіння! Ота Лораті! "Звідти, де ти тепер, – шепотів Ланден до покійника, – тобі видно, яка це погань".

Ланден не сумнівався, що мерці можуть читати в серцях живих. Ця певність допомагала жити: тепер уже Оскар Револю бачить, хто така Лораті, як бачить він, і хто такий Ланден. Старший клерк вірив у таку проникливість мерців, і ця віра його заспокоювала, згідно з нею він навіть виробив у собі лінію поведінки: справи тепер не обтяжуватимуть його, він більше ні до кого не піде в найми. З усіх посад, які вже йому пропонують, він вирішив обрати таку, яка лишатиме йому найбільше дозвілля. Певний час його спокушала пропозиція одного паризького повіреного, колишнього нотаря; його так вразили ділові здібності Ландена, що він навіть обіцяв йому пай від усіх операцій. Але ж ні, Ланденове місце – біля Оскара Револю. Він, і померши, зберіг свою владу над ним.

Насамперед упорядкувати спадщину; захистити пам'ять покійного, якщо виникне потреба. Але найголовніше, – ця думка проймала Ландена гострою радістю, – відплата. Він вважав за обов'язок помститись отій Лораті, хоч іще й невиразно уявляв собі, яким саме способом, бо досі не мав часу на цьому зосередитись. Він ніби мав справу з неоплаченим рахунком – повинен був стягнути з винного недоплату боргу, – а деталі операції тим часом Ландена не цікавили. Як і всі інші його пристрасті, ненависть, що він її відчував, прибрала вигляд обов'язку: Ланденове схиляння перед доброчесністю мимоволі сприяло такому маскуванню. Всі жахливі ознаки, що могли б застерегти його від самого себе – уникливий погляд, хода, голос, – усе це було помітне тільки іншим людям. А сам він цих зовнішніх виявів своєї сутності бачити не міг і щиро вважав себе носієм найшляхетніших почувань; він купався в промінні власних чеснот. Звичайно, він помічав і неприхильність людей до себе, але гадав, що причина цього – неприваблива зовнішність та ще його надмірна добрість, яка давала себе взнаки на кожному кроці. І йому думалося, що світ надто жорстокий до ніжних душ.

Отже, у Ландена з'явився обов'язок – покарати Лораті. Проте з цим можна не поспішати. Нема чого квапитися. Треба тільки пам'ятати про існування жінки, через яку заподіяв собі смерть Оскар Револю, не випускати її з поля зору; він пильнуватиме цю самицю.

Стояло таке безгоміння, що здавалося, ніби якась стихія, течія прозорої сонної води затопила замок. Пан Ланден, осторонь від неприязного люду, від ворожого світу, востаннє залишився тут наодинці з тінню свого обожнюваного хазяїна. Він знав, як ставились до нього спадкоємці, знав, що, вийшовши за поріг цього дому, вже ніколи сюди не повернеться. Ах! Якби вбога душа могла коли навідатися сюди з похмурих берегів, то саме цієї ночі, думав Ланден. Якби двері кабінету несподівано відчинились, якби ввійшов Оскар Револю, заклопотаний, як завжди, якби, навіть не глянувши на клерка, щось йому наказав, якби, пройшовшись туди-сюди, постояв хвильку перед вікном, притулившись чолом до шибки, а потім сів, нахилившися до столу, побрязкуючи ключами в кишені; якби потім, відчинивши шухляду, порпався там, марно шукаючи якогось папірця, а тоді відіпхнув би стомлено стос паперів, витяг би зі скриньки довгу дорогу сигару, – він тільки такі й курив, і від них у Ландена боліла голова, – якби таке сталося, то старший клерк анітрохи не здивувався б і ні про що б не спитав. Він застиг би в чеканні, а його очі, очі вірного пса, дивилися б не в вічі господареві, а на його руки: руки не відчувають, коли хто на них дивиться, не відвертаються, не уникають відданого погляду.

Але мрець не може повернутися, він ніколи не повернеться; тим часом Ланден розплутував мотузку, якою було перев'язано останню паку документів, розплутував з якимось невиразним хвилюванням, ніби в ньому пробудились гамовані досі прагнення. Тут були записники, недавні свіжі нотатки, часто дуже нерозбірливі: записані були години ділових зустрічей, адреси, якісь цифри, алгебраїчні формули. Часом траплялося жіноче ім'я, яке нічого не промовляло Ланденові,– коротеньке ім'я, свіже й ніжне, що не викликало у нього асоціації з якимось личком. Тому Ланден перечитував ці імена з обуренням, бо в його кодексі поводження легальними вважалися лише ті втіхи, про які господар розповідав йому.

І раптом в одному записничкові під адресою квітникарки впав у вічі запис, такий, ніби Оскар Револю не на папері його занотував, а висловив його в присутності Ландена, не звертаючись до нього, – так він звичайно

й робив. Таємності запису сприяла ще й надзвичайна нечіткість письма: дарма що Ланденові добре відома була кожна карлючка – йому довелося розбирати написане з допомогою лупи:

"Незнайома жінка цієї ночі подарувала мені стільки насолоди тому, що я не кохав її. Я не відчував того хвилювання, яке опановує мене біля Регіни. Любов до неї робить мене неспроможним, я просто втрачаю тяму біля неї. Присутність коханої жінки спустошує мене. Чи міг би я володіти нею інакше, ніж тільки в уяві або в обіймах іншої? І я волів би краще померти, ніж звіритися з цим перед кимось… А проте я зізнався в цьому…"

Далі стояло слово, якого Ланден не міг розібрати, хоча він і досконало знав особливості письма свого хазяїна (навіть у випадках, коли Оскар Револю не міг розібрати того, що сам написав, він удавався по допомогу до старшого клерка). Ланден поступово розібрав: "пот", далі "в", потім і все слово – "потворі". Так, ніякого сумніву, саме так: "… зізнався в цьому потворі…".

Ланден навіть не змигнув. Він іще не усвідомив, хто ж та "потвора". Куля пройшла навиліт, безкровна рана закрилася миттю. Він і далі розшифровував з великою пильністю, у важких випадках удаючися до лупи:

"…Його сила в тому, що він завжди поруч, як кошик на сміття, як попільничка, як килимок на підлозі, як плювальниця. Те, що інший звіряє лиш сам собі, те, про що зважується подумати лише на самоті, йдучи вулицею або за обідом у ресторані під брязкотіння посуду й грім оркестру, не довіряючи жодному людському вухові,– я від таких речей звільнявся перед потворою. Він увійшов у моє життя ще з ліцейських років і не покинув мене й досі… Це помийниця, біля якої мені довелося працювати, любити, втішатися, страждати, – і не я його, а він мене обрав… І раптом на цьому повороті життя мене охопив жах на саму думку про те, що воно, моє життя, проходило під знаком цієї потвори, що це створіння володіло й керувало ним, настановивши мене своїм

божеством. Мене охопив жах, бо лише я знаю те, що і йому самому невідоме, – він створений для злочину"…

Ланден підніс руки до горла, ніби звідти полилася кров, а він захлинувся нею. Він підійшов до дзеркала над каміном і подивився в нього. Обличчя як у всіх інших, створене за образом і подобою божою, навіть погляд чистіший, аніж у інших; в очах і досі щось дитяче затрималось, ніби відблиск зорі в калюжі. Він уважно розглядав обличчя, бородате й водночас дитинне, розглядав лису голову: вигляд був комічний, та й годі. Чому ж раптом виявилося, що зовнішність його жахлива, що вона – лише маска для невідомої ролі? І яка буде та безіменна трагедія, що в ній нещасному досі не довелося грати, а, мабуть, доведеться?

Тепер нічну тишу порушило глухе шурхотіння прибою по піску; здавалося, що демони перенесли замок на берег океану. Лише за хвилину Ланден усвідомив, що це вирування його власної крові. Він погладив руками щоки, бороду, очі – такі гарні очі, їх міг би хтось і полюбити. Він тихенько проказував слова, якими колись утішала його старша сестра: "Бідолаха мій маленький!" Йому стало жаль себе. Якби він помер отут у цю мить, якби став, самотній і голий, перед лицем всевишнього, то сам би вимагав у свого судді відповідь на запитання: навіщо жив на світі Ланден? Але таран морського прибою, що гупав просто у вуха, не розбив тендітної оболонки його тіла. Тож він знову покірно схилився над паперами, вкритими нерозбірливими для інших людей літерами… А Ланденові тепер не треба було лупи.

"У місті подейкують, ніби Ланден робить замість мене все. Вважається, що він на службі у мене, та й сам він переконаний у цьому, а насправді я служу потворі. Звичайно, він тримається мене: я для нього – місце застосування його нахилів. І, мабуть, таки я скерував його руйнівну владу собі на користь. Та насправді це він володіє мною. Він знає про мене все ще з ліцейських часів, ще з дванадцяти років. Навіть про те, чого й на сповіді я не казав, він кінець кінцем дізнавався від мене. Він робив мене відповідальним і за те, що мені траплялося накоїти

без лихого наміру, за що мене й сумління не гризло. Я вже тоді зненавидів свого свідка, який кожній моїй витівці надавав особливого значення, надмірної ваги. Зрештою, ненавидіти його – марна справа: його любов до мене поглинала мою ненависть, заливала її. Вона обступала мене звідусіль. Її вогняне кільце переміщувалося разом зі мною, більшало й дужчало в міру того, як я зростав і міцнів. Облога посилювалася з кожною послугою, яку він мені робив, з кожною таємницею, яку я йому відкривав. Почав він з того, що взявся виконувати за мене письмові переклади, робив ті вправи, якими нас навантажували, коли треба було покарати, підказував мені на уроках. Так воно пішло й далі в житті – я перевантажував на нього те, що не давало мені радості. Пізніше він бачив, як я страждав, при ньому я лив сльози, які слід було приховувати й від самого бога; я не стримував при ньому гірких нарікань, викликаних ревнощами, – адже він зробився часткою мене самого, втіленням моїх власних темних глибин. Я ображав його, знущався з нього, але всі збиткування тільки доводили, який міцний, нерозривний ланцюг нас пов'язав. Може, я для того й існував, щоб потворі було що робити, щоб відвернути його від справжніх його нахилів. Коли він мене переживе, коли зважиться пережити, що тоді станеться з цією силою, кинутою між люди? Регіна все казала: "Ото ще друзі – один одного вартий. Який труп лежить між вами?" А справді, який труп? Звичайно, ділові секрети… Він ніколи не використовував їх мені на шкоду… Жодної таємниці, довіреної йому, він не обертав на зброю проти мене.

І все-таки він знищить мене: божевільний ритм мого життя, фабрика, в яку перетворилася контора, – це все діло його рук. Я досить вимогливий до нього. Але чому він потурає всім моїм найганебнішим пристрастям? Це якась таємниця. Мабуть, тільки так він і може втриматися в центрі павутини, в якій я борсаюсь. Він мене вб'є. Якби його не було, в мені б уже прокинувся інстинкт самозбереження; вік мій уже такий, що я поступово притишив би свої бажання. Потвора порушує весь лад мого життя. Це він підтримує, роздмухує в мені рештки молодості, за що мене так вихваляють. Але я знаю: мені вже не стає духу, нема снаги, а він тут завжди напоготові, щоб подати допомогу,

зарадити, знайти в останню мить потрібну суму, – він ладен боротися на всіх фронтах. Мене вб'є дозвілля, яке я маю завдяки йому. Той шлях, на який мене тягнуть пристрасті, він старанно звільняє від усіх перешкод. Якби не це, я міг би отямитися, спинитись або принаймні звести дух. Я бачу навколо себе людей, яких врятувала робота, обов'язок або сім'я. Але моя контора – це ж не контора Революю, а потвори. Сім'я? Він розлучив мене з нею... Як? Не можу зрозуміти, але глибоко відчуваю... Може, може, він оточив нас обох тінявою смугою, за яку моя дружина не мала доступу. Він зробив світ похмурим і безвихідним для тих, кому я був дорогий. Водночас він підточував грунт під моїм домашнім вогнищем, але навіть ця його кротова праця не могла перешкодити: інколи я знову знаходив порозуміння з родиною".

Ланден відсунув стільця. Він мотав головою, вигукував подумки: "Ні! Ні!", звертаючись до когось, кого тут не було. Він запитував: "Невже це правда? Невже в цьому є хоч крихта правди?" Затуливши очі долонею, він повторював: "Спокійно, спокійно, треба обміркувати... Отже, ще в ліцеї..." І не кров тепер шумувала у нього в жилах, а нічний вітер шугав по ялинах. Неможливо було зосередитись. Розгорнутий на столі записничок вабив його, закликав, волав до нього. Та Ланден уже не сів, а тільки нахилився над столом і читав далі:

"Чи дасть потвора спокій моїм дітям, коли мене не стане? Чи й далі шастатиме в тих місцях, де мене вже не буде, але залишаться вони? Чи разом зі мною зникне його влада? Чи потягну я і його з собою в небуття?"

Ланден поклав долоні на розгорнутий записник і закляк на місці. Довго стояв він так. Оріон сяяв над ним за чорними шибками вікна, віконниць якого ніхто й не подумав зачинити. Нарешті він схопив записник, присів навпочіпки перед каміном, підніс записник до головешок, що жевріли ще, і дивився, як миготливі язички поповзли по сторінках, з зусиллям пробиваючися в папір, пригасаючи й спалахуючи знову. Вряди-годи він витягав обгорілий записник щипцями, вимахував

ним, щоб роздмухати вогонь, і довго чекав, поки від паперу не лишилося нічого, крім пухнастої жменьки попелу.

Розета раптом схопилась. Їй причулося, ніби рипнули двері й хтось прочовгав передпокоєм. Замки в будинку були попсовані й замикались погано, стояв дім на межі між передмістям і сільською місцевістю, взимку в ньому досі ніхто не жив, і пані Революю вважала, що такий будинок ніби навмисне призначений для злочину. Але Розета, схопившись у ліжку, не почула більше нічого, крім завивання вітру в ялинах. "Мабуть, наснилося", – подумала вона. Ще тільки четверта. Дві години можна поспати, поки будильник задзвонить. А тоді треба вставати швиденько, щоб не спізнитися на перший трамвай. Починається її нове життя, життя дівчини, яка працює, щоб утримувати рідних. Вона прямо дивитиметься людям в обличчя, не поспішатиме, чекаючи, поки їй простягатимуть руку для вітання. Вона певна, що колись і Робер завітає до книгарні… Або ні, краще так: він сновигатиме поблизу, вичікуючи, поки вона вийде. Її підхопила й понесла хвиля радості. Ні, життя лише починається. Нещастя вбило бідолашного тата, а з ним і Жюльєна, але цей однаково був уже мерцем, бо ніколи й не жив. А вона піде все далі вперед, не оглядаючись, і поведе за собою Дені, свого меншого братика. Тим двом вона лише віддаватиме свій заробіток, забезпечуватиме їхнє існування, та й усе. А Дені – він зовсім інший: для нього вона збереже місце в серці поруч із Робером… Її так захопило майбутнє щастя, що хтозна-куди подівся й сон, і задрімала вона лише за кілька хвилин перед тим, як заторохтів будильник – так несподівано й голосно, ніби звістував початок страшного суду.

Вона поспіхом одяглася при свічці, тремтячи від холоду. В кухні на приску стояла вчорашня кава. Проходячи, Роза крізь прочинені двері помітила світло в батьковому кабінеті. Невже Ланден усю ніч просидів над паперами? Вона постукала, потім відчинила двері й нерішуче зупинилась: у кімнаті не було нікого, але перекинутий стілець, скинуті з канапи подушки, попіл у каміні – все це свідчило, що тут сталася якась загадкова подія. І тоді вона згадала, як уночі щось її збудило. Може, Ландена вбито? Вона боялася не те що заглянути в темні закутки, а

навіть поворухнутися… А треба було б подивитись і під канапу, і за портьєри, чи там не захований труп… А може, Ланден, ідучи спати, просто забув погасити світло?..

Покинувши все як було, вона перебігла подвір'я і, побачивши світло в кухні у Кавельге, постукала в вікно. Пані Кавельге прочинила вікно і відразу ж заспокоїла Розу: пан Ланден опівночі попрохав відчинити браму, бо йому спало на думку пішки повернутися в Бордо, – мовляв, щоб часу не марнувати… Як на пожежу квапився!

"Від кого, від чого він утікав? – питала себе Роза, стоячи на перехресті й здригаючись від холоду. – З ким він воював? Бідолаха Ланден! Який це жах – бути Ланденом!" І вона дивилася, як виринає з туману ліхтар трамвая.

Вона зайшла у вагон, де було повно людей, і їхала вже стомлена, згадуючи про ті казкові часи, коли сонце підіймало її з постелі, коли покоївка вносила тацю, на якій парувала кава. Запах підсмаженого хліба змішувався з пахощами смолистих полінячок, що тріскотіли в каміні. А тепер у неї доля така сама, як і в більшої частини людської отари. Тепер вона, зачувши заводську сирену на світанку, не вкриватиметься, як колись, тепліше ковдрою, не зітхатиме співчутливо: "Бідолашні робітники", – тепер цей заклик і її підніматиме. Ні, вона вже не стоятиме осторонь від інших! І ця думка не лише не засмучувала її, а виводила з заціпеніння, штовхала вперед.

VII

– Ми тут найдавніші мешканці,– сказала мадемуазель Феліція Ланден блідій консьєржці, що вийшла з підвалу, несучи на руках немовля – свою найменшу дитину. – Вас я вважаю не за консьєржку, а скоріше за свою приятельку. Я не боюся, якщо ви перекажете кому те, що я вам розповідатиму, – навпаки, я навіть хотіла б, щоб ви переказували. Пожильці з третього поверху розпускають поголоски,

ніби мій брат виїхав тому, що через банкрутство контори Революю боявся судового переслідування. Справді, таке говорять у нашому домі, і я не дорікаю вам, пані Жозеф. Не можете ж ви відповідати за всякі страхітливі вигадки! Але не важко перевірити те, що я кажу: геть-чисто всі нотаріальні контори в місті змагалися між собою, аби переманити мого брата до себе – така у нього бездоганна репутація. Революю роками міг байдикувати та пиячити без найменшої шкоди для контори, бо бідолаха Ланден – справжній фінансовий геній. Так мені оце недавнечко сказав старший клерк з контори Боста. У судовій палаті й на біржі – можете мені повірити – ніхто не візьме під сумнів його порядність.

Так от, мав він перейти до Мальбурге, про все вже було умовлено. Попросив тільки, щоб зачекали, поки він допоможе ліквідувати справи контори Революю. І як же він напрацювався там, пані Жозеф, ночі цілі просиджував, а навіть "спасибі" від тих людців не дочекався, так само як і я ні разу не почула від них "добридень". Усе Ланденове лихо в тому, що він удався відданий, як той пес, і прошу мені повірити, що це я кажу не з тим, щоб його похвалити. Хоч і люблю я його, а не прощу того, що він занедбав своїх кревних, а присвятив себе цим людям, для яких ми не кращі, ніж болото під ногами, хоч самі вони куди гірші від нас, бо ні честі у них, ані віри, ні моралі,– ми ж це добре побачили тепер, коли скоївся цей скандал.

І що ж вони заподіяли того останнього вечора в Леоньяні, коли він кінчав переглядати папери? Одне можу сказати: прийшов він удосвіта. Вирушив, не чекаючи першого трамвая, і йшов пішки. Боже мій, хто б інший на це зважився. Ну, а його манію ви ж знаєте; у кожного своє дивацтво. У нього – одне: ходити та й ходити до знемоги, навіть уночі, та найчастіше якраз саме вночі, найбезлюднішими вулицями; аж до порту він доходив. Я дивувалась: як це на нього не нападав ніхто? Певно, тому, що з вигляду надто вбогий та простакуватий… Правда, здається мені, що його раз таки й побито, тільки він не насмілився мені про це сказати. Все життя я тільки те й роблю, що заболочені штани чищу та шкарпетки перу. Навіть уявити важко, скільки він тих кілометрів протупає і втоми не відчуває. Втома змагає його зненацька, –

ото прийде, бувало, вночі, найчастіше з суботи на неділю, та як упаде не роздягаючись, то так і проспить годин із дванадцять.

Отож я й трохи не здивувалась, побачивши його такого, – надворі холод, а він потом облитий, забруднений увесь, якийсь наче аж очманілий від перевтоми. Непокоїтись я почала тільки тоді, коли побачила, що він не лягає, як звичайно… Треба вам сказати, я майже ніколи не насмілююсь робити йому зауважень… Взагалі немає в світі людини, лагіднішої від нього, та коли він вертається з отих прогулянок – не критимусь від вас, пані Жозеф, та й самі ж ви за п'ятнадцять років надивилися, – він буває лютіший від хижого звіра. Нечасто з ним таке трапляється, та я вже тоді насторожі… Ну, то замість лягати він мені й каже: "Феліціє, підігрій кави". І поки та кава підігрівається, він мені: "Феліціє, почисть мене". "Ти не лягатимеш, Луї?" – питаю його. "Ні, Феліціє,– відказує,– у мене багато роботи сьогодні".

Він похмурий, але не сердитий, сякається часто. Коли наївся й напився, – добре, що в мене залишилося трохи хліба й масла, – почав писати щось на аркушику, потім дає мені телеграму віднести на пошту, що на площі Сен-Проже, з оплаченою відповіддю. "Віднесу, коли впораюсь". – "Ні, Феліціє, неси зараз. І можеш прочитати, що там написано".

Він говорив таким лагідним тоном, що я аж налякалась. Уся тремчу від ляку, телеграми прочитати негодна. Нарешті таки втямила, що телеграма панові Едгару Салему на вулицю Сен-Лазар, Париж. І пише він таке: "Пропозицію приймаю Телеграфуйте згоду Прибуду негайно". А треба вам сказати, що цей Салем – дуже відомий маклер, і він пропонував братові чудову посаду. Та ви ж знаєте, як мій брат не любить змін. От і житла він перемінити не хотів, хоча, вибачайте на слові, в усьому місті нема будинку, гіршого за ваш, – тут навіть води в кухню не проведено.

"Що це має означати, Луї?" – "Потім розпитуватимеш, віднеси спершу телеграму…" – не сердито каже, а так поважно, з притиском. Ну,

я не сперечалася й баритись не стала. Признаюся, я мало не збожеволіла від радощів, що побачу нарешті Париж. "Дуже я хвилююсь, Луї, але це від щастя..." – "А чого хвилюватись, Феліціє? Для тебе нічого не зміниться. Ти залишаєшся". – "Як, Луї! Сама?" Можете уявити моє обличчя, коли я таке почула! Кажу йому, що це неможливо, що ми ж ніколи не розлучались і що це, напевно, знову якась витівка отих Революю. "Ні, Феліціє, це не вони змушують мене їхати. Це він". – "Хто це він?" – "Оскар..."

Як по правді, пані Жозеф, адже ми знаємо, що хоч він і незвичайна людина, а є в ньому щось таке... Я вам розповідала, що наша мати була неврастенічка. Батька вона просто-таки жахалася. Бідолаха якось мені сказав: "Їй-богу, я не розумію, як ви народились, Луї і ти!" То на чому я пак спинилась? Ага, згадала. Можете уявити, як мене вразили такі братові слова... "Але ж, Луї, твій Оскар неживий, ти це добре знаєш!" – "Ніхто не розуміє, яку владу мають мерці,– так він мені відповідає.– Коли мерці хочуть нас від чогось застерегти, у них знайдеться на те сила-силенна способів". Каже він отак і сміється, аж я мусила крикнути йому: "Луї, не смійся так, бо занедужаєш!" Отож я йому й кажу: "Збожеволів ти, братику мій нещасний!" Він споважнів. Подивився на мене своїми хлоп'ячими ясними очима, а мені так шкода стало його, так він змарнів від утоми та від смутку. "Якщо я божевільний, то віднині й житиму, як божевільний. Бо це ж нерозумно, Феліціє, щоб божевільний жив, як розумні живуть".

Тут дитинча пані Жозеф закричало. Гойдаючи його, консьєржка спитала:

– Вам часом не здається, мадемуазель Ланден, що ваш брат інколи випиває?

– Та ніколи в світі! А таки частенько я помічала: не випив і краплі, а здається, ніби він під чаркою. Є в ньому щось таке, що з нього п'яного робить: я так собі міркую – це від нервів. А на ті поголоски, що по будинку кружляють, ви не зважайте: він, знаєте, триматиме зв'язок із

тими, хто провадить ліквідацію контори Революю, і сам наглядатиме за цим – здаля. Мені він лишив усе хатнє майно, цінні папери, та ще надсилатиме щомісяця триста франків. Цього більш аніж досить, тільки ж я сумуватиму за ним. Звичайно, я мало бачила його: вдень у конторі, вночі десь бігає як навіжений. Та таки ж вертається нарешті, от мені й робота – доглядати його. А випадали інколи й ясні днини: він робився такий тихий та лагідний, задоволений, спокійний, майже щасливий… Та зрештою коли-не-коли я його й відвідаю в Парижі, він мені обіцяв… Але що ж я робитиму тепер, коли мені нема кого доглядати?

– Послухайте, мадемуазель Ланден, а чому б вам не знайти когось – у вас же рента, і цінні папери, і квартира ж таки не порожня…

– Який жах! За кого ви мене маєте, пані Жозеф?

– Ніякого жаху тут немає,– ображено заперечила консьєржка. – Хіба вже як сорок п'ять років, то й життя скінчилося?

Феліція Ланден позирнула на виснажену вагітну пані Жозеф і пробурчала:

– І думати нема чого…

– Чому ж ви так гидуєте не скуштувавши, мадемуазель Ланден?

VIII

Життя родини Революю якось налагодилося, ввійшло в певний ритм. Щодня на світанку Роза, тепер уже в супроводі Дені, чекала першого трамвая. Зима видалася лагідна. Циклопове око трамвая мало не завжди виринало з густого туману. У вагоні Дені спав, схиливши голову на Розине плече, та й сама вона дрімала аж до міста. Хлопець тоді завертав до ліцею, а Роза йшла до пасажу на вулиці Сент-Катрін, де містилась книгарня, добре відома братові й сестрі з тих часів, коли

кишенькові гроші у них не переводились і щочетверга вони нишпорили по полицях.

Кожного дня – такого довгого й похмурого – Дені приємно було уявляти, як сестра то стоїть за прилавком, то піднімається по драбинці по якусь книжку. Ввечері о пів на сьому вони зустрічалися біля трамвайної зупинки. Дені насамперед питав: "Покупці радилися з тобою, які книжки брати?" Це питання у них увійшло в ритуал з перших днів, коли Роза, з захопленням узявшися до роботи, намірялася керувати читанням своїх співгромадян, допомагати їм орієнтуватися в шедеврах літератури. Але перший покупець, який звернувся до неї за порадою, попрохав якусь втішну книжечку. "Білява негритянка?" А чи справді втішна? Ви точно знаєте? А що, коли я візьму оту – "У мене буде пишний похорон"? Це смішна книжка?" "Кому смішна, а кому й ні,– відповіла Роза. – Це залежить від вдачі". – "А оця? В в ній трошки... того... ви розумієте, що я маю на увазі... Ні, не те, щоб я був особливо охочий до скоромненького в книжках; коли самому як слід напружити уяву, то не треба й книжки..."

– Він посмів тобі таке сказати? – обурено вигукнув Дені.– А скільки за цей час ти продала збірок віршів?

– "Сад інфанти" та ще кілька книжечок, які ми одержали з "Меркурія"[27] для твого приятеля П'єра.

– А ти й не сказала мені, що бачила П'єра.

Вдень, коли їх обох не було, замок переходив у розпорядження Жюльєна, що зволив виходити з своєї кімнати на той час, поки мати її провітрювала та перестилала постіль. Якщо не було дощу, він зважувався вийти в садок, спершу переконавшися, що поблизу нема нікого з родини Кавельге. Він не хотів бачити біля себе жодного людського обличчя. О п'ятій годині вертався до своєї кімнати. Мати

приносила туди їсти, потім він заглиблювався в який-небудь детективний роман.

З молодшими дітьми пані Револю зустрічалася тільки за вечерею. Вона спускалася до них ніби з якоїсь недосяжної планети, приносячи вісті про те, що відбувається в таємничій кімнаті, так ніби це були події світової ваги. Того дня, коли Жюльєн дозволив собі порушити мовчання, вона докладно переказувала й коментувала його висловлювання, звітувала про його апетит, а також і про всі примхи його шлунку.

Якогось дня – страшенне хвилювання: Жюльєнові забаглося прочитати газету. Як на лихо, там писалося про великосвітське весілля, і всі згадані гості були Жюльєнові знайомі; від цієї прикрості йому знову погіршало. Пані Револю дуже картала себе за неуважність: треба було самій переглянути газету, перш ніж давати Жюльєнові. А то доводиться знову все починати спочатку.

Особливо засмучувало її те, що хлопець, іще недавно такий пещений, тепер не мився. "Ви пам'ятаєте? Двічі на день брав ванну, за нігтями стежив... А тепер – як догляну, щоб сяк-так обличчя було вмите, руки та ноги... А все інше..!"

Дені, вдаючи, ніби слухає уважно й з цікавістю, пускав усе те повз вуха. Він дивився на Розу, що також сиділа з непритомним поглядом. "Страшенно втомилась", – казала. І справді, вона зблідла, під очима з'явились темні пасмуги. Ще добре, що старий Шардон, з пошани до своєї колишньої клієнтки, дозволив їй сидіти, коли в книгарні не було покупців. Але Роза своїм виглядом не викликала жалощів: вона пломеніла щастям, і Дені відчував його тепле сяйво. Роза всміхалася на кожне братове слівце, ніби їй конче треба було витратити той надмір задоволення й радості, що переповнював її істоту. Ніколи вона не була така ніжна з братом; але майже ні про що не питала його, і він навіть поскаржився:

– Ти мною вже не цікавишся!

– Ти хочеш, щоб я тебе розпитувала про шкільні справи? Дяка богові, нам ніколи не доводилося клопотатися ними… Та й, зрештою, тобі вже сімнадцять років…

– Ідеться не про мої шкільні справи, а про мене самого, про твого брата, Розето, якому вже сімнадцять років.

– Ти добре знаєш, що я завжди охоче тебе слухаю. Я тільки те й роблю, що слухаю. Але ти сам уже нічого мені не розказуєш…

– А що ж розкажеш дорослій дівчині, та ще й власній сестрі?

– Тоді чим же ти, баламуте, невдоволений?

– Ще раз тобі кажу: тим, що я тебе не цікавлю, що тобі зі мною нецікаво…

– От тобі й маєш!..

– Ти вважаєш, що я дурніший, ніж П'єр Костадо.

– Ні, не дурніший, у тебе тільки нема такого таланту… Я його бачила вчора: він у четвер до нас приїде. Хоче прочитати тобі уривок із "Кібели".

– Ти бачила його? Про що ви розмовляли?

Bona відповіла, що розмовляли про його вірші, що він не довго й пробув. У четвер… Дені й сам збирався дещо перевірити – потайки від Рози… Його непокоїв один проміжок часу – обідня перерва, дві години, коли Роза була не в книгарні. Увечері, після роботи, о шостій годині вона

поспішала на трамвай, а в обід? Не почуття незручності стримувало Дені від такого розслідування, а страх перед тим, що він може відкрити; до того ж він не хотів зустрітися з П'єром Костадо.

Він таки приїхав у четвер на своєму велосипеді, цей Костадо, хоча того дня лив холодний дощ, і Дені вже сподівався, що П'єр не приїде. Дені повів його в невелику вітальню й відразу почав розмову про "Кібелу"; у вікно було видно, як тане сніг, заливаючи поле. Дені відчував, що П'єр має щось йому сказати, хвилюється, ледве себе стримує, щоб не сповістити відразу про якусь важливу новину. Але Дені не хотів нічого знати й зводив розмову на поему, що так йому подобалась.

– "Кібела" не дуже посувається, – сказав П'єр Костадо. – Не те в мене тепер в голові. А ти дуже хочеш, щоб я тобі розповів про "Кібелу"? (Це його радувало, зворушувало навіть). Я дійшов до того епізоду, коли Аттіс її зрадив, коли Кібела побачила його з німфою Сангаридою. Цілий тиждень я працював над двома десятками рядків…

– Ти знаєш їх напам'ять?

– Ти хочеш, щоб я прочитав тобі? Справді?

Він кинув запалену сигарету.

– Звичайно, Кібела знову промовляє до себе самої.

І він почав читати тим незвичним співучим голосом, що й колись, та сьогодні Дені не був у захваті від нього.

Приморських сосен шум, мов гомін хвиль здаля.

Гроза, ширяючи вгорі поміж гілля,

Раптовим спалахом осяла дві планети,

Два з'єднані світи, двох тіл химерні сплети.

Із Сангаридою то Аттіс – пізнаю.

Людська їх білина спинила лють мою.

Скажених безліч рук на них я накладаю,

Та двоє ці й богів забули, досхочу

Розкошів звідавши – того терпкого раю;

Безсила й блискавка – вона лиш осяває

Плоть юну, що лиснить від поту і дощу.

Тоді те щастя я сховала в безгоміння,

Гілля навісила на те заціпеніння,

На той подвійний сон забруднених двох тіл,

Що пахли вогкістю земних незмірних сил.

Дені затулив обличчя руками й, помовчавши, сказав:

– Самотність перед лицем чужого кохання. Кібела в своїй сутності така: істота, що схилилась над безоднею насолод, у яких вона не має участі, бо їй відомий у коханні лише той самітний пломінь, який палає у внутрішніх глибинах, нікого не освітлюючи й не зігріваючи…

– Дені, збожеволів ти, чи що? Нас ці справи не обходять. Ми ж не кохали… Не починали ще "насправжки", як ти колись висловився…

А коли його друг, нахилившись над вогнем, не відповів нічого, П'єр повів далі:

– В чеканні цього часу радітимемо коханню інших… Я ждав, поки все з'ясується остаточно… Не хотів, щоб тобі казали, поки не буде підписано…

Дені підвів голову й пильно подивився на П'єра. Огидним здалося йому це розпашіле від велосипедної прогулянки й від каміну обличчя, цей золотавий пушок на палаючих щоках.

– Усе трапилося зовсім несподівано! Я і Робер погано думали про нашу бідолашну матір. Її глибоко вразило ваше нещастя… І от вона зважилась на те, чого від неї ми найменше сподівалися; я довго не хотів вірити, аж поки воно сталося насправді; з мене, старий, знято опіку, хочуть розділити майно, і не лише спадок по батькові, а й те, що належить матері…

Дені нетерпляче перервав:

– До чого все те мені?

– Любий мій Дені, та невже ти не розумієш? Робер стане тепер незалежною людиною; йому буде на що прожити навіть з дружиною, поки він закінчить свою медичну освіту… Ну! Що на це скажеш?

Дені підвівся. Він стояв обличчям до каміну, спиною до П'єра. Відповів спокійно:

– Ти забуваєш, що в Рози тепер уже інші турботи. Цю сторінку вона перегорнула, це її вже не цікавить…. Чого смієшся, як дурник?

– Ні, цієї сторінки вона не перегорнула… Вона тобі нічого не казала, бо не вірила, як і всі ми, що мати доведе до кінця задумане. Не хотіла ділитися з тобою марними сподіванками…

Дені озвався байдужим голосом:

– А, розумію. Виходить, вони зустрічалися інколи? Старий, та ось уже три тижні, як вони обідають разом у молочній біля медичного факультету… А щочетверга і я до них приєднуюсь. Мені давно кортіло розповісти тобі… Та Розета не дозволяла. Ну, старий, що тепер скажеш?

П'єр поклав руки на плечі Дені.

– Визнай, що я все-таки почав потроху виправляти ситуацію.

Дені похитав головою: мовляв, незрозуміло, яка роль належить тут П'єрові.

– Велика роль, старий, дуже велика! Між нами кажучи, мати під час поділу трималася добре, а тепер безперестанку товче, що наші будинки дають усе менше й менше прибутку, що за ремонт квартир доводиться платити неймовірно великі гроші, податки більшають, і на ті кошти, які залишаються, Робер не зможе утримувати всієї родини… Ти ж нашу матір знаєш!

– Можеш її заспокоїти: ми у її сина не попросим ані су.

Дені нарешті повернувся до П'єра дрібненьким зблідлим лицем. Той схаменувся:

– Ну й тварюка ж я! Вибач, Дені. Знову ми бабраємось у брудних справах. А все це й значення ніякого не має: доведеться почекати кілька років, поки Робер почне заробляти на прожиття. Зрештою, всі свої гроші

я віддам йому… Тут тільки одне важить: нехай ніщо не загрожує Розиному щастю… А все інше…

– То ти вирішив, що Роза буде щаслива з твоїм братом? А ти певен?

П'єр ображено вигукнув:

– А це вже не мені, та й не тобі вирішувати! Це вже нехай вони самі розсудять. Мені здається… Послухай, Дені, я з ними обідаю кожного четверга, я спостерігаю їх. Робер затримується в лікарні, він завжди приходить останній. Якби ти побачив Розине обличчя, коли він увійде! Старий, тут якраз до речі буде нагадати один рядок: "Тоді те щастя я сховала в безгоміння". Моя Кібела не відрізняє насолоди від щастя, але ж любов існує вже тоді, коли закохані ще не зазнали ніяких пестощів.

Дені запитав:

– Вони цілуються?

П'єр засміявся надто голосно:

– Ну, старий… це ти вже зайве питаєш!

– Тобі час їхати, П'єро, – сказав Дені, підійшовши до вікна, – сніг сипле густий… Незчуєшся, як стемніє. Нашою дорогою поночі проїхати неможливо, а ти ж не звик пішака мандрувати. Хоча й то правда – чого тобі про дорогу турбуватися! Ти можеш і за авто заплатити.

– Не кажи так, Дені, це дуже прикро, це мене ображає.

Вони спускалися сходами, що вели на кухню, – там П'єр залишив свій велосипед.

– А чому це тебе ображає? Матимеш свій рахунок у банку, чеки підписуватимеш. Чого тут соромитись? Це тепер твій обов'язок, твій державний обов'язок. В решті решт ти станеш подібний до своєї матінки. Ти її тепер на неї схожий. І голос у тебе точнісінько такий. А ще як станеш огрядніший…

Вони стояли в куточку між сходами й кухнею; Дені при кволому блиманні лампочки не міг побачити, як відбилось його знущання на П'єровоїму обличчі; та коли П'єр Костадо озвався, Дені ледве пізнав його голос:

– Дені, що я тобі зробив?

Ніякої відповіді. Тільки чути, як важко дихає Дені. Над головами в них блищали казани та каструлі, рядочками вишикувались банки з варенням та маринадами. Тут царювали запахи прянощів і прання. Дені дихав усе частіше, ніби засапався, бігши, і раптом заплакав, відвернувшись до стіни, охопивши голову руками.

– Дені,– знову спитав П'єр Костадо, – що я тобі зробив?

Він обняв Дені за плечі. Той випручався. П'єр наполягав:

– Чому ти не кажеш, що я тобі зробив?

– Сам не знаю… Я б тобі сказав, якби знав… Не знаю, чого мені так боляче.

Увечері він поскаржився на мігрень і ліг не вечерявши. На хвилинку заскочила Роза – посидіти коло ліжка. А йому нічого не треба, аби тільки спокій дали. Сестра сказала, що побуде біля нього з книжкою, вголос не читатиме, розмовляти не будуть. Дені погодився. Роза спостерігала його крадькома. Вона знала, що по обіді до нього приїздив П'єр. "Мабуть, гнівається, – адже я йому не призналася, ошукала його", – думала вона. І

Дені розумів, що присутність Рози біля нього означає: "Прошу тебе, прости..." Обоє вважали, що простіше буде не проронити ні слова.

IX

Робер Костадо завжди приходив перший о шостій годині в сквер, до статуї "Юнак і Химера". Він знав, що Роза якраз саме виходить із Шардонової книгарні, ще хвилин десять – і він побачить її в райдужній грі водяних бризків: це поливають із шлангів газони. Газони пахнуть запорошеною травою, пофарбовані садові стільці – свіжою фарбою. Він чекав її, і йому кортіло пересвідчитись, чи вона – та сама дівчина, образ якої він носить у серці, та сама Роза Революю, з якою він танцював увесь минулий бальний сезон і навіть цього року... В неї неуважний і осяйний погляд, убрання завжди пасує до її зграбненької постаті... В ті часи мало не кожна рисочка свідчила про янгольську байдужість її до побутових дрібничок: трохи висмикнеться назовні бретелька сорочки, а то застібка відстібається, а то ще неслухняний кучерик порушить суворий лад зачіски пана Тарді...

"Безладна вона якась", – казала матінка Костадо. Але тоді Робера зворушувала ця недбалість, що у дівчини, звиклої до розкошів, ніколи не доходила до неохайності.

Тим часом Роза квапилась помити руки в комірчині позад книгарні, прощалася з Шардоном, з насолодою вдихала свіже повітря. Призахідне сонце пестило промінням цю запорошену дівчину з сірим обличчям і вицвілим волоссям. Робер щоразу зустрічав її з розчаруванням і роздратуванням – така вона була не подібна до тієї, яку він обожнював. Тільки очі були прекрасні, як ніколи, байдужі до всього на світі, на цьому світі, де все інше, крім любові,– саме лише страждання.

Роза не помічала, що її вбога жалобна сукня недбало почищена, підбори постоптувались. Вона йшла, вона летіла, линула повз

розсадники, нікого не помічаючи, аж поки в кінці вулиці Гург виникали високі, чорні, з золотом грати – це була огорожа скверу.

І тоді Робер нарешті бачив, як наближається та, чиє нинішнє обличчя він уже за добу встиг забути.

Він брав її за руки, нахилявся до неї, вдихаючи кислуватий запах; вона трошечки відступала й ніби пила його очима; таки справді пила після довгого виснажливого дня, тамуючи спрагу довгими ковтками. Але цей її жадібний погляд був сліпий: вона не помічала ні Роберового розчарування, ні того, що його любов ураз обертається на жалощі,– він жалів і Розу, яку нужденна праця отак знівечила, жалів і себе, своє життя, що віднині протікатиме у вузькому річищі злиднів. Водночас він соромився цих почуттів, а тому намагався вдавати, говорити такі слова, яких було досить, щоб заспокоїти дівчину, коли б у неї виникла найменша підозра. Але підозри не було, – адже Роза сприймала Роберову ніжність у світлі власної. Інколи вона казала йому:

– Сьогодні ти якийсь перевтомлений та засмучений – працював надто багато?

Вона й уявити не могла, щоб він розчарувався. Адже він попросив її руки, незважаючи на катастрофу, що зруйнувала добробут родини Революю і майже вкрила її ганьбою; він чинив опір своїй жахливій матері… Чому б це вона мала сумніватися в ньому?

Вона вела його до їхньої лави на острівці за естрадою для оркестру. Якщо на лаві вже хтось сидів, вони брали два стільці. Роза говорила мало, вона спочивала біля Робера. Качки та великі червоні риби навзаводи смикали окрайці хліба, що кидав у воду якийсь хлопчак. Для Рози тут було затишне пристановище. Вона відповідала неуважно, коли Робер заводив мову про те, що треба шукати квартиру, купувати меблі. Все, що він зробить, буде чудово. Їй уже наперед подобались кімнати, де вони житимуть удвох, і та, що в ній він усю ніч триматиме її в

обіймах. Її уява не сягала далі цього спочинку вдвох. Вона зарані мостила собі кубелечко, в якому можна буде спочити на грудях у милого. Вона покине роботу. Робер пропонував їй залишити Шардона негайно, та вона не погоджувалась, казала, що не хоче жити на його кошти, поки не візьме його ім'я. Якби Робер наполягав дужче, вона, безперечно, погодилась би; та він швидко пристав на її аргументи, певно боячись – як можна було подумати, – щоб вона не втратила заробітку. Можливо, у нього був тут якийсь прихований намір. Може, це була думка, що є ще час відступитися від свого рішення. Може, надто обтяжувала його ця голівка, що схилялась йому на плече. Може, запорошене вицвіле волосся лоскотало йому щоку. Ні, годі про це думати!

– Ходімо, – казав Робер. – До останнього трамвая лишилося не більше години…

Вони заходили до молочної, де замовляли по двоє яєць і по чашці шоколаду. Роза не помічала, що вона їсть. Її нітрохи не бентежило те, що нагонило жах на Робера: погано вимита чашка, сліди від брудних ганчірок на столі, кругла пляма від склянки. Вона відмежовувала своє кохання від брудного світу, в якому жили люди, що не мали грошей.

Цього вечора Робер сказав їй:

– Не віриться, що ти жила в одному з найкращих на все місто будинків. За якихось два місяці ти так відвикла від розкоші…

– Розкоші…

Роза підвела на нього стомлене личко. Йому впали в очі чорні крапочки на носі та худенька шийка.

– Нема на світі більших розкошів…

Робер зрозумів, що вона хотіла додати "...як наше кохання...".

Він поклав свою велику руку на її тендітне рученя з обламаними нігтиками. Хай вона нічого й не знає... Нехай ніколи й не здогадується! Все життя він тішитиме її оманою. Не важко ошукувати це засліплене дівчатко...

Він провів її по бульвару до зупинки, де вже стояв трамвай, що йшов у напрямі Леоньяну.

– Післязавтра субота, – сказала Роза. – Ти приїзди до Леоньяну, там і заночуєш. Ми будемо разом увесь вечір, усю ніч. Можна допізна сидіти у садку: надворі ані вітерцю.

Робер подумав, що до його ланцюга додається ще одна ланка. В суботу він з'явиться до них як наречений, у домі його побачать усі. Роза вже зайшла до трамвая. Промінь ліхтаря впав на оголошення податкового управління. Робер махнув рукою, і Роза до першого повороту дивилася на свого нареченого. Потім пройшла всередину вагона й сіла, поринувши в радісні мрії. Їй не треба було розплющувати очей, вона й так відчувала наближення до села. До міського смороду домішувались тепер запахи хлівів та фігових дерев. Тимчасом, як Розета занурювалась у цей спокій, Робер вступав у задушливі квартали міста, мляво плентаючись уздовж розігрітих за день мурів. Де-не-де липи вихлюпували з садів на шосе свої несамовиті пахощі. Вікна були повідчинювані, і в їхніх темних отворах невиразно маячили людські обличчя.

Неможливо було пройти в свою кімнату, не побачивши матері: вона запевняла, що не засне, поки не повернуться сини і вона їх не поцілує. А тепер була хіба що дев'ята година, і Робер знав: мати сидить біля відчиненого вікна, не світячи світла. Він боявся зустрічі з нею – і водночас прагнув її, ніби чекав від матері якоїсь допомоги. А раптом те, що здавалося йому неймовірним, виявиться можливим? Скільки разів

йому доводилось чути, як у найважчих ситуаціях мати спокійно казала: "Якось зарадимо". Робер досі ще дивився на матір так, як у дитинстві. Нічого непоправного статися не могло, поки поруч із ним мати…

А проте й вона нібито примирилася з цим одруженням і вже не чинила перешкод. Робер помітив тільки, що вона все відкладала день весілля. Та й Роза не квапила нареченого, – адже він повинен був іще після практики скласти конкурсні іспити. Піднімаючись східцями, він з обуренням гнав геть ці невідчепні думки… Роза буде його дружиною. Знову з'являвся колишній її образ, образ юної дівчини торішніх балів, і відсував у пітьму маленьку нужденну продавщицю, недбало вдягнену, позбавлену материнського догляду.

X

Пані Костадо сиділа не біля відчиненого вікна, а за письмовим столом, на якому стояла низенька лампа. Всі вікна й двері були позачинювані, щоб урятуватись від москітів. На нічному столику, як завжди, стояв букет лаванди, і звідти йшов невиразний запах. Не дивлячись на Робера, мати підставила йому лоб для поцілунку.

– Оце переглядаю кошторис на ремонт по вулиці Гург, – сказала мати.

Вона позначила свої прибуткові будинки назвами вулиць, на яких ті стояли. Так вона й казала: "Треба ремонтувати дах на бульварі Мартінік. І ринву на набережній Палюдат".

– Ох, бідолашні мої дітоньки, не щастить вам цього року, якраз коли ви маєте посісти спадщину. Я вже собі міркую, чи не доведеться позичити на ваші витрати. Так, – замислено додала вона, – тільки де ж узяти грошей?

Робер не відповів. Але мати знала, що її слова глибоко западають у душу цій вбогодухій боягузливій істоті. Вона відчувала його розчарування, вагання, проте не визначила ще, як їй діяти. Чи зволікати й далі? Але з кожним днем він більше і більше заплутується в тенета. В решті решт вона вирішила: поки дня весілля ще не призначено, не варто йти в наступ. Проте несвідомо для себе самої вона провадила наступ на сина мало не кожною своєю найнезначнішою фразою. Робер дивився на огрядну материну постать у світляному колі лампи, на стіл, на масивне різьблене крісло. І тоді його серце, його кволе серце кликало його до дівчини, що якраз у цю мить, за чотири кілометри звідси, їхала, заплющивши очі, підставивши обличчя вітрові, який ніс назустріч пахощі хвої та вересу.

Трамвай зупинився, Роза вийшла. На її "до завтра" кондуктор відповів: "Ні, не до завтра… Завтра вранці вже Лаво заступає".

У дитинстві він був, мабуть, золотушний, та й тепер має вигляд хворобливого хлопчака, хоч на пальці у нього вже масивна обручка. Роза сказала йому "на добраніч" і попрямувала вздовж огорожі темного парку. Їй хотілося пестити рукою галузки, що перехилялися через низьку огорожу, де поросла повійка. Дерева краще, ніж людські істоти, знали про її любов, точніше, брали в тій любові участь, були причетні до прихованого світу її радощів, обволікали його шелестінням свого листу. Для них не існувало того, що була вона погано вдягнена, недбало вмита й зачесана, – адже сердешна дівчина встає рано, вмивається при свічці, ще й теплої води у неї нема. Дерева височіли над худенькою дівчиною тим самим віттям, під яким колись походжало юне свіженьке дівча в платтячку, схожому на чашечку квітки.

Як завжди, в їдальні для неї був приготовлений підвечірок. Як і щовечора, вона побачила Дені, що стояв віддалік. Він не зрушив з місця, щоб поцілувати її. Роза сама підійшла до нього, поклала руку на голову й сказала:

– Тобі пора вже постригтися.

Розкошлана голова Дені здавалася більшою, ніж була насправді.

Він оглянув сестру гарними совиними очима. Потім спитав:

– Як там Робер?

– Добре, – відповіла вона. – Знаєш, у суботу він приїде до нас на обід і ночуватиме.

Дені поцікавився, де його покладуть.

– У зеленій кімнаті.

– Ні, там із стелі капає.

– Ну, в таку погоду…

– А що, як буде гроза? Чому б не в кімнаті з гвоздиками?

– Та можна й у кімнаті з гвоздиками.

Вона чомусь уявляла Робера тільки в зеленій кімнаті. Але погодилась перенести його образ у тісніші рамки кімнати зі стінами, оббитими кретоном у червоні та рожеві гвоздики. Дені спитав, чи не хоче вона перед сном трохи погуляти в саду. Їй подобались ці прогулянки по алеях, де крізь віти невисоких дерев видно було зоряне небо; але ноги вже відмовлялись носити її; вона знала, що не закінчить навіть вечірньої молитви, як її зморить сон. Проходячи повз Жюльєнову кімнату, вона почула материн голос:

– Це ти, Розо? Не заходь сюди, твій брат роздягається. Що нового?

– Нічого. В суботу ввечері приїде Робер.

– Ах! Якраз у суботу ввечері у нас буде сюрприз. Так, так, буде, буде сюрприз, побачиш, – промовляла мати голосом малої дівчинки.

Розі страх не подобалось, коли мати починала отак сюсюкати. Роздягаючись, вона подумала: "Бідолашна матуся, як вона підупала..."

Дені блукав по густих алеях у темряві, такій самій, як і морок, що огорнув його душу. Земля – чи не єдина з усіх планет – бриніла сюркотанням цикад. Він думав: "За десять років, за двадцять років я згадуватиму цей вечір, ці свої муки". Він був самотній не тут, на лужку, не в цьому саду, – самотній він був у безмежних просторах, заселених незліченними світами. Післязавтра о цій порі тут буде Робер... Ось до нього долинули пахощі; то пахли вночі липи, ті самі, що в суботу пахнутимуть і Розі з Робером. Він уже тепер відчув, як їхнє закохане шепотіння порушить цей спокій. Несподівано в нього над головою зашелестіло листя, ніби дерева враз охопила та пристрасть, яку вони мають укривати. Дені подумав: "Певно, в суботу буде гроза..." – і відчув серцем запах вологої землі, обважніле від дощу гілля. Йому навіть видалось, ніби теплі краплини дощу покропили його чоло, як післязавтра окроплятимуть Розі й Роберу. Він сприймав цю ніч лише через чужі відчуття; безпосередньо його вона ніби й не стосувалась.

Він повернув назад, додому, намагаючись уявити, що відчував би цієї ночі П'єр Костадо, який, на відміну від нього самого, сприймав людей тільки через природу; він завжди заглиблений лише в неї, а людей ніби й не помічає. Ніколи не міг би він уявити ні себе, ні інших, ні навіть самого бога окремо від природи, що поглинала його всього. Як пак там у нього, в тих чудернацьких віршах, що їх П'єр присвятив Розі ще в другому класі, коли він обожнював її? Дені пам'ятав лише початок – кілька рядків, їх він і проказав стиха:

Плоть ще спить у забутті,

На світанні йду в дорогу,

Та не вийду з тіні твого

Тіла на моїм житті.

Полудень приспить мене

В полум'ї твоєї плоті.

Пітьму ночі в тій спекоті

Твоє тіло розжене.

"Чи П'єро ще й досі закоханий у Розу? Чи ревнує він її до брата? У нього всі пристрасті нишкли, зливались у захоплене споглядання навколишнього світу… А для мене ця земля, ця трава – сліпі й глухі, вони нічого не почувають; що вони для мене?"

У передпокої горіла залишена для нього свічка. На третьому поверсі Дені заманулося зазирнути до кімнати з гвоздиками, де спатиме Робер. Її звали ще кімнатою дядька Девіза – таке було прізвище його двоюрідного діда, що помер іще за Другої імперії. В цій кімнаті ніхто не жив, і діти заглядали туди тільки тоді, коли гралися в схованки.

Дені поставив свічник на комод. Меблі тут були ще з часів Реставрації. Він згадав, що вази на каміні були розмальовані з двох боків: з одного закохана парочка – пастух з пастушкою, а з другого – чаша, перед якою побожно схилилися двоє янголят. Отже, ці вази могли прикрашати й вітальню, і вівтар у церкві. Згадав він і те, як дитиною, бувало, бавився, розхитуючи підвіконня, що в одному місці тріснуло. Дені відчинив вікно. За вікном була свіжа, запашна безодня. Поторгав рукою підвіконня – воно справді хиталося. Він почав розхитувати його щосили, марно намагаючись відірвати зовсім. Уявив, як Робер зіпреться ліктями на це підвіконня… Робер такий кремезний, така в нього атлетична постать, а не видається він дужим, бо в нього обличчя

нерішуче й рухи мляві. Чому Розу не обурює така невідповідність? Дені уявив далі, як Роза вихиляється з вікна, спершись на розхитане підвіконня, – і летить униз… Відігнавши від себе це видиво, Дені зачинив вікно.

XI

У суботу Роза, Робер і Дені о шостій вечора поїхали трамваєм. Дені стояв на передній платформі. Закохані сиділи, бо Роза стомилася за день. Вона не дивилась на Робера, – адже він був тут: оголеною рукою вона торкалася його піджака. Аж два дні вони будуть нерозлучні – майже неймовірне щастя… Та чи можна порівняти його з тим, що чекає їх у майбутньому, коли вони будуть разом усі дні, всі ночі? Чудесна річ життя! Робер мовчав; вона розуміла, що не так-то й легко розгадати його думки… Але часу в неї багато – колись вона таки навчиться їх розгадувати. Трамвай випередив суботніх подорожніх – велосипедистів; чути було дзвоники та молодий сміх. Корови скубли ріденьку траву на неродючих луках. З відчинених хлівів долинав міцний запах.

"Це вже останній крок, – думав Робер. – Я стану женихом і для сусідів, і для слуг… Власне, це й краще. Як уже вирішено, то нехай так і лишається".

Він був спокійний і задоволений із своєї принциповості.

Дені не оглядався на закоханих, що сиділи рядочком у вагоні. Коли трамвай пускався швидше, він заплющував очі й підставляв обличчя свіжому вітерцеві. Невиразні й досить-таки непристойні картини виринали в його уяві, й він гнав їх геть. Ніхто ніколи не дізнається, про що він думає. А чи інші також носять у собі світ прихованих думок, не виявляючи їх ані словом? Чи в усіх людей існує така сама розбіжність між тим, що вони кажуть, і тим, що приховують? Чи в кожного, хто належить до людського роду, зміг би викрити бог отаке щось невиразне

й непевне, що роїться в глибині? Що означає "гнати від себе лихі думки"? Намагатися не брати втямки того, що все одно є в нас?..

Раптом він почув Розин голос:

– Дені, візьми Роберову валізку…

Коли трамвай зупинився на роздоріжжі біля путівця, вони почули сюрчання цикад і безугавне гудіння бджіл круг липи. Роза пішла перевдягатись, а Дені повів Робера до кімнати дядька Девіза.

– Кімната вікнами на північ, отже, тобі не дошкулятиме спека. Роздягайся потемки, а то москіти налетять.

Уже вийшовши, він знову прочинив двері й додав:

– Не дуже спирайся на підвіконня, воно ледве тримається… Взагалі дім – сама руїна…

– А я думав, що твій батько дбав про ремонт…

– Дещо дрібне ремонтував… А щоб капітально щось було зроблено, так ні…

Дені сказав це так, аби щось сказати. Проте уважніше подивився на Робера, коли той спитав:

– А що ти звеш капітальним ремонтом?

– Насамперед ремонт даху. Тебе оселили в цій кімнаті тому, що в тій, яка була для тебе призначена, тече зі стелі. Коли йде дощ, доводиться розставляти на горищі тази та діжки. Та й стеля наполовину трухлява. Уявляєш, які кошти потрібні, щоб відремонтувати отаку озію! Мій батько

навіть за добрих часів не зважувався на такі витрати, відкладав з року на рік… Але більш відкладати нема як.

– І що ж ви робитимете?

Дені повагався трохи й сказав:

– Мені здається, мама хоче з тобою порадитись…

– Не можу я давати порад. – Робер заговорив одразу твердо й рішуче. – Це мене не стосується. Нам досить клопоту зі своїми будинками…

– Що ж, – зітхнув Дені,– тоді доведеться продати… За безцінь, звичайно… Не треба казати мамі й Розі. Для них це буде прикра несподіванка… Розумієш, вони мали надію, що ти за все це візьмешся…

– Я поговорю з ними, – сухо відказав Робер. – Треба геть усе з'ясувати. – Він заговорив голосом своєї матері, навіть з її інтонаціями. – Не хочу я ніяких непорозумінь.

– Ти тут, Робере?

Це ввійшла Роза. На ній була біла мережана сукня з короткими рукавами й глибоким викотом. Мабуть, вона щойно скупалася в ванній, від неї віяло свіжістю й запахом одеколону. Незважаючи на схудле личко й жилаву шию, вона тепер нагадувала той образ, що був любий Роберові. Він пригорнув дівчину, тихенько вдихаючи аромат, що линув від неї. Роза не виявила здивування, тільки трошки налякалася, що він помне гарненьку мережану сукню. Тому злегка відхилилась і погладила шерехату щоку, рудуваті вуса й гарні вуста; Робер почав лагідно кусати її пальці.

Зненацька щось глухо загрюкало й упало за вікно в кущі рододендрону. Роза тихенько скрикнула.

– Це підвіконня, – сказав Дені.– І я з ним мало не полетів…

Роза стиснула Роберову руку.

– Подумати лишень: ти теж увечері міг спертися…

Зблідлий Дені дивився на них.

– Ну ось! Ось вам мій сюрприз!

Поруч з пані Революю стояв Жюльєн в елегантному смокінгу, опасистий, блідий, майже величний, свідомий тієї урочистості, якої його поява надавала цьому вечорові. Поблажлива усмішка осявала його безвиразне обличчя"

– Ви створили чудо, пане Робере, справжнє чудо, – щебетала пані Революю манірним голосом, яким вона звичайно розмовляла в вищому товаристві.

– Я не забув, що я – голова родини Революю, – казав Жюльєн. – Мій обов'язок – прийняти тебе в Леоньяні. І я його виконую… Мені доведеться дорого заплатити за цю необережність… Тим гірше.

Мати сяяла, захоплено слухаючи Жюльєнову мову:

– Як перегони цього року – блискучі? Хто здобув кубок? Кастельбажак, звичайно? На Фавориті Другому? Ах, як цікаво! Я торік ледве не купив його. Хіба ти цього не знав? Я відразу побачив, що це за кінь… Мати його Стелла… Пам'ятаєш Стеллу?

Робер поглядав на Розу. Так, вона ще й досі нагадує ту панночку з балу. Після келиха шампанського щоки в неї вкрилися гарячим рум'янцем. Робер подумав, що це він запалив у неї в очах пломінь щастя. Аж ось пролунав голос Дені:

– Мамо, ти знаєш, що сталося в кімнаті дядька Девіза? Підвіконня відвалилося…

Пані Револю зітхнула:

– Руйнується будинок! Таку вже турботу маємо, – додала вона, дивлячись на Робера.

А коли той нахилився над тарілкою, нічого не відповідаючи, вона повела далі:

– Продати? Але скільки за нього дадуть? До того ж ми тут маємо притулок, тут є і худоба, і пташник, і город, маємо й молоко, і паливо… А що ж ми тоді робитимем?..

Питала вона Робера, але він огорнув себе хмарою байдужості. Йому виразно, як дзвоник будильника, вчувалися материні поради: "Будь глухий, удавай, що не розумієш".

Усім стало ніяково. Дообідали не світячи. В цій пітьмі, коли здавалося, ніби рештки денного світла забрала маніжка Жюльєна та біла скатертина, Роза відчула якусь небезпеку. Вона повела Робера до передпокою, накинула стареньку пелерину на білу сукню:

– Ходімо, поки вони питимуть каву, ходімо швидше… Так тихо скрізь, про такий вечір я мріяла… – Він узяв її оголену руку й легенько стиснув. Робер казав сам собі: "Думати тільки про цю руку, про це тіло, що вже належить мені… Хай вони там продають Леоньян… ми наймемо

квартиру в Бордо... Так, але тоді доведеться наймати квартиру й для них... Може, платити лише частку? Не зовсім же вони без грошей".

Роза прискорювала ходу, щоб якомога швидше добігти до лави під липами, яку вона заздалегідь вибрала для цього вечора. Її підносила, несла, вабила якась сила, що її ймення вона не знала, та сила, від якої тремтіли сп'янілі луги. Два їжаки перебігли дорогу алеєю.

– Сюди, – сказала вона. – Швидше.

У пітьмі, яку тіні лип робили ще густішою, біля грудей милого вона болісно відчувала своє щастя, яке спливало мить за миттю без вороття. Але як радісно думати, що лише початок, лише виток ріки її щастя! Вода, якої вона ще не може зачерпнути й піднести до уст, ніколи не перестане омивати її. Чого ж турбуватись? Це ще не найдорожчі хвилини. Вона завжди гойдатиметься на хвилях цих грудей, вона їм вірить, плистиме з ними без кінця-краю. Хвилі нестимуть її місяцями, роками. Вічно триматиме її це тіло. Це серце, ця людина, її людина, найближча з усіх. Здавалося, що й Робер збуджений близькістю дівчини. Не знала Роза тільки того, що він повен неспокійних і ниць думок, підозри, підрахунків. На заклик юної дівчини відкликалося лише його міцне тіло, а свідомість ішла за ним назирці; як мисливець, що думкою витає далеко, дивиться і не бачить, як його пес уже обнюхує траву і пазурами дере вологу землю.

У більярдній біля відчинених дверей пані Револю казала Жюльєнові:

– Вони не вертаються. І не чекай їхнього повернення... Досить із тебе на перший раз. Нареченим треба, звичайно, все пробачати, та я таки вважаю, що вони повинні були подякувати тобі за всі твої зусилля... Піти отак, навіть не перепросивши!

– Не треба мені ніякої вдячності, цього вечора моє місце тут, і я не пошкодував останніх сил, щоб прийняти нареченого моєї сестри. За

певних обставин треба забувати свій жалюгідний стан. За це я дорого заплачу, звичайно... Наперед знаю, що не спатиму сьогодні...

– А може б, ти прийняв аллонал?

– Ні, це просто нечувано! Невже ти не знаєш, що моя печінка не зносить аллоналу? Моя печінка не терпить ніяких наркотиків... Я тебе прошу, Дені, не кури тут, вийди.

Дені підвівся, ступив кілька кроків до дверей, потім сів у плетене крісло. Десь недалеко жаба невпинно, з регулярними інтервалами, ронила звук, чистіший за солов'їний спів... Кажани літали туди-сюди... Жаби, кажани, солов'ї, небо, подірявлене зірками, обсипані цвітом липи... Його страждання ніяк не пов'язане з цим світом, тут він не зможе вгамувати своєї спраги. Сухорлявий, сповнений гіркоти, він напружено вслухався в тишу. Ні, ніякого шуму в тремтінні лугів... Чого він боїться смерті? І ось уже в його уяві виникає картина: він лягає в ліжко, відкриває коробочку з наркотиками – і відчуває в собі лемент жаху. Ні, він житиме, йому ще тільки сімнадцять років. Він нахиляється й торкає теплі кам'яні плити під ногами. Мати голосно каже:

– Це мене все ж таки непокоїть. Він мав би мовити хоч слово, щоб нас заспокоїти. А він дав нам зрозуміти, що все, пов'язане з Леоньяном, його не стосується... Навряд чи це можна пояснити його нечулістю чи байдужістю...

– Треба все ж таки порушити це питання, – озвався Жюльєн. – У моїй кімнаті стеля в такому стані... Колись обвалиться мені на голову.

– Я вважаю, що треба повернутися до нашого проекту...

– Якого проекту? – спитав Жюльєн позіхаючи.

– Я віддаю Леоньян Розі як посаг з умовою, що ми житимемо тут аж до смерті. Утримувати будинок в належному стані повинна вона; а з нас вона братиме певну платню. І, звичайно, Робер не може продати Леоньян, бо інакше будинок повернеться в наше володіння… – Вона помовчала. – Але Леоні ніколи не дозволить йому пристати на ці умови…. – додала за хвилину.

Дені гукнув знадвору:

– Не такий він слабовольний, як вам здається! Вистачило ж у нього мужності попросити Розиної руки…

– Загаси сигарету і йди сюди…

Дені ввійшов і сів біля матері. Жюльєн ляснув себе по щоці, пробурчавши:

– Ох, ці москіти!

Мати спитала:

– А ти як думаєш, Дені?

– На мою думку, треба, щоб Розета раніше спробувала…

– Нізащо в світі не погодиться. А проте небезпечного в цьому нічого нема…

– Ні, він, здається, таки добряче в Розу вклепався… Та зрештою можна по-різному тлумачити ці взаємини.

– Так, вона йому скаже: родина хоче продати Леоньян, у мене від цього серце розривається, я так мріяла, що він лишиться нам…

– І потім, – втрутився Жюльєн, – треба йому пояснити, що маєток даватиме прибуток, коли вкласти в нього певний капітал… Наприклад, можна розводити худобу…

Нехай спробує йому так сказати. Але після шлюбу ми заборонимо йому це робити… бо він увесь свій капітал сюди вгатить. Та, мабуть, не зайве буде натякнути, що можна звідси мати прибутки… Це, либонь, обеззброїть Леоні.

Дені спитав:

– То ви дозволяєте, щоб я поговорив про це з Розою?

Саме в цю мить під липами дівчина благала хрипким голосом:

– Пусти мене, облиш!

Вона обсмикнула сукню біля колін, поправила зачіску. Потім спитала, чи Робер не гнівається. Він відповів: "Та ні!" – й витяг коробочку з сигаретами. Роза ніби прокинулась від своїх мрій. Намагалась побачити вираз його обличчя, коли він, засвітивши сірника, затулив його руками од вітру. Безумовно, він не зробив і не хотів зробити нічого такого, чого б не прагнув кожен наречений його віку. Та Розі стало сумно. Вона схаменулася, почала уважніше прислухатися до цього незнайомого голосу, до його мовчання навіть, приглядатися до його рухів… Як ця людина відрізнялася від тієї, яку вона носила повсякчас у собі! Їй схотілося повернутися, знову віднайти того, колишнього Робера. Він пересмикнув плечима. Роза спитала знову:

– Ти таки гніваєшся?

– Та ні… але ж ти, свята невинність, не розумієш… Тобі здається, що це так просто – тулишся, тулишся, а потім "пусти"…

Говорив він похмуро, майже грубо. Вона відчула себе самотнішою, ніж тоді, коли його не було.

Аби тільки він не помітив, що вона плаче! Їй страшно було й поворухнутися, щоб не показати цього. Сльози текли по щоках і хололи. Їй здавалося, ніби цей сум образить Робера. Тому, коли він кинув сигарету, Роза взяла його руку й покірно піднесла до уст. Він не вирвав руки й удав, ніби не помічає, що в неї мокре обличчя. У нього майнула згадка про інших жінок, яких він кидав, а проте вони не повмирали. Але покинути Розу… це все одно що стиснути пальцями оцю худеньку пташину шийку і задушити відразу. Робер пригорнув її в пориві жалості, бажання й сорому. Роза стояла безпорадно й тремтіла. Не знала, чого він хоче. Чути було його часте, прискорене дихання. Раптом вона сказала:

– Хтось іде по алеї.

І, впізнавши Дені, гукнула:

– Ми тут, під липами!

Дені ступив кілька кроків:

– Пора повертатись, – сказав він. – Жюльєн наказує замикати двері.

Дені побачив, як обоє виходять із темряви, що залягла під липами. В алеї їм видалося відразу дуже ясно. Ішли вони всі троє мовчки й, увійшовши в більярдну, замружились від світла. Дені метнув на них швидкий погляд, зауважив і прим'яту сукню, і щоки, вологі від сліз, і Роберів блукаючий погляд. Він сказав:

– Свічки он там. А ти, Робере, візьми лампу – маєш на неї право.

Роза сіла в своїй кімнаті біля вікна. "Ми не зробили нічого поганого, – думала вона. – Тому що він мене любить..." Слово це вже не п'янило її. За бурханням крові їй почувся... Невже якийсь голос? Що ж таке насправді? Пізніше вона інколи запитувала себе, чи не було то передчуття. Скоріше – якийсь глибинний, ледь відчутний дотик. "Уранці я знову буду щаслива. Сама не знаю, що з нами сьогодні сталося. Швидше б побачити Роберове обличчя в ранковому сяйві! Подивлюся на нього та й заспокоюсь".

Робер забув зачинити вікно. Москіти налетіли відразу, і коли він схаменувся, було вже пізно. Загасив лампу, але не допомогло й те – москіти тяли його всю ніч. Крізь вікно без підвіконня між густим темним листям проглядала смужка неба, схожа на затоку. І цей роззявлений прямокутник вікна навіяв йому враження, ніби він спить у напівзруйнованому будинку. Може, це його навмисне поклали тут, щоб заохотити відремонтувати будинок? Він відігнав геть цю безглузду підозру й почав думати про Розу. Адже була вона йому люба й бажана цього вечора? А все інше не має ваги. Він поїде звідси з нею, не клопочучись про родину Революю. Головне – про все умовитись і все владнати перед весіллям... Заснув він тільки тоді, коли москіти, досхочу насмоктавшись його крові, заціпеніли від ранкової прохолоди й дали йому спокій.

Уранці, коли Робер зустрів Розу в їдальні, йому здалося, що він переміг усі свої ниці думки. Роза була вбрана до служби божої. Муслінове плаття пошите ще тоді, коли "ці дами всі свої вбрання замовляли у самого Габріа". В омнібус запрягли робочу коняку, за кучера сів Кавельге, і Робер відчув уже свою приналежність до родини Революю. Він разом із Розою й Дені кепкував з Кавельге, який, погодившись бути за кучера, не схотів, проте, надягти лівреї, тільки збив набакир свого зеленавого капелюха.

Але в церкві, ловлячи на собі погляди, чуючи перешіптування, дивлячись на зворушене й воднораз горде личко Рози, Робер знову спохмурнів. Йому нестерпне було все, що прилюдно підкреслювало його

становище жениха. Хіба ж він не підкорився своїй долі? Хіба затаїв який лихий намір? То нащо ж за ним іще й замикати двері? Однаково тікати нема куди…

Готуючись слухати казання, парафіяни з гуркотом пересували стільці. Посідавши, почали оглядатися на Робера й пасти його очима. Роберові було соромно, йому хотілося заспокоїти Розу: "Те, що я невдоволений, іще нічого не означає…" І водночас він був лихий на неї. Йому здавалося, ніби вона, тріумфуючи, думає: "А що, попри наше лихо, я таки впіймала собі чоловіка…" І він, телепень, потрапив у пастку, на гачок упіймався. Міг би одружитися з якою завгодно. Люди напевно міркують: "Стільки навколо красунь, та ще й з посагом…"

Роза стала навколішки. Кристатий солом'яний капелюшок затуляв її обличчя. Видно було шийку, худеньку, не таку зграбну, як здавалося вчора. То лише вчора ввечері, та ще й у пітьмі під липами, могла вона його так схвилювати… Проходила жінка, що збирала гроші за стільці, віддавала решту; потім ходив священик, витираючи піт хусточкою, простягав карнавку і свистів крізь зацiплені зуби: "Спасибі, спасибі, спасибі". Хлопчаки, що вивчали катехізис перед першим причастям, крутились на ослінчиках, кривляючись перед дівчатками. Після останнього євангелія всі прожогом метнулись до дверей, зчинилася тиснява, друга половинка дверей відчинилась також.

Майдан був напечений сонцем. Підходили якісь бабусі, видивлялись на Робера. Він сховався в омнібусі, чекаючи, поки пані Революю і Роза обійдуть крамниці. Він бубонів:

– Чого вони витріщились на мене, як ті йолопи?

– Захоплюються вибором панни Рози, – лукаво зауважив Дені.

– Я думав, що наші заручини будуть таємницею…

– О! Це неможливо: подружжя Кавельге розплескало скрізь, ти ж розумієш.

– То навіщо ж було божитися, що оголосять лише за рік?

Дені спитав з наївним виглядом:

– Ти що, справді невдоволений?

– Ніщо мене так не дратує, як оця манія – обіцяти те, чого – і це наперед знають – неможливо виконати. Відомо ж бо: ми не швидко поберемося, то краще було б…

– Я певен, – перебив Дені,– ти не чекатимеш, поки відбудеш практику. У нас удома всі такої думки.

Робер почервонів від люті:

– Справді? Ну, це ще ми побачимо. Практика насамперед.

Дені підморгнув йому з виглядом співучасника, – мовляв, знаємо ми цих закоханих. Повернулася Роза з матір'ю, і він не зміг відповісти Роберові як слід.

– Обережно, тут торт, – сказала пані Революю. – І тістечка з кремом для Жюльєна.

Омнібус рушив. Спека була неймовірна. Розчервонілий Робер, відвернувшися до вікна, здавалось, ніби не помічав, як Роза намагається зловити його погляд.

Він поїхав о п'ятій пополудні, як і було умовлено, бо ввечері у нього іспит. Спека врятувала його від прогулянки з Розою. Вони посиділи в

більярдній, гортаючи старі номери "Ілюстрованого світу". Роза провела його до трамвая і призначила побачення на завтра в сквері. Його поводження здалося їй трохи дивним. Але вона думала, що це не холодність, а ніяковість після того, що сталося вчора під липами. Вона дивилась, як Робер зайшов у трамвай, і не відчувала смутку. Дорогою мчали зграї велосипедистів, сигналили й підіймали хмари куряви автомобілі. Роза була майже задоволена, що може побути на самоті.

Щоб не заходити в дім, вона звернула в сад. Спека ще не минула. Трава поросла скрізь – не знайшли, хто б її скосив. Раптом вона побачила Дені. Їй би хотілося бути самій, але брат уже підійшов до неї і мовчки йшов поруч. Його біла полотняна куртка й еспадрильї були зелені від трави. Раптом він промовив:

– Тобі було б приємніше, якби тут був не я, а інший.

Роза схопила його за плечі, кажучи:

– Дурненький! Ніхто не займе у мене в серці місця, що належить братикові.

Дені йшов понурившись і кусав зірвану травину.

Роза додала:

– Існує щось таке, що належить лише нам обом, і назавжди лишиться тільки для нас обох.

Він підвів голову:

– Ти справді так думаєш, Розо? Скажи, ти не жартуєш?

– Ні. Хоч як любиш нареченого… а бог знає…– Вона мимохіть замовкла. – Хоч би як ми його любили, – знову заговорила вона, помовчавши, – існують такі закутки в нашій душі, куди він не скоро, а може, й ніколи не ввійде…

– А я?

– Дещо я почуваю одночасно з тобою… Нам навіть слів не треба.

– Тут наше життя, все наше дитинство… Коли я подумаю, що для Робера Леоньян – це тільки "нерухомість", якої йому хочеться здихатись…

Дені замовк; він чекав. Але Роза вже розсердилась:

– Головне, не чіплятись до нього з тим Леоньяном!

– Це дуже важливо для всіх нас, а надто для тебе, Розо. Ти просто не усвідомлюєш цього… Звичайно, не слід чіплятися до Робера, але у мене виникла одна ідея, мати погодилася зі мною, а ти мені скажеш, що ти про це думаєш.

Він сам себе слухав, викладаючи свою ідею заздалегідь старанно приготованими реченнями. Дівчині з родини Револю не личить виходити заміж без посагу. Тож у посаг Розі дадуть Леоньян, а Леоньяп недалеко від міста, на перехресті чотирьох доріг; ціна йому ніяк не менше мільйона. Звичайно, Робер буде зобов'язаний не продавати маєтку й утримувати його в належному стані – тоді існування родини Револю буде забезпечене назавжди. А Кавельге доведеться показати на двері – так звільниться не лише житло, а ще й харчі та паливо. Роза стане владаркою над курми, кролями, коровами і над городом. Бордо зовсім близько, отже, вони легко збуватимуть молоко, яйця, городину та садовину.

Дені говорив з великим запалом, тим паче, що тема була з дитинства близька і йому, і сестрі. Вони здавна захоплювались можливістю осісти на власній землі, грати в фермера і фермершу.

– Це тобі буде приємніше, ніж цілими днями стовбичити в Шардоновій книгарні.

– І ми будемо разом, ніщо не зміниться.

Він не стримав вигуку:

– Як нічого не зміниться? Він же тут буде, він…

– Ти його не знаєш…

– Я його знаю! І знаю, чого він тобі подобається, краще знаю, ніж ти сама. От побачиш, який він стане згодом…

Вона затулила йому рота рукою. Дені вирвався.

– Ти добре знаєш, що П'єр забрав собі весь розум родини Костадо – іншим нічого не лишилось… Оцей був би гідний тебе…

Роза стисла братову руку:

– А якби П'єр не був іще хлопчаком і якби я його покохала, то ти й йому цього не пробачив би?..

– Не заперечую, – відповів Дені тихенько. – Я вже йому й тепер не пробачаю.

– А що цей малий бідолаха тобі зробив?

Дені голосно зітхнув і провів рукою по вологому чолу.

– Дурниці я верзу, вибач мені… Я люблю П'єра, любитиму й Робера, любитиму вас усіх, аби тільки нам з тобою бути разом. Треба зберегти Леоньян, люба. Якщо Робер прийме… Та хіба йому важко прийняти такий подарунок?

Роза обіцяла поговорити з Робером за першої-ліпшої, нагоди.

– Це тут ви вчора сиділи, – раптом сказав Дені.

Він зупинився біля алеї, що вела до лип, і оглянув порожню лаву.

– Мало вам того, що ніч, – з гіркотою промовив він, – так треба ще й ховатись.

Роза тоненьким голоском малої дівчинки, так точнісінько, як вона сперечалася з братом у дитинстві, спитала, чому він втручається в ці справи. У відповідь почула, що відколи батько помер, а Жюльєна брати до уваги не доводиться, то він, Дені, опікуватиметься нею. Роза знизала плечима, звернула зі стежки й пішла навпростець по траві.

– Досить уже з мене, не ходи за мною.

Але Дені таки побіг слідом. Блакитні метелики пурхали в нього з-під ніг. Цикади змовкли.

– Коли ти думаєш, що ти не така, як інші,– засапавшись вигукував Дені,– то помиляєшся, небого. Всі дівчата одним миром мазані! Вони бороняться тільки від тих хлопців, які їм не подобаються, та й то ще…

– Де ти вичитав цю премудрість, бовдуре?

– Я не вичитав. Я знаю життя краще, ніж тобі здається. Може, навіть не гірше, ніж ти, особливо відучора…

Роза йшла швидко, Дені біг за нею. А тут вона раптом зупинилась і спитала, що він мав на увазі. Дені пильно дивився на неї, блідий від люті.

– Я мав на увазі те, що від учорашнього вечора дещо перестало бути для тебе таємницею…

Лясь – по одній щоці, лясь – по другій:

– Переступаєш усі межі, любчику…

І Роза бігом подалася додому. Дені прикипів до місця – руки опущені, щоки палають. А круг нього знову таємниче тремтіння, яке вони були порушили, знову лука озвалася своїм співом, тим бринінням літніх вечорів, що постає з глибини нашого сумного дитинства. Дені в своєму страждданні наче приріс, наче пустив коріння в землю, і комахи вже не відрізняли його від рослинного світу. Метелик з породи переливниць сів йому на плече, стуляючи й розтуляючи крильця. Мурашки поповзли по цьому живому стовбурі. Жуки-рогачі й дроворуби басовито гули в листі осяяного вечірнім промінням дуба. Якби можна було померти отак, непорушністю вступити в смерть, відчути, що кров твоя обернулась на сік, якби поволі прослизнути в рослинний світ, перейти з одного царства в інше, з царства любові й болю до царства сну, який також є життя!

Дзвоник покликав обідати. Роза знову з'явилась на луці й попрямувала до Дені. Підійшовши, вона обняла його за шию і почала цілувати в щоки, які й досі палали.

– Я винна, але ж ти сам мене довів!..

Він стояв заклякнувши й не відповідав на поцілунки. Роза сказала сміючись:

– Не дивись на мене так, совеня!

Але він – для забавки й щоб настрахати сестру – стояв так само нерухомо й дивився на неї не кліпаючи, ще пильніше. Тоді Роза зірвала травинку й почала лоскотати його, засуваючи стебельце в ніздрі, в куточки губ, аж поки він вибухнув свіжим дзвінким сміхом, що зберігся у нього з дитинства.

Того самого вечора в домі Костадо, тільки-но кінчився обід, П'єр, як і завжди, пішов до себе в кімнату, а Робер трохи затримався. Мати не питала нічого. Але інколи вигуком або й просто поглядом допомагала йому висловити те, що він хотів. Проте коли Робер натякнув, що Роза намагалася вплинути на нього в інтересах своєї родини, повівши мову про Леоньян, вона не втрималась:

– Оце вже що ні, то ні, сину! Не вірю, що Роза на таке здатна. Я ж добре знаю дівчинку. Звичайно, я не маю щодо неї ніяких ілюзій, та, мабуть, ти від мене їх і не вимагатимеш. Як на мене, не надто вона кмітлива; можливо, я помиляюсь. Але щодо мужності – ніде правди діти: це у неї є. Проте гарні нахили не заступлять того, чого нема. Крім того, дуже вона квола. Коли ти її привів до нас, – а я ж її не бачила відтоді, як у них сталося нещастя, – я її не відразу й упізнала... Їй би треба десь відпочити на лоні природи; перед весіллям це не вийде – я не хотіла б, щоб через тебе вона позбулася свого заробітку, а потім... Дивні ви, чоловіки! Не розумію, як може подобатись хирлява дівчина... Зрештою тобі вона подобається, і я в це не втручатимусь. Та щоб вона була здатна на якісь інтриги, цього я не допускаю...

Робер відповів, що і в нього такої підозри нема. Роза піддалася на намови, та й годі.

– Ну, хлопче, тоді не вагайся; як вона ще з тобою заведе про це мову, відразу обріж її. Є два типи дівчат: одні кидають батьківський дім одразу, дбають лише за інтереси чоловіка, а інші серцем лишаються з батьками, а про чоловікову родину й думати не хочуть. Якщо твоя Роза належить до другого типу, то шкода тебе й нас усіх шкода. Становище й так уже незавидне – і в тебе, і в нас усіх: оце твоє одруження на самому початку кар'єри – справжня катастрофа.

Робер устав.

– Чому ти завдаєш мені болю? – спитав він плаксиво. – Невже це тобі приємно?

– Я? Я завдаю тобі болю?

Він підійшов до матері:

– Чого ти домагаєшся? Моє одруження – справа вирішена, тут не зміниш нічого. Спробуймо поглянути на нього з гарної сторони.

– Нема тут гарної сторони, – мовила вона невблаганно.

– Зрештою, я дав слово.

– Ти даси слово мерові та священикові. А нині ти лише наречений. Ще й заручин не було. Ну, що ж! – раптом скрикнула вона. – Ти хочеш мене присилувати – тим гірше! І все одно я сподіватимусь, що цього не станеться. Надіятимусь не знаю на що – на хворобу, на землетрус – як мати засудженого до страти…

Вона чекала вибуху. Але Робер кілька секунд мовчав. Нарешті тихенько промовив:

– Вона помре.

Леоні Костадо захлинулась від хвилювання. Вона важко підвелась, поклала руки на Роберові плечі й сказала, шукаючи очима його погляду:

– Бачу, синку, ти все розумієш, і в тебе ніяких ілюзій нема, проте сам ти лізеш у зашморг…

Він мляво перечив, запевняв, що любить Розу, що вже пізно міняти щось, повторював, що вона помре.

– Ні, вона тільки страждатиме, але ще більше страждатиме, коли зрозуміє, що зав'язала світ чоловікові й він не може їй цього простити.

Леоні відчула, що на цей раз досить, що треба спинитися. Але не змогла втриматися ще від однієї спокуси – вийняла з шухляди відому Роберові жовту папку з документами про розподіл майна.

– Ось приблизні підрахунки того, що нам залишається, коли сплатимо податки, заплатимо нотаріусові, експертам. Ви матимете хіба що по десять тисяч ренти…

– А прибутки з будинків?

– Які там прибутки? Видатки більші за прибутки.

Голос у Робера затремтів:

– Ти гіпнотизуєш себе грошовими справами. А йдеться ж про живу істоту, про молоду беззахисну дівчину.

Мати обняла його.

– Я про тебе думаю, любий! Не можеш ти дорікати мені, що я думаю насамперед про рідного сина. Не хочу, щоб ти був нещасний.

– Я буду щасливий, коли буде щаслива Роза. Я самої думки не можу знести, що вона страждає через мене.

– Я розумію тебе… Не слід робити чогось такого, за що потім доведеться червоніти.

– Отже, ти й сама розумієш, що виходу нема.

Вона відчула у нього в голосі легеньке розчарування й додала обережно:

– Вихід завжди є. Тільки не відразу його побачиш.

На порозі Робер обернувся:

– Ти не думай, що зможеш мене відмовити…

– Я нічого не думаю, любий. Лягай спати, не працюй допізна.

XII

Над містом уже два дні збиралася гроза. Роза сказала Роберові:

– Якщо пуститься дощ, зачекай на мене в кондитерській напроти сквера. Так, так, у Егера. О шостій там нікого не буває.

Вибило чверть на сьому. Робер з'їв уже троє тістечок, і його нудило. По вітринній шибі струмувала вода.

"Якщо вона за п'ять хвилин не з'явиться, я піду", – думав він. Під грозову годину в Робера завжди були напружені нерви. Він знав це й боявся, що може вибухнути гнівом. Притиснувшись лобом до скла, він, як бувало в дитинстві, дивився на тротуар: по ньому порошили дощові краплі, розкидаючи дрібненькі бризки.

Він переконував себе, що Роза запізнюється через дощ. "Певно, не захопила з собою парасоля. Хіба ж вона про щось думає? Ну-ну! Прийде, мабуть, мокра як хлющ". І він перевів погляд на двох молоденьких офіціанток, які щойно обслужили його й перешіптувалися за прилавком. Він уявив собі, яке враження справить на них заляпана Роза, і йому стало ніяково, що він соромиться її. Робер устав, поклав на столик гроші й раптом побачив Розу; зупинившись перед дверима кондитерської, вона складала якогось жалюгідного чоловічого парасоля, що його, видно, дав Шардон. Мокра спідничка під вітром облягала їй ноги. Нарешті вона ввійшла й розгублено зупинилася, не знаючи, де поставити парасоля, з якого стікала вода; одна з офіціанток узяла його, і тоді Роза підійшла й сіла біля Робера.

– Ой, як я бігла! – сказала вона.

Робер глянув на неї скоса:

– Який у тебе вигляд? Дивись, іще застудишся.

– Дарма, я витривала. Спідниця моя під дощем обважніла, ноги мокрісінькі, а переодягтися можна буде хіба що через дві години. Та все це дурниці, якщо ти зі мною.

– Ти нітрохи не стежиш за собою, Розо. Ти зовсім нехтуєш…

Вона перебила його, вважаючи ті слова за похвалу.

– Ні, ні! Я не мужніша за інших. В тому, що я не зважаю на деякі речі, нема ніякої заслуги; для мене найголовніше, щоб ми були разом, – тихенько закінчила Роза.

Вона піднесла до губ келих поданої їй малаги.

– Слід би подумати й про мене, – сказав Робер, – подумати про маленьку Розету, яку я так любив.

Дівчина здивовано глянула на нього. Він провадив:

– Вона була не в мокрій від дощу спідничині, ота моя Розета, в черевичках її не чвакала вода, пасма волосся не вибивалося з-під старенького капелюшка. Це не докір тобі,– похопився він, – проте інколи треба вибачати мені, якщо я змушений робити зусилля…

Роза не зводила з нього очей. Робер знітився.

– Мені хотілося, щоб ти доглядала себе… Тобто своє обличчя, тіло.

Роза швидко сховала руки під стіл. Вона зблідла.

– Я тобі вже не подобаюсь?

– Не в тім річ, Розо… Я тебе прошу, дбай про себе. Вперше бачу жінку, байдужу до дзеркала. Глянь-но в дзеркало – і ти зрозумієш, що я хочу сказати.

Через рясний дощ і тіняві в'язи на вулиці Гург у кондитерській стояли сутінки. Роза низько схилила голову над тарілочкою з ромовою бабою. Робер здогадався, що вона плаче, але ці сльози його не зворушили. Його аж тіпало від роздратування. Він пробурчав:

– Отакої! Тепер ще й сльози!

Роза сказала, не підводячи голови:

– Я заслуговую цих докорів, любий… Але… Я тобі поясню. Я змалечку звикла, щоб мені слугували. Для мене робили все: готували ванну, гріли пеньюар, покоївка робила масаж, зачісувала мене. Віриш, донедавна я ніколи сама собі й черевиків не застібала… А тепер повертаюся додому пізно, встаю на світанку… Отож я все спростила. Я добре розумію, що не досить уважна до своєї зовнішності… Проте мені здавалося, що наша любов – понад такі дрібниці… думала, що наші почуття…

Вона не могла говорити. Її душили сльози. Робер не втішив її ані словом. Він чекав, невиразно відчуваючи, що обоє вони йдуть якоюсь невідомою дорогою і ця дорога може завести його далеко, далі, ніж він наважувався мріяти. Раптом Роза взяла його за руку, і він побачив зблизька її змарніле, заплакане личко, відчув її гірке дихання:

– А того вечора, в суботу, під липами, чи подобалась я тобі?

– Звичайно, звичайно, – відповів він недбало.

Вона покликала:

– Робере!

Їй здавалося, що він пішов геть, що він десь далеко і вже не чує її голосу. Та ні – вона ж бачить його! Він сидить ось, тільки столик розділяє їх. Він – її наречений. У жовтні вона стане його дружиною… Робер тим часом думав, як би послабити удар.

– Ти застудишся, – сказав він. – Ходімо до нас. Я звелю затопити камін.

Роза покірним голосом подякувала. Вони пішли під дощем і до самого дому Костадо не перекинулися жодним словом. Робер знав, що цього дня мати пізно повернеться із зборів дам добродійниць. Він повів Розу не в свою кімнату, а до маленької вітальні й наказав принести з кухні в'язку хмизу. Розі він запропонував роззутися. Вона почервоніла.

– Вибач, у мене, здається, на панчосі дірка.

Робер відвернувся. Від мокрої Розиної одежі здіймалася пара. Вона глянула на себе в камінне дзеркало і вжахнулася, що Робер бачить її такою. Скинувши капелюшка, вона намагалася підібрати розкуйовджені пасма волосся. Робер підняв її черевики, помацав підошви й поставив ближче до вогню. Він сидів у кріслі, трохи відсунувшись від каміну; Роза, що стояла поруч, нагнулася і, взявши обома руками його голову, трошки відхилила її, щоб бачити його обличчя.

– Який ти добрий! – захоплено мовила вона.

Робер заперечив:

– Ні, Розо, не думай так. Ні, я не добрий.

І раптом у нього вихопилися слова, яких він не мав наміру казати; ця коротка фраза сама собою зринула з уст, як плювок, як струмінь бруду.

– Вибач мені, я тебе більше не люблю.

Роза не скрикнула. Нічим не виявила ні страждання, ні навіть подиву. Подумала: "Ну от. Сталося. Він сказав. Всьому кінець". І водночас: "Він іще зі мною. Ще нічого не втрачено". Вона може знову торкнутися його волосся, його щік, оцих гарних, по-дитячому надутих губ. Доки він тут, вона може боротися, чинити опір, може й перемогти. Блискавкою сяйнуло: вечір, лини, його любовний шал. І раптом десь у ній забриніли слова, що їх кажуть досвідчені дівчата: "З чоловіками

треба… Найкращий спосіб утримати чоловіка…" Адже Робер – чоловік, слабке створіння із плоті й крові. Ще можна кинутись за ним, наздогнати його в цьому ницому світі хитрощів і ласки, де жінки ведуть свою війну… На душі в неї стало спокійніше. Все ще можна владнати. І вона почула, як її власний голос пролунав майже весело:

– Любий, це в тебе всього-на-всього хвилевий настрій. Він скоро мине. Я відразу відчула: ти сьогодні не любиш мене. Та я ж сама й винна. Вигляд у мене жахливий. Якийсь страхопуд! Але завтра я буду інша, от побачиш! – І вона кинула голосом змовниці: – Ти ж бачив мене іншою того вечора, пам'ятаєш? – Вона знову взяла його голову обома руками і даремно намагалася заглянути в очі, що уникали її погляду.

"Вона знову опутає мене, – думав Робер. – Тільки б не підпасти під її звабу!" Він тремтів, наче людина, що по морській катастрофі, опинившись у хисткому човнику, дивиться, як із хвиль простяглися дві дитячі ручки, у відчаї судорожно хапаються за борт, – і він не зважується відіпхнути їх.

А Роза не відступалася:

– Пригадай той суботній вечір під липами! Я ж не була такою, як зараз – убогою, заляпаною, задубілою від холоду. Тоді ти називав мене "моє дівчатко". На мені була сукня, пошита в майстерні Габріа. Ти шаленів, згадай!.. Ти весь палав і тремтів. Це ж не примарилось мені… Адже все це було… Можеш казати що хочеш, але…

Робера охопив страх. Треба викручуватись!

– Це нічого не важить, – сказав він. – Ти сама не знаєш, що кажеш… Кожен чоловік, який уночі разом із дівчиною… Та що там! Будь-яка жінка так само запалила б мене…

– То була не "будь-яка жінка", то була я, Роза… Я! Я!

Він сказав, що була темна ніч, що він і не бачив під тими липами, кого цілує, а якби й побачив… Але Роза, заткнувши вуха, щоб не чути його відповіді, закричала:

– Ні! Ні! Ні!

Вона вхопилась за шию і так, мовчки, з похиленою головою, стояла біля каміна. Невже це каже той самий Робер, якому вона повернула слово після родинної катастрофи, а він усе одно прийшов домагатись її руки? Неймовірно!.. Вона не мовила жодного з тих слів, на які сподівався Робер, у яких би прорвався гнів зневаженої жінки. Тоді він відповів би образою на образу. Все сталося б у жорстокій битві, і він не виглядав би полохливим душогубом маленької беззахисної дівчинки. Але Роза здатна лише на любов і страждання. І яка сила була в її беззбройності! Варто йому зараз завагатися, розчулитись – і по всьому! Вона знову зв'яже його – і вже навік! Ще злегка штовхнути – і двері відчиняться. Адже удару вже завдано, найприкріше зроблено.

– Ти, мабуть, вважаєш мене жорстоким: але ж я піклуюся про тебе. Я вже не певен, що зможу зробити тебе щасливою. А перемінився я тільки тому, що ти перемінилася. І ти не зарадиш нічому, навіть коли вберешся в свою білу сукню. Ти вже ніколи не станеш тією Розою…

Він усе-таки сперечався, доводив – і в Рози ожила надія.

– Ні, я та сама! Я покину Шардонову крамницю, і ти завтра впізнаєш свою Розу. Я залишуся в Леоньяні й більше зароблятиму, зайнявшись господарством – худобою та городництвом… А знаєш, – раптом стрепенулась вона, ніби її осяяло натхнення, – я не безприданниця. В мене добрий посаг: мені віддають Леоньян. На це пристала вся сім'я… Леоньян! Уявляєш собі? Звичайно, це вимагатиме певних витрат, зате ми будемо мати все своє, життя нам нічого не коштуватиме. Досить того, що нам доведеться лише раз на тиждень ходити до м'ясної крамниці!

Робер не спиняв її. Вона несподівано звернула розмову на інше. Тепер він може не стримувати гніву – адже Роза, сподіваючись, що привабить його, наполягала:

– О, ми навіть не уявляємо, скільки коштує такий маєток, як Леоньян… Певно, десь із мільйон, якщо…

Робер перебив її, сказавши різким тоном:

– Справді? Тоді найрозумніше продати його.

– Ні, на продаж ми не матимемо права.

– Чому б то? Адже він належатиме нам.

Роза простодушно відповіла – видно вважаючи це за звичайнісіньку річ, що Леоньян віддають, аби його зберегти. Робер схопився на ноги і злісно сказав:

– Твоя родина має мене за дурня! Добре діло! На тобі занедбаний маєток! Відбудуй його своїм коштом, та ще й посади собі на шию нахлібників… Нема дурних!

Господи боже! Виходить, вона пішла хибною дорогою… І Роза пролебеділа:

– Яких нахлібників?

– Твою матір, Жюльєна, Дені… Не мають же вони наміру забратися звідти, щоб звільнити нам місце?

– Але ж, Робере… Дім такий великий. Вистачить місця для всіх.

Робер вибухнув силуваним сміхом.

– Для всіх, авжеж!

Роза зрозуміла, що він знайшов привід, за який можна вхопитися, і що вона все втратила.

– Я не думала про такі речі, точніше, ухилялася від цих думок, – мовила вона покірним голосом. Я передбачала деякі труднощі, але я гадала, що ти все владнаєш. Я була така впевнена в тобі, що переклала на твої плечі всі турботи про наше майбутнє. Мені здавалося, що ти мене любиш, – сказала вона крізь сльози, – а коли любиш, то не задумуєшся про майбутні труднощі, не лякаєшся ніякого тягаря, навпаки, любиш його і навіть благословляєш. Задля тебе я ладна витерпіти все, що завгодно. І мені здавалося, що й ти…

Робер підійшов до відчиненого вікна. Роза зрозуміла: він хоче, щоб вона пішла. І в цю мить вона всім єством відчула: щастя її загинуло без вороття… Проте ж він іще тут, у цій кімнаті! Можна підійди ззаду й погладити його волосся. Вона ступила кілька кроків до дверей. Роберові майнула думка: "Зараз усе скінчиться". Він зітхнув на повні груди. Та Роза зупинилася й сказала:

– Послухай, Робере… Я згодна на все. Я не буду твоєю дружиною. Про єдине благаю: не покидай мене назовсім, залиш мені куточок у серці. Може, ти хоч трошечки любитимеш мене, коли упевнишся, що я вже не домагаюся шлюбу… Мені б лише бачити тебе.

Він навіть голови не повернув, а вона тихенько додала:

– Роби зі мною що хочеш…

Роберові стало соромно за неї.

– Навіщо ти так принижуєш себе? – мовив він. – Коли ти отямишся, ти ніколи мені цього не подаруєш. Я не чув цих слів, я просто не звернув на них ніякої уваги…

Вона тремтячим голосом заперечила:

– Ні, Робере, я не вважаю це за приниження. Адже я люблю тебе. Я твоя. Я залишуся твоєю – хочеш ти цього чи ні. І ніщо на світі не похитне моєї любові до тебе. Як не відштовхуй мене – я належатиму тільки тобі.

Робера охопив шалений гнів – гнів чоловіка, до якого чіпляється покинута й доведена до розпачу жінка. Його пойняло жорстоке почуття зневаги самця до набридливої самиці, що вже стала йому осоружна. Він пробурчав:

– Ти ладна віддатися мені, аби тільки прив'язати до себе! Гіршого не придумаєш! Тепер справді всьому кінець. Ти розтоптала й забруднила навіть спомини про все чисте, що було між нами.

Він сам відчув усю ницість і безсоромність цих слів. Знав: Роза не заслуговує таких звинувачень, як знав і те, що майже вся дорога до звільнення вже пройдена. Останнє зусилля – і він вільний. Він – хазяїн своєї долі!

– Я розтоптала? Я забруднила? – ледь чутно спитала Роза.

Вона не могла цього збагнути. Вона не вміла ставати у вигідну позу і вдаватися до красивих слів, що не виражали щирих почуттів, живої пристрасті. Вона, мабуть, ще ніколи в житті не мовила слова, яке не йшло б від серця, а тим паче в цю хвилину. Вона відчувала, коли хтось говорить не те, що думає. Відчувала у всіх, окрім Робера: його вона не знала. Вона була віддалена від нього океаном власної любові. Але цього вечора слова ненависті, що зірвалися з уст того, кого вона любила, розвіяли марево. Береги океану зійшлися, і вона побачила справжнього

Робера. Вона побачила вираз його очей, відчула брехливість і нахабність його слів. Перед нею нарешті постала Роберова оголена душа, якої він ніколи не наважувався показувати їй, а Роза досі уникала бачити її такою; вона ж бо страждала на добровільну сліпоту, що вражає людей шляхетної вдачі, коли вони закохуються в тих, хто гідний презирства. Тепер Роза знала: він не вимовить жодного сердечного слова, від нього нема вже чого ждати, крім удаваного обурення, він тільки й чекає, аби вона швидше пішла. Ще перед тим, як вийти за двері, ступити на першу сходинку, вона ясно бачила: їй судилася страшна самотність. Вона квапилася піти. Але її сліпили сльози, вона не могла знайти дверей. Робер, уткнувшись лицем у шибку, не допоміг їй вийти. Нарешті вона взялася за ручку, але двері відчинилися не на східці, а у велику вітальню. Роза враз наштовхнулася на огрядну постать, увінчану капелюшком, на якому тремтіло гроно чорного винограду.

– А я оце із добродійного товариства! – похопилася Леоні Костадо. – Узнавши, що ви тут…

Роза, як і належить добре вихованій дівчині, зробила реверанс і сказала спокійним голосом:

– Я вже йду, мадам Костадо, не турбуйтеся. Скоро мій трамвай. Робер у малій вітальні.

– До зустрічі, Розо. Сподіваюся, у вас там, у Леоньяні, все гаразд? Вітайте маму, хай мене не забуває…

Простуючи слідом за дівчиною, Леоні зійшла до нижньої площадки східців. Вона відчувала, що слід би провести Розу чи бодай трохи пройти назирці. Вона стояла, вагаючись, а коли стукнули парадні двері, безсило прихилилася до стіни, не розуміючи, чому відчуває таку тривогу. Вперше зіткнулася вона віч-на-віч із жертвою свого вчинку. Наші лихі вчинки безликі. Рідко буває, що наші злочини постають перед нами в образі смертельно пораненої дитини.

Леоні Костадо ще з дверей гукнула до Робера:

– Мерщій! Наздожени її!

Він покрутив головою і сказав, що вже пізно.

– Наздоженеш, коли швидко побіжиш.

Він не дивився на матір; стояв мовчки і витирав носовичком руки.

– Ти, мамо, про це не подумала. Чи не так? Це було жахливо. Та найстрашніше вже зроблено.

Леоні дивувалася із його спокою: невже він не бачив Розиного обличчя? Не може цього бути. Виходить, він і не глянув на неї!..

Робер підійшов до матері.

– Ну, годі, мамо. Не розумію тебе… Ти що, невдоволена?

Так, вона невдоволена. Звісно, вона проти цього шлюбу. Але вона не хоче, щоб її син поводився по-хамському. Прикро червоніти за рідного сина.

– Ну, логіка ніколи не була твоєю стихією. Адже ти сама наущала мене! І потім ти раз у раз дорікала мені, що я безвольний. А тепер…

Мати присікла його на слові. Хіба ця нездатність володіти собою, ця жорстокість до беззахисної дівчини, від якої так легко можна відчепитися поступово, – хіба це не безвілля?

– Може, й правда твоя, – сказав Робер уже іншим тоном, – я гатив, по чім попало, аби тільки швидше кінчити. Ти чула, що я їй сказав?

– Лиш останні слова, та досить і того… А потім я бачила її…

По хвилі вона спитала, куди подалася Роза – чи не в Леоньян? Так. Сама-одна поїхала. Він якось і не подумав про це. Леоні промовила стиха:

– Не спати нам цієї ночі!

Робер сказав, що він іде з дому й повернеться пізно. Тільки не треба розпитувати, куди та чого. Він тепер вільний. Хай там що – вільний!

В цьому слухняному замкнутому хлопцеві виявилося щось таке, що збентежило матір: він сміявся. Не напився ж він! Хоча інколи п'яніють і від учинків. Раптом, утупившись в одну точку, він мовив:

– П'єр… Я й не подумав про нього!.. Де він?..

– Сьогодні він обідає з товаришами. Ти ж знаєш, я його більше не тримаю на припоні. Та зрештою він і не питає мого дозволу.

Жалюгідний вигляд сина дратував її. Робер товк своєї:

– А що сказати П'єрові?

– Робере, адже ти старший, ти не повинен перед ним звітувати.

Робер покрутив головою. Вона не знає П'єра і не уявляє, на що він здатний.

Робер вийшов, а Леоні так і не згадала, що треба скинути капелюшка. Чорні виноградинки тремтіли над головою. Лічильна машина в ній раптом зупинилася й перестала відбивати цифри; будинки вже не поставали в її уяві своїми фасадами, що волали про ремонт; вона

вже не думала про непоновлений страховий поліс чи про вексель, що його конче треба знайти в стосах рахунків.

Але це був короткий спалах. За якусь хвилину вона переборола свою розчуленість і скорилася інстинктові, що завжди поривав її "взяти гору".

"Треба його швидше одружити, – думала Леоні.– Досить у сім'ї й Гастона. А щодо наречених, то на місце втраченої одної знайдуться десять. Та ще з добрим посагом і без дармоїдів на додачу. До речі, які в нас є вигідні партії? Їх не рясно. Та цього разу треба шукати не з-поміж отих бундючних, що високо несуться. Чому б не попитати десь на селі? Хоча б і в Ландах? Саме там певне майбутнє,– на сосняки ціна зростає... Солідний шмат краще будь-якого блиску... Все перекраяно, треба шити наново".

XIII

Того дня П'єр не обідав з друзями, як він сказав матері; крім Дені Револю, він не мав жодного друга, з яким міг би обідати в ресторані. Насправді П'єр пообідав сам-один у портовій харчевеньці, замовивши собі черепашки по-матроськи, вугра, салати й сиру рокфор, випив чарку коньяку і завершив свій обід пляшкою білого вина.

Він уже сп'янів, але тим приємним, легким сп'янінням, що схиляло до бурмотіння віршів; у голові метеором пролітали сліпучі думки, з'являлися тисячі стежин, дивні зіставлення фактів, літературні міркування. П'єр нічого не нотував; він був занадто багатий, щоб підбирати діаманти, які випадали з кишень. Ще досить залишається, думав він.

Проте йому важко було розрахуватися, встати, пройти, не хитаючись, до гардеробу, добратися до дверей і вийти на вулицю, де, немов та жінка, що під вікном корчми вичікує чоловіка-п'яницю, чигає на нього гнітюча самотність.

В юрбі, що її висипав на набережну злидарський квартал Сен-Мішель, П'єр ішов, пригнічений своїм багатством, яким він не мав із ким поділитися. Якби тут був Дені, отой совоокий Дені! Дарма що він ніколи нічого не дарував навзамін за те, що діставав у дарунок. Окрім Дені, нема нікогісінько. Правда, є ще Роза, але вона незабаром стане йому сестрою, тобто особою недоступною…

У післягрозовому імлистому небі із щебетом літають ластівки. Спустіла ріка несе до океану каламутні води. До пристані туляться чорні барки. Зелені тіняві переліски вінчають вершини горбів… Краса світу – ось у чому втіха….

П'єр простував бульваром Фоссе і, звівши замислений погляд, не помічав поодиноких чоловіків, що, скинувши піджаки, в підтяжках порозсідалися на стільцях під своїми дверима. Мов оті ластівки, що мелькали над головою, снувалися рядки напередодні писаних на берегах зошита з природознавства вірші. Він довго намагався їх пригадати, аж нарешті окремі рядки скупчилися в пам'яті, ніби наловлені дикі голуби, що б'ються в клітку. Він не помітив, що спинився на тротуарі, що на нього насмішкувато дивиться дівчина, і співучим голосом бурмотів тужіння Кібели:

Струмки, що жебонять так жваво звідусіль,

Потоки, що з гори збігають на каміння,

І над форелями проносять баговиння,

І миють коси німф у білій піні хвиль,–

Не їх волію я: лице твоє в їх колі,

В соку ожин уста замурзані оці,

Та ще сльозу твою, що котиться поволі,

І, мов на глині, слід лишає на щоці.

Поглинутий своєю поемою, що звучала в душі, як неясне гудіння вулика, П'єр дійшов до сусідньої з його будинком Соборної площі, де височів бронзовий монумент на славу полеглих у війні 1870 року. Біля будки трамвайників на лаві сиділа жінка, схожа на Розу. Наблизившись, П'єр упізнав її, хоча не був упевнений, що це справді вона. Він вигукнув її ім'я, і вона здригнулася.

– Голова запаморочилась, – мовила Роза. – Мабуть, од грози. Вигляд у мене, певно, жахливий... Я оце – од вас. Мені вже покращало, шкода тільки, що останній трамвай пропустила. Ні, ні, не турбуй Робера. Зрештою його немає вдома – пішов до товаришів готувати лекції. Якби ти міг знайти мені візника...

П'єр пригадав, що по вулиці Труа-Коніль є візницький двір. Коли він подався туди, Роза підійшла до фонтанчика з питною водою і, намочивши хусточку, витерла очі, лице, й помила руки.

Із відкритої коляски зійшов П'єр.

– Ну, звичайно, я проведу тебе. Невже ти думаєш, що я відпущу тебе саму, надто в такому стані? Та й мені буде приємно проїхатися вночі.

Роза мляво заперечила – їй бракувало сили сперечатися. П'єр сів поруч, і старенька коляска заторохтіла по бруківці. Роза почала жваву розмову, щоб завести в оману хлопця. Вона казала, що вдома не турбуватимуться, бо вона вже двічі спізнювалася на останній трамвай. Впадаючи в фальш, П'єр наспівував "О ночі світоче, моя чарівна зоре".

– Знаєш, я трошки випив… Зайвого не пив, – поспіхом додав він, – зовсім мало… Така несподівана ця поїздка… Нежданo-негадано… це чудесно… Після дощу поля чудово пахнуть.

Він несміливо присунув руку до її руки. Роза не забрала руки. Спочатку їй було страшно на саму думку, що доведеться аж до Леоньяну терпіти П'єрове товариство. Але тепер їй була приємна його присутність, як і тепло його великої руки; хай вона й трошки спітніла, Роза й гадки не мала прийняти свою руку. П'єра не дивувало таке довір'я. Закинувши голову, він дивився на небо, тепер уже не затиснене дахами будинків, а широке й вільне над посвіжілою околицею. Із-за садиби Рабата виплив місяць. П'єра охопили глибока ніжність, лагідність і мир, що несли спокій його душі. Він нічого не краде в брата, тримаючи в своїй великій лапі оцю маленьку довірливу ручку.

– Розо, – раптом сказав він, ніби думаючи вголос, – як ти гадаєш – діти можуть любити, по-справжньому любити?

– Не знаю, – відповіла вона і стиснула губи.

– Ти навіть не уявляєш, як я тебе любив… І завжди любитиму. Не смійся з мене. Кажи що завгодно, тільки не глузуй. Я й сам знаю, що мені лише вісімнадцять років. Не треба дивитися на мене, забудь, яке в мене обличчя.

– Я не забуду твого обличчя, – мовила Роза, не повертаючи голови. – Воно в моїй душі, воно буде завжди там. Згодом, коли ти станеш знаменитий, коли прославишся в усьому світі, я пам'ятатиму тебе таким, який ти ось зараз, переді мною, цього вечора. Саме цього вечора… якого я ніколи не забуду…

Вона не докінчила. З глибини її душі здійнялася буря скорботи, нездоланна, як припадок епілепсії. Саме тут почалася вибоїста бруківка, і під гуркіт коліс, торохтіння старенької коляски Роза мало-помалу

заспокоїлась; П'єр так нічого й не помітив. Він сидів, відкинувши голову на шкіряну спинку.

– Чи пам'ятаєш ти Понтейяк? – запитав він. – Пляж... Відтоді вже минуло два роки... Ми засмагали на сонечку... Ти тоді розгнівалася на мене за вірші, які я тобі дав: ти не зрозуміла, що адресовано їх не тобі самій... Я виходив із тебе, щоб потім удатися до міфологічного образу. Навіть зараз я майже кожного разу виходжу від тебе...

Розу знову захлюпнула хвиля гострого болю. "Хоча б він почав читати свої вірші,– думала вона, – я б тим часом заспокоїлась". І П'єр, усміхаючись, сказав:

– Втішно те, що мене надихнули тоді твої сонячні опіки. Пам'ятаєш?

Шукаю я чужих слідів на цьому тілі.

Ти кажеш: "Спека ж бо опівдні"... Кажеш ти:

"У горлі мов стріла – так почало пекти!

Я на землі заснув, то й руки загорілі..."

Але ж якийсь то слід поплутаний проліг

На голім тілі цім, рудішім, ніж пустеля,

Мов тут незнаного мисливця був нічліг:

Погасле вогнище, занедбана оселя.

– А далі,– провадив він із усмішкою на устах, – ішли ті рядки, що розсердили тебе, – ти подумала, що в них мовиться про тебе.

– Цього вечора вони мене не гнівитимуть, мій любий П'єре.

"Говори, говори далі,– думала вона, – не зупиняйся!"

Вона сказала одним подихом, мов дитина, якій розказують казку:

– А далі?

– Далі? Не пам'ятаю вже...

П'єр замовк. Він напружував пам'ять, намагаючись пригадати, і йому ніби почулося ридання. Він повернувся до Рози, яка сиділа, відкинувши голову. Йому видно було тільки витягнену шию та овал підборіддя: все свідчило про спокій. Вона мовила;

– Я не сплю. Я слухаю.

П'єра здивував її надламаний голос. Він подумав, що Розу розчулили ця нічна їзда, ці вмиті дощем поля, цей місяць, що пливе небом, а може, й вірші... Це ж вона, вона взяла його руку, стиснула її!..

– Читай, – не відступалася вона, – читай з того місця, яке пам'ятаєш.

П'єр прочитав усього кілька рядків:

Тягуча ніжносте, проклала ти дорогу

В глибини, де ячить одвічний голод мій!

Я вчула юну кров, весь шал її й тривогу,

Неначе шум ріки, невпинний і гучний.

Якби цей шум чужий в мені замовк нарешті,

Якби, дитя людське, ти кинуло мене…

Цього разу помилки бути не могло: Розині пальці, які він тримав у своїй руці, тремтіли, тремтіла вся рука, все її тіло.

Вона пролебеділа:

– Кінець! Всьому кінець!

Він нічого не зрозумів і, притягнувши її до себе, спитав:

– Який кінець?

Йому й на думку не спало, що Роза говорить про Робера.

– Він покинув мене, він мене більше не любить. Всьому кінець.

П'єр закричав:

– Кінець? Побачиш, який кінець! Я його завтра приведу до тебе. Він на колінах плазуватиме! Чуєш, на колінах!

Роза, покрутивши головою, простогнала:

– Ти не зможеш зарадити, ніхто не зарадить! Та й сам він безсилий! Що він може зробити, коли вже не любить? Мертвого не воскресити! Якби ти бачив його, якби ти чув!..

Рідко буває, щоб людина знала, якого дня, якої саме години, на якому повороті життєвого шляху цілий шмат її життя зненацька відділиться від неї, коли її ще дитинно-невиразний образ раптом застиг,

а кожна рисочка скам'яніла й набрала свого довічного виразу. До кінця життя, може, до останніх хвилин своїх пам'ятатиме П'єр Костадо підйом на пагорок, де конячина перейшла на ступу, пам'ятатиме тінь од коляски й візника на схилі дороги, шерех грозової вологої ночі та голос Рози, що виправдувала його брата і мимохіть звинувачувала того, кого хотіла виправдати.

П'єр зціпив зуби; відраза, огида й презирство – все разом важким тягарем налягло йому на душу й так гнітило, що цієї хвилини серце його немов завмерло; він уже не відчував жалю навіть до цієї такої любої йому дівчини, яка зрошувала гіркими слізьми його піджак, – вона ж належала до того світу, що його він хотів відкинути від себе. Не можна відділити павука від мухи, треба геть усе відірвати від себе – і катів, і жертви, – все знищити; треба вирватися з цього світу, більше не належати до нього. Його знову охопило й підняло те саме духовне збудження, яке викликало в ньому легке сп'яніння. Ця страшна скорбота не заважала йому бачити так само ясно, як дорогу під місяцем, два виходи, у виборі яких він досі вагався: чи змінитися самому, пристосувавшись до світового ладу, чи змінити світовий лад? Прокладати собі дорогу до бога через самозаглиблення чи, знехтувавши своє духовне вдосконалення, безповоротно віддатися руйнуванню; ударами тарана валити ветхі мури старого ладу, оголосити війну не на життя, а на смерть усім Костадо на світі, щоб усе тріщало, все валилося?

– Даремно я говорила йому про отой нікчемний ремонт, – стиха казала Роза спокійним тоном, щоб не привернути візникової уваги. – Він подумав, що тут якась змова або, може, що я хочу обдурити його. Крім того, моє товариство не робить йому честі. Тепер би мені більше чепуритися й кокетувати, коли я стала продавщицею.

– Годі, прошу тебе, це жахливо!

Роза подумала, що П'єр не може цього слухати з жалю до неї. А насправді він думав: "За кожне таке нице почуття: слід карати смертю.

Є інше правосуддя. Треба переробити світ так, щоб подібні розрахунки стали у ньому неможливі".

Вибравшись на пагорб, конячина знову потрюхикала. П'єр помітив край польової доріжки постать. Боже мій! Дені! Про нього зовсім забули!

– Он він. Чекає… Як йому про все розказати?

П'єра спантеличив силуваний Розин сміх.

– О! – вигукнула вона. – Не турбуйся. Дені не вразить цей розрив, от побачиш! Він, певно, й не здивується. Я про дещо здогадуюсь, – додала вона стиха.

– Ні, ні, Розо! Ні, люба!

Отже, він її теж зрозумів? Роза попросила візника не їхати далі, а зупинитися тут, щоб нікого не розбудити в домі. Дені кинувся до них.

– Щось сталося?

– Так, – відповів П'єр, допомагаючи Розі вийти з коляски. – Зараз про все розповімо…

Дені впізнав його і, не подаючи йому руки, спитав з тривогою й роздратуванням:

– А ти чого тут? Проводив її? Ви тільки вдвох їхали?

В цю мить молодий Костадо побачив, торкнувся, аж ніби потримав у руках той гострий камінь, що об нього вдарилась і назавжди розбилася його дружба з Дені, ті щирі почуття, які він збуджував у його серці. "Он як! І нашу дружбу вирвати, спалити, знищити! Це також складає частку

того світу, що його належить зруйнувати". Вони йшли дорогою поряд, Роза – посередині.

– А чому проводжав її ти? Хіба Робер…

Дені затнувся, вимовивши осоружне ім'я. Якби він навіть не вгадав усього, глянувши на невпізнанне сестрине обличчя, з нього досить було, цілуючи її, відчути гіркоту сліз на цій палючій щічці…

– Більше ніколи не питай про наші з Робером взаємини, – стримано мовила Роза. – Ось у двох словах уся правда: він не досить любить мене, щоб погодитися на всі труднощі, весь тягар такого шлюбу. Ми розлучилися за взаємною згодою. Отак. Усе сказано.

– Авжеж. Поки все, – буркнув Дені.– Та коли ми залишимося самі, я хочу тебе про дещо спитати.

Вона зітхнула.

– Кажи зараз. Щоб покінчити з тим.

– Ні, коли не буде чужих.

Вони дійшли до воріт. Дені відчув, як П'єр стиснув йому, ніби лещатами, руку. Він крикнув:

– Пусти, тварюко!

Але П'єр стиснув іще дужче.

– Слухай, – мовив він, – з цієї хвилини я справді стаю чужим. Але при тобі я хочу сказати Розі, що віддаю в її розпорядження себе самого і все,

чим володію на цім світі. Куди б не закинула мене доля, Роза завжди знатиме мою адресу і зможе мене знайти.

Роза стояла посеред дороги, нерухома, скам'яніла, мертва.

– Дайте їй спокій – і ти, і всі твої родичі – це єдине, що ви здатні зробити для неї. Ви завжди завдавали нам тільки горя – і їй, і всім нам.

– Але й ти, Дені, завдаєш їй горя… І якщо колись вона стомиться від твоєї опіки, якщо вона колись матиме потребу в моєму заступництві проти твоєї…

Дені замахнувся на нього кулаком, але П'єр схопив його за руку.

– Дені! – крикнув він голосом, що ніяк не пасував до цього жесту. Він витримав пильний погляд Дені, погляд зацькованого хижого звіряти. Може, П'єр подумки казав "прощай" цьому обличчю, що було йому колись дороге, цій кволій істоті, сповненій невиразних бентежних почуттів, яких люди нездатні передати словами.

– Прощай! – сказав П'єр і кинувся бігти до битого шляху, де блимали ліхтарі коляски.

– Ну й тварюка! – гукнув Дені, потираючи зап'ясток. – Я про щось би хотів спитати, – додав він, ідучи слідом за Розою східцями ґанку. – Ага! Яким це чином опинився він у колясці разом із тобою?

Вони дійшли вже до дверей більярдної. Роза обернулась до брата.

– Слухай, Дені. Я ледве стою на ногах. Дивно – як іще б'ється серце… Дай мені спокій. Іди собі. Мені вдосвіта, як звичайно, вставати, я ж мушу іти на роботу. Авжеж, мушу. Бо у вас тепер не залишилося нікого, крім мене. Мені треба кріпитися, як ніколи. Не знаю, що зі мною буде завтра вранці, але на трамвайній зупинці я маю бути вчасно.

Перейшовши залу, вона взяла в передпокої одну із свічок, що там горіли. Дені йшов услід за нею.

– А я тоді нащо? Я ж залишаюся тут, із тобою, Розо.

– Ти?

Тримаючись за поручень, Роза знизала плечима. А хіба в любовних знегодах можуть зарадити нам родичі? Ніхто ще ніколи в таких речах не знаходив допомоги ні в батька, ні в брата, ні в сина. Коло нашого пекла для них закрите. Роза ніжно любила Дені, проте він нічим не міг їй зарадити. Тепер Дені зрозумів: цей розрив не зблизив його з сестрою, навпаки, віддаль між ними ще побільшала. Страждання, яких завдав їй Робер, оточило дівчину бездонною прірвою; відчай її був безмежний, як море… Дені не залишалося нічого іншого, як простертися на піску й дивитися на її страждання.

Повертаючись додому, П'єр сам із собою розігрував сцену розмови з братом, вимагаючи в нього пояснень. Ні, він не чекатиме ранку: він увійде до кімнати цього негідника, розтермосить його і тут же скаже йому… Але що казати? О, ще є час обміркувати. Відкинувши голову, він дивився в нічне небо. Місяць, схиляючись на захід, затьмарював останні зорі. Хлопцеві здається, що він ніколи не добереться додому. Аж нарешті стукіт коліс будить сонце передмістя. Тьмяні, як нічники, ліхтарі скупо освітлюють занурені в сон невиразні будинки; подекуди окреслюється чорний прямокутник одчиненого вікна. У підвороттях стоять скриньки з покидьками, дожидаючи, коли під'їде сміттяр.

Показався похмурий фасад будинку, де народився П'єр і де він виконає те, що задумав. Він без стуку ввійшов до Роберової кімнати і, ще не засвітивши свічки, збагнув – там нікого нема: П'єр побачив застелене ліжко, прибраний стіл. У кімнаті пахло, як завжди, тютюном і парфумами, а ще тхнуло якимось звірячим духом, що запам'ятався йому

ще з дитинства. Доведеться чекати – звір, де б він не полював цієї ночі, зрештою повернеться до свого лігва.

П'єрові дуже хотілося спати, проте він вирішив діждатися брата. Щоб не заснути в глибокому м'якому кріслі, де він, бувало, часто скручувався калачиком, П'єр заходився рахувати візитні картки, що їх витяг із піддзеркальної шухлядки, а потім став обмірковувати звинувачувальну промову, яку мав виголосити. Та ні, краще здатися на натхнення. Але важко боротися зі сном. Очі самі заплющуються. Кілька разів долинали з вулиці кроки перехожого – ось-ось вони затихнуть перед парадними дверима. Чути було, як наближається екіпаж, нібито зупиняється біля дому – але сумне цокотіння копит мало-помалу даленіє. П'єр поволі забував мету свого очікування; в пам'яті зринали рядки з "Аттіса". І тут – чи не ганьба? – йому сяйнула несподівана ідея: Кібела обертає Аттіса на молоду сосонку – і то не з почуття помсти за невірність, а тільки для того, щоб вона вічно володіла ним, а він володів нею, щоб вони стали нероздільні, як дерево із землею... І так, замріявшись, П'єр далі й далі відходив від Аттіса, від Робера, від Кібели, від Рози.

Під дверима почулися нерішучі кроки, які П'єр легко впізнав би, та він їх уже не чув. Ще з порога побачивши, що П'єр, припавши щокою до підлокітника, спить у кріслі, Робер спершу хотів утекти. Але навіщо? Як не крути, а доведеться витримати сутичку з оцим несамовитим. Хто ж йому про все розповів? Робер уже зробив рух – розбудити П'єра, – та раптом завагався. Тут він побачив себе у дзеркалі шафи. З обличчя не видно, як він провів ніч. Очі не запухли, такі, як звичайно. А що помітно на яснім чолі? Сяйво зорі, пробиваючись крізь жалюзі, ряхтить у рудім волоссі. На даху затуркотів голуб. У сквері Пей-Берлан зацвірінчали горобці. П'єр, розтуливши губи, спокійно дихав. А Роза – чи спить вона? Чи стало їй сили зірвати з себе одяг і впасти на ліжко? Може, П'єр узнав щось про неї від Дені? То, може, сталось якесь нещастя?

– П'єр! – зненацька гукнув Робер. – Що сталося?

Хлопець розплющив очі, глянув на брата відсутнім поглядом, ласкаво всміхнувся йому, та раптом, усе згадавши, крикнув:

– Погань!

Робер ніби не чув. Він допитувався, чи знає брат що-небудь про Розу. П'єр устав.

– Я її бачив, я провів її до Леоньяну. Не хвилюйся, вона жива-здорова і майже спокійна. Перед тим, як піти од вас, я хочу сказати, що зневажаю тебе, що зрікаюся…

– Вгамуйся, П'єре! Все це, любий, гучні слова.

Робер з підсвідомого почуття самозахисту заговорив голосом, у якому відчувалися ніжний смуток і теплота. П'єр одразу ж розм'як. "Нехай-но я скажу старшому братові, він тобі дасть", – пригадалося йому, як він п'ятирічним хлоп'ям казав, коли старші шибеники його лупцювали. "Нехай-но я скажу старшому братові", – завжди захищався він своїм "старшим", маючи на увазі не Гастона, а Робера, чийого благального погляду він не міг зараз витримати; ще змалечку він обожнював Робера, "такого дужого, такого великого, такого гарного". І досі в його очах світилася така сама, як і в дитинстві, ласка та лагідність.

– Навіщо ти отаке вчинив? – з болем запитав П'єр.

Робер винувато розвів руками і щось промимрив, а коли П'єр мовив одне слівце – "гроші", той лише знизав плечима:

– Ні, П'єре… Ти зрозумій…

Але як може зрозуміти й простити вісімнадцятирічний суддя цьому жалюгідному двадцятитрьохрічному молодикові його нікчемність,

приховану під такою врівноваженістю й силою? Робер багато передумав минулої ночі. Голова його ніколи не бувала така світла, як у тих веселих місцях, у тій веселій компанії. Саме середовище суспільних покидьків звільняло його від усякої стриманості; цей розслаблений дженджик почувався вільно тільки в товаристві жінок, які вже нікого не бачать і не розрізняють своїх випадкових клієнтів.

Отже, Робер довго міркував над своїм вчинком. Він міг би відповісти братові: "Звісна річ, у таких випадках усе вирішують гроші; я не хотів брати собі на карк цілу родину. Проте справа не в самих тільки грошах; усе переважили ниці апетити і страх, що їх доведеться стримувати, коли в моє життя назавжди ввійде таке чисте створіння, як Роза. Доки я її любив, бажав, як звичайну жінку, я міг давати відсіч тій частці самого себе, яка з жахом відштовхувала її. Але відтоді, як вона зубожіла, пішла працювати, стала нікчемною продавщицею, вона мене більше не хвилює, і владно залунав досі притихлий у мені голос: "Як поруч тебе стане ця прекрасна дитина – кінець усім насолодам, або ж доведеться віддаватися втіхам потаємки, з відчуттям ніяковості і ганьби. Не уникнути мені її добротворного впливу – і будеш ти приречений на жертви, на злидні, на благородні вчинки. Ти знаєш, забезпечити мене коштує чимало, та й всього, чим ти володієш, не вистачить на те, щоб вдовольнити мої вимоги; крім того, ти вже не будеш вільний, щоб, почувши мій поклик, усе покинути й піти слідом за мною".

– Про що ти думаєш, Робере? Тобі нічого мені сказати?

Робер стрепенувся, на якусь хвилину уткнувши погляд у П'єра… Ні, сказати це неможливо, немислимо.

– Мені нічого сказати на свій захист, – пробурмотів він. – Яке може бути виправдання? Прости мене. А ти нічого мені не скажеш?

– Скажу. Слухай. Тільки-но скінчаться іспити, – байдуже, складу їх, чи ні,– я піду з дому. Гадаю, ти сподівався цього.

Робер понурив голову. Це мало статися. Та воно й добре, казав йому внутрішній голос. Піде геть один свідок, занадто чулий свідок і занадто вимогливий непідкупний суддя. Це він, твій юний братик, пантеличив тебе. Може, навіть більше, ніж Роза, він вимагав би від тебе душевної шляхетності чи принаймні якихось ознак її. Якщо ж Роза йде з твого життя, краще буде, коли разом із нею щезне й він, щоб не бачити нашого падіння, нашої втечі потаємним ходом. Все повертає на краще, а то, чого доброго, він почав би умовляти, щоб ти повернувся до покинутої. А ти ж таки безвільний! Дивись, він іще переконає тебе. Хоча ні, він і не пробує, ніби передчуває в твоїй душі супротивну силу. Поплач, – я дозволяю, – адже ти назавжди втрачаєш любого меншого брата. Але заразом і радій, бо вже не матимеш до самої смерті свідка своїх, точніше, наших утіх.

Робер плакав, упершись ліктями в поручень крісла й затуливши обличчя. Отямившись, він помітив, що П'єра в кімнаті нема. Ранішнє світло проникало крізь жалюзі, розпорошуючись по всіх закутках цієї страшної кімнати й цієї пропащої душі.

XIV

– Ходімте, панно Ланден, – сказала консьєржка, – я вам допоможу занести валізу. Я ж таки дужча, та мені й не звикати.

– Та не розмовляйте ж, піднімаючись, воно й без того важко. Я завсіди сама обслуговую себе і нітрохи того не соромлюся. Але по правді сказати – скільки гостювала в брата, він мені не давав ні до чого й пальцем торкнутися. Воно й не диво. Подумайте лишень: сам-самісінький, а тримає камердинера й куховарку. Може, дивуєтесь, як він за кілька місяців доскочив отакого солідного становища? Таж він, треба вам сказати, веде в пана Салема всі судові справи. То все – така мудрація, що нам, простим жінкам, і не второпати. А пан Салем видає кілька газет, що тримають високоморальну лінію. Брат каже, що їхній обов'язок – бичувати сучасні звичаї. Ви ж тільки, прошу вас, гляньте: довкола бруд, нечисть! Отож пан Салем набрав люду всяких поглядів,

щоб його газети нікому не давали попусту. А то б одних покривали, а інших картали. І він, скажу я вам, нікого не боїться, нападає і на тих, котрі сьогодні при владі. Звісно, закон бере під захист можновладних, бо вони ж самі його видають. Отут-то мій брат, майстер у судовій тяганині, й бере діло в свої руки. А пан Салем не якийсь там Оскар Револю. Він добре розбирається в людях і так уже впадає коло брата, так упадає. "Ах, – каже, – Ландене, ну і як би я без вас жив!"

– Авжеж, – докинула пані Жозеф, – пан Ланден – спритний хитрун. Дивись, і хазяїна прибрав до рук…

Феліцію аж пересмикнуло:

– О голубонько, не знаєте ви мого брата. "Хитрун"! Бідолашненький Луї! Та його перший-ліпший хлопчисько обдурить. Мене аж страх бере за нього. Боюся, що вмре він у злиднях. А завівся якийсь там зайвий гріш – ви думаєте, де він його діває? Гадаєте, вкладає у вигідне діло? Де там! Заснував і власним коштом утримує добродійний дім для молодих чужоземців, що прибувають до Парижа. Для тих, котрі не дійшли двадцяти п'яти, потрібна ж якась вікова межа, самі розумієте. Багатих там не густо – сама біднота! Плавом пливе! Ніхто того не відає, як мій брат любить простих людей.

– А чому саме для чужоземців, панно Ланден? Мало вони нас обдирають? Ліпше вже французам помагати.

– Ваша правда. Якось сказала я про це братові, та він свою думку має. Вважає, що молоді французи нерозсудливі, погано виховані й не вміють себе тримати. Але він і їм співчуває. Та кому тільки він не співчуває? Почули б ви, що про нього каже консьєржка. "Що вже негорда людина! І постоїть, і послухає моєї мови. А то якось розпитує про мого старшого, котрий у війську служить. Та й про меншенького, що оце йому до першого причастя незабаром. Сам такий зайнятий, стільки турбот має, а ти хоч до ранку розказуй йому про свої нікчемні клопоти –

слуха, та так уважненько слуха, що любо-мило вилити йому душу: видно, все його страшенно цікавить. А вже як пораду дасть, то таку мудру, таку мудру! Чоловік у мене, бачте, полюбляє чарку, так він і його на добру путь настановляє. Ваш брат – справжній янгол, панно Ланден. Таж у нього в очах небо". Знаєте, Луї дуже змінився з вигляду, він поголив бороду і став просто красень. Консьєржка іще казала: "Саме тоді, коли я познайомилась із ним, у мене від менінгіту померло дитятко. Ваш брат частенько навідувався до нас. Стане, було, край ліжечка і все дивиться то на мене, то на нещасне дитя. Звичайно, всі були добрі до нас. Зайдуть, скажуть кілька співчутливих слівець та й підуть, а він залишається в хаті, все на наше страждання дивиться".

Панна Ланден скинула капелюшка, нахилилась до вікна й поглянула на гомінку вулицю у сяйві липневого ранку. Вночі шаленіла гроза, на тротуарі ще не висохли калюжі.

– Одне мені дивно, – мовила консьєржка, уже поклавши руку на клямку, – така ласкава, така добросердна людина, а займається ділом, при якому треба мати вовчі зуби…

Панна Ланден уже намірилась відповісти, але схаменулася: сорочий погляд консьєржки насторожив її. О, ця її слабість, це прагнення збуджувати захоплення в людей, які стоять нижче і яких вона не може тримати на належній віддалі! Братові, хвалити бога, нема з чим критися, проте він наказав їй нікому не говорити, що вона бачила в Парижі; вона пообіцяла мовчати… і на тобі! Ото так мовчала! Тільки приїхала, ще й капелюшка не скинула – та й ну патякати.

– Ви вже йдете, пані Жозеф?

Панна Ланден надумала завернути консьєржку, сподіваючись виявом нового довір'я загладити погане враження, яке могли справити її слова на цю сумирну, запобігливу й воднораз, можливо, недобромисну особу.

– Бачите, пані Жозеф, я ладна хоч би й до ранку говорити про свого брата. Господи, що то за добряча душа! Він же ніколи не думав про себе. Все тільки про інших дбав, коли злиднював і коли його патрали живцем оті Революю, а подумайте, скільки він здатен з його вдачею зробити тепер, коли в нього тих грошей досхочу.

– Досхочу! – пані Жозеф сплеснула руками. – От щасливий! І буває ж таке!

– Де вже такому добрязі бути щасливим! Йому раз у раз завдають страждань. Він не може миритися зі злом. Воно йому – ніж у серце. Такі шляхетні натури ніколи не потерплять того, що в житті стільки гидоти. Тому він страждає. Якось питаю його: "Все в тебе є, Луї, чого душа забажає, чому ж ти такий сумний та невеселий?" А він мені: "Людина приречена на самотність, Феліціє. Споконвіку вона одинока". І це, пані Жозеф, чиста правда, яку бачать лише обранці.

– Як на мене, – сказала консьєржка, – то на якого біса бути таким уже святим та божим? Коли б пан Ланден бодай раз на місяць гульнув, щоб очиститись...

– Дозвольте вам сказати, пані Жозеф, що тут є такі тонкощі, яких вам не збагнути.

– Невже ваш брат якийсь святий або що?

Панна Ланден відповіла, що брат ніякий не святий, що й у нього є свої вади. (В сорочих очах консьєржки спалахнув лукавий вогник). Вона раптом передумала йти, бажаючи дізнатись, які можуть бути вади в такої добропорядної людини.

– Ану ж бо, панно Ланден, розкажіть-но, що то за вади, хоч про одну розкажіть! Ага. Вам ніяково!

– Та чого там! Воно як придивишся, то знайдеться. Ну, скажімо, буває – правда рідко, – що йому здається, ніби він чинить справедливо, по-чесному, а насправді його штовхає злопомність. Ну, наприклад… чули ви про Регіну Лораті? Ота балерина з Великого театру, що довела до катастрофи Оскара Револю… Після його руйнації вона чкурнула в Париж разом із синком пані Костадо. Так от. Ви і в голову собі не можете взяти, якої халепи завдав їй мій брат. Взяв і напустив на неї всі газети пана Салема. І що ж? Вилетіла вона із Комічної опери, а потім мусила покинути й Олімпію. Ну, я тоді й кажу братові: "Ні, Луї, не з почуття справедливості ти дієш. Твій хазяїн помер, а проте ніби нічого й не змінилося, він і досі помикає тобою, штовхає тебе мститися за нього". А він і слухати не хоче. Звісно, діяв він із добрих почуттів, якщо цю вірність пам'яті свого експлуататора можна назвати добрим почуттям. Я з тим і розповіла вам про це, аби ви впевнилися, що в мого брата, як і в кожного з нас, є свої вади. Але все одно він – прекрасна людина.

– Ще б пак! Загрібаючи такий гріш, усяк буде прекрасною людиною!

По цих словах консьєржка попрощалася в панною Ланден, спершу діставши в спритно підставлену руку срібну монету.

Феліція Ланден, забувши про свої валізи, в одчаї тинялася по кімнаті й намагалася пригадати, що вона наплескала язиком. Ні! Це не її вина, що в неї все життя нема з ким погомоніти, тож доводиться "виливати" душу перед першим стрічним. Бог добре знає – вона не хотіла нашкодити братові, а все, що вона сказала, прикрасивши дійсність, спрямоване на звеличання його ж таки слави. Дай боже, щоб за час свого проживання в Парижі він не наробив грішків! Ану ж як вона бовкнула щось непевне про брата в розмові з консьєржкою, жінкою, не вартою такої честі, а то, гляди, й небезпечною.

Вона згадала Луї. Біда, що й вона, і брат одним миром мазані: обоє вони занадто вже не горді з простолюдом. Щоправда, вона не любила мужви і мріяла через брата завести знайомства у вищих колах. Проте він анітрохи не дбав про це. А як він зневажив її, коли вона була в нього в

Парижі! Ледве погостювала тиждень і мусила забиратися в готель. Скільки вона крові собі зіпсувала, не мавши з ким погомоніти, враженнями поділитися. Їй дух забивало від того, що вона підглянула, про що здогадувалась. Треба ж було всьому тому дати якийсь вихід. Ніде правди діти – вона тямилась на добродійних справах, бо завжди залагоджувала їх у своїй парафії. Так от, вона вважає, що братова апостольська діяльність занадто необачна. Панна Ланден не призналася консьєржці, що Луї спровадив її в готель після бучної сцени, коли вона сказала йому: "Ти думаєш, що всі схожі на тебе; що досить бути ласкавим із тими харпаками, аби вони стали ягнятками. Начувайся: вони тебе пограбують і заріжуть!" Він заткнув вуха, вибіг із кімнати і став гукати Адольфа, камердинера: "Хай вона складає своє манаття й забирається геть!" Он як він образив її, та ще й перед лакеєм! Але про такі речі вона воліла мовчати і нікому, навіть консьєржці, ніколи про них не згадувати.

XV

– Провалився! – крикнув Дені сестрі, яка проштовхувалася крізь натовп випускників, що юрмилися перед вивішеними списками.

– Не може бути!

Він потяг Розу до виходу, вона ледве встигала за ним.

– А що, Дені, як ми поїдемо додому візником? Мені хочеться покатати тебе в колясці.

– Ніяких колясок! – роздратовано кинув Дені.

Роза не наполягала. Вони попрямували до трамвайної зупинки на розі вулиці Кюрсоль. Невидиме за грозовими хмарами сонце гнітило задухою. Із сусідньої лікарні тхнуло карболкою. Весь квартал Сент-Елані був просякнутий цим запахом. Як добрий плавець, що зі всієї сили гребе

руками, Роза силкувалась вирватись із обіймів власного горя, щоб наблизитися до брата.

"За два тижні вперше звернула увагу на мене", – думав Дені.

Їй хотілося знайти слово, щоб його розрадити, та раптом вона недоречно спитала, чи склав іспити П'єр Костадо.

– Так. Здається, – відповів брат.

Він сам із себе дивував, що так болісно сприймає свою поразку, що вона здається йому такою принизливою. Дені згадував, якої хорошої думки були про нього вчителі колежу, а згодом і ліцею. Та зрештою яке це має значення? Адже далі вчитися він не зможе. Леоньян буде продано; доведеться шукати якоїсь роботи.

– Ну, якщо була письмова з математики, то звісно…

Дені не озивався на Розині слова. Провалився він не на математиці, а на філософії, і то лише через те, що висловлював власні міркування.

На бульварі вони пересіли в другий трамвай. Роза вже забула про Дені,– вона подумки поверталася до тієї хвилини, коли поламалось її власне життя. "Вже й забула про моє горе…" – подумав Дені. Провалитися на іспитах – не велике лихо, але перша поразка в сімнадцять років сприймається досить болісно. Це перший сумнів у власній силі, це страх, що ти не такий спритний, як інші, а то, можливо, і менше вартий за них; це певність, що ти не будеш належати до тих, хто здатний керувати своїм життям.

Однак, якби Роза взяла його за руку, пильно, як бувало колись, подивилася ласкавим поглядом, що його Дені так любив, якби вона розділила з ним його горе, разом із ним поплакала, – цей вечір міг би стати скоріше солодким, ніж гіркотним. Невже Роза на все життя буде

замкнутою в цій тюрмі власних страждань, яких завдав їй Робер – таке жалюгідне, таке нікчемне створіння!

Мати, здавалося, засмутилася провалом Дені більше, ніж він сподівався; це принесло їй ще одне розчарування на додачу до всіх тривог. До зими потрібно продати Леоньян, бо нема коштів на ремонт покрівлі. Якби Дені склав іспити на атестат зрілості, легше було б приткнути його на якусь службу. Якщо він провалиться і в жовтні, чи варто йому триматися й далі того навчання? Ніби притоки у великій річці, всі невдачі Люсьєни Револю, починаючи з розладнання Розиних заручин, губилися у великому горі – продажі Леоньяну. Живучи у власнім маєтку, вона не відчувала себе зруйнованою. Проте маленьке помешкання за дві тисячі франків, що його не так-то легко знайти в Бордо, було в її очах вершиною безмірних злиднів. До того ж почало її непокоїти й підупале здоров'я, тривожні симптоми, про що вона нікому не говорила. А коли вона помре, що буде з Жюльєном, стан якого настільки погіршав, що він уже й не виходить із кімнати... Мати надсаджувалася, доглядаючи його, і ніколи не чула слова подяки. Тепер він не був такий мовчазний, як на початку хвороби, навпаки, пускався в довгі монологи, спрямовані проти сестри: мовляв, це вона винна в його лихій долі. Проґавити таку партію! Після родинної катастрофи її руки просив не хтось там, а син Костадо, і вона, нікчемне дівчисько, не могла його втримати! От маєш. А все тому, що хотіла показати себе інтелігентною. Осточортіли йому оті примхи – і втік. Другої такої нагоди не діжде. Проґавила рідкісну, несподівану партію. "А нам платити за горщики побиті..."

Роза спитала матері, чи дати їй компоту.

– Не знаю, як Жюльєн сприйме твою невдачу, Дені,– ніби й не чуючи питання, сказала пані Револю, складаючи серветку. – Піду підготую його.

Дені також устав із-за столу. Він не міг проковтнути й шматка. Роза догнала його, і вони пішли в сад.

– Як усе це прикро! Адже тепер і канікули твої будуть зіпсовані.

Дені не відповів, чекаючи ласкавого погляду, якогось жесту, знаку, який свідчив би, що вона з ним і поділяє його незначне, буденне горе хлопчиська-шибеника. А Роза гадала, що Дені й досі сердиться, як це було, відколи вона розійшлася з нареченим.

– У жовтні напевне складеш.

– Хто знає. А зрештою один біс – складу чи не складу. Так чи інак мені залишається одне: на все життя стати передряпом у якійсь нікчемній канцелярії.

Роза відчувала, що треба поговорити з братом сердечніше, втішити його задушевною розмовою. Проте їй хотілося піти в свою кімнату, щоб знову перечитати листа, що його отримала три дні тому. І вона несподівано сказала:

– Тобі, мабуть, хочеться побути самому.

– Ні, Розо, ні! Не кидай мене.

Але Дені сказав це зовсім тихо, а сестра вже була далеко й не почула його. Вона поспішала до себе в кімнату, де на неї чекала велика втіха – Роберів лист, якого їй хотілося перечитувати без кінця-краю. Лист не давав жодної надії на повернення нареченого, та вже гаразд хоча б те, що він зрікався жорстоких слів, які кинув їй того дня, коли відвернувся від неї.

"Я шукаю слів, якими можна виправдати несподіваність того, що сталося між нами. Я повинен був звільнити вас від себе". Весь лист зводився до думки, висловленої в цих фразах, які спершу видалися Розі не зовсім ясними. Але вона багато думала про них і нарешті впевнилася, що така туманна манера письма властива Роберовій вдачі. Її риси, яких

вона майже не помічала в любовному чаду і ладна була бачити вигаданий образ нареченого, що його носила в душі, все-таки мимохіть запам'яталися; ці реальні риси відбились у її серці. Вони належали чужій, страшній людині, безликому незнайомцеві, чиї руки вона відштовхувала того вечора під липами; од цієї людини Робер хотів її звільнити, але ж це був сам Робер – і вона любила його.

В перші дні розлуки, коли мати раз у раз говорила Жюльєнові про нічні походеньки братів Костадо, Роза виходила з кімнати, щоб далі не слухати. Дівчина вже знала, що воно за людина, про яку її мати говорила стільки лихого. Але ж цим незнайомцем був Робер, якого вона кохала. Не відкинеш нічого, що є в душі коханого. Треба приймати його такого, який він є, думала вона, якого нам послав бог; вона вірила в таємниче єднання, вважаючи його міцнішим за кревні зв'язки.

"Якщо вам вистачить сили та мужності,– писав Робер, – не відштовхуйте мене, мені буде любо знати, що між моїм і вашим життям є якийсь зв'язок, проте я не хочу робити вас служницею моєї жалюгідної істоти".

Виходить, він усе-таки не байдужий до неї! Отже, читаючи й перечитуючи листа, вона щодень усе більше переконувала себе в цьому; хоча вона не була побожна і завжди ставилася досить байдуже до тієї формальної релігії, яку лиш одну й знала її мати, а проте стала тепер молитися. Вона взяла собі за звичай: думати про Робера перед лицем незримого свідка наших помислів.

Вона могла безконечно довго вистоювати на колінах, уткнувши в ковдру обличчя. Людина, що покинула її, привела її до побожності, а скоріше до якоїсь сердечної близькості із всевишнім, і вона, Роза Револю, покинута Робером Костадо, вдавалась до всевишнього по допомогу. Проте її втіху, молитовний екстаз затьмарювала тривога за Дені. Не слід було цього вечора залишати його самого. Надто він вразливий. П'єр Костадо казав, що в Дені – вроджена схильність до страждання. "Це гріх проти бога, що я під приводом молитви покинула в горі брата", –

подумала Роза й підвелася на ноги. Страждаючи від докорів сумління, вона збігла східцями й метнулася в сад.

"В тяжкий для мене вечір вона покинула мене самого, – казав сам собі Дені.– Чи є хто самотніший за мене?" Він думав про Розу з невимовним обуренням. Покинула! Це непростимо. Цього не можна виправдати. Ніколи ще вона не була така байдужа до нього. І Дені повторював Корнелеві вірші – лише два рядки, що за них ладен був віддати всього Расіна, якого обожнював П'єр Костадо:

Спіткала нас біда. Не треба лиш одчаю:

Її віч-на-віч я безтрепетно стрічаю.

Він скандував, спиняючись на цезурі, і для нього все тепер зливалося в одну нестерпну гіркоту – і його принизливий провал на іспитах, і збайдужіння сестри, і певність, що він приречений на важку працю й животіння. П'яніючи від власних знегод, Дені попрямував до воріт, що вели на господарчий двір. Раптом блимнув і зник вогник сигарети. Почувся сміх Ірен Кавельге, і на мить вигулькнуло з темряви її обличчя, осяяне зеленавим світлом, ніби відблиском венеціанського ліхтарика. Потім од воріт від'їхав па велосипеді син різника.

– От і впіймав я тебе, Ірен, – сказав Дені.

– Ой, як же ви мене налякали! Ти ба! Впіймали. Нічого мене ловити! Овва! Вже й поговорити не вільно! Це син різника, Параж. Він приїжджав за замовленням...

– Не думав я, що різник клопотатиметься для нас.

– Не для вас, а для нас.

Дені хихикнув. Дівчина відчула, що в неї паленіють щоки, і прожебоніла:

– Вибачте.

Дені сказав, що нема чого вибачати.

– Як то нема? Адже я завдала вам прикрості.

Дені заспокоїв її: не вона завдала йому прикрості, а він сам собі завдав: провалився на письмових іспитах. Зовсім несподівано…

– Ви? З вашими знаннями? – скрикнула Ірен. – Та це хтось підставив вам ногу. А може, це через вашу матінку… Бувають же лихі людці! – А коли Дені став заперечувати, вона вигукнула: – Та перестаньте! Ви знаєте більше за всіх разом узятих.

Дені стало соромно за таке дурнувате захоплення. Він підійшов до дівчини і сказав:

– Мені так сумно, втіш мене.

– Ні,– мовила вона тихо, – ні, це негарно.

– Он як! Негарно. А з різниковим сином…

Вона заперечила: ні з ним, ні з будь-ким іншим. За кого Дені її має? До того ж він – іще хлоп'я. Авжеж, для неї він – дитина… І вона провела пальцем по його щоці.

– Справжнісінький тобі персик! Ви ж іще навіть не голитеся.

Але Дені сказав, що голиться щонайменше двічі на тиждень.

На кущі жимолості несподівано впало світло – то Марія Кавельге відчинила кухонні двері. Вона з порога гукнула:

– Ірен, де ти?

– Я тут, мамо. Я стою з Дені.

– Іди додому. Замикати пора.

– Та не чіпай її! – озвався батько, що сидів на лаві біля дверей. – Я ще трохи подихаю свіжим повітрям, люльку випалю.

– Негоже вистоювати в парі десь по темних кутках...

– Та це ж її молочний брат.

Марія пробурчала:

– Молочний брат! Молочний брат!

– Кажу тобі – не чіпай її!

"І що він собі думає?" – мовила сама до себе Марія.

Чоловік став запалювати погаслу люльку. Сірник освітив козирок картуза, товстий ніс, величезні, як у Вільгельма, вуса, заволосатілі до ліктів руки. Хоч було й душно, Кавельге носив шерстяного жилета, розстебнутого знизу, – був нівроку череватий. Він ніколи не радився з дружиною, ніколи не зважав на її думку; Марія завжди слугувала чоловікові, в усьому годила, тільки не в ліжку: він перебрав усіх жінок, що працювали в маєтку. І тепер нікого й нічого не бачив, окрім любої дочки; вони завжди про щось гомоніли і замовкали, коли входила Марія.

– Ні,– відмагалася Ірен, – ні, паничу, під липи я не піду. І чого вас туди тягне? Адже ж там так душно. Там і досі стоїть спекота, за цілий день напекло. Та й темрява – геть нічого не видно. Сядемо тут, на лаві, і побалакаємо.

Дені сказав, що не балаканина йому потрібна, – він хоче, щоб Ірен його втішила.

– Нема вам чого страждати. Ніяке то не горе.

По короткій мовчанці він знову озвався:

– Яка ти товстенька, Ірен!

– Скажете отаке! – ображено мовила вона, – Нітрохи я не товста.

– Та це ж комплімент, Добре, коли дівчина товстенька.

Ірен трошки відсунулась і знову своєї:

– Оввa! Велике нещастя – на іспитах провалився! І для чого ті іспити?

– Таки ні для чого, – погодився Дені.– Все одно далі я не зможу вчитися. Муситиму шукати роботи, як тільки продадуть Леоньян.

– От якби ви залишилися тут! Жили б собі в мирі та спокої, разом із моїм батьком вели б господарство…

Дені перебив Ірен на півслові: його родина не хоче про те й слухати.

– Не розумію, чого вони бояться! Батько взяв би заставного листа на маєток, поставив би господарство на ноги, а ваші нічого й не помітили б

– жили б собі, як і раніше. Зі своєї частки прибутків платили б татові проценти. Пані не довіряє нам, а ми ж до могили вірні вашій родині.

– Мама, може б, і погодилась, а от Жюльєн і Роза…

– Мадемуазель Роза страшенно горда, – сказала Ірен. – Хоча вона і стала продавщицею; тож, виходить, вона тепер така сама, як і всі…

Дені забрав руку, якою обіймав стан дівчини.

– Гадаєш, вона така, як і всі? Не сміши мене! Вона працює. То правда. Та хоч би вона й милостиню просила на вулиці, все одно видно буде, що не така, як усі, що іншої породи…

– Ви також гордий.

– Господи, чим же мені гордитися? – зітхнув Дені й поклав голову на плече "товстенькій" дівчині. Вона, підлещена, навіть трохи розчулена, не відіпхнула його і шанобливо провела рукою по його чолу, по волоссі. Вона й гадки не мала, які важкі думи гнітили цю голову. А Дені думав: "Ось вона, моя доля, ось що я знайшов цього вечора, у тяжку годину моєї поразки, мого приниження…"

А зрештою… якщо він безсилий боротися, якщо він безвільний, немов та комашина, котра під небезпеку вдає, ніби вона мертва, то чому б йому, зіщулившись, не приліпитися тут, чому не зійтися з родиною Кавельге? Спершу такі плани лякали його, бо вони жахали Розу; який же він бовдур, і чому він має завжди зважати на Розу? "Щиро кажучи, я її ненавиджу…"

Він і не помітив, що говорить уголос.

– Що ви сказали? – спитала Ірен.

Дені, не відповідаючи, притулився до неї і зажмурив очі. Йому подобалися такі темні, безвітряні ночі, коли на небі – ані зіроньки. Десь загриміло, певно, гроза, а може, то навчальна стрільба в таборі Сен-Медар… Ба ні. Яке там навчання в таку пору? Видно, заноситься таки на грозу. Але пройде вона обіч. Ні порепаній землі, ні корінням нема на що сподіватися; траву і листя освіжать на світанку роси, а йому й роси не буде. Не спішить він ні до якої мети, що запалила б йому серце, і попереду нема нічого.

Раптом Дені почув Розин голос. Вона звала його. Він шепнув Ірен:

– Тихо! Не ворушись…

– Дені, де ти?

– Вона пройде повз нас, – тихо мовила Ірен. – Краще відгукнутися – адже помітить.

– Ні. Мовчи.

Він скоріше відчув, аніж помітив темну сестрину постать, що наближалася до них. Коли вона підійшла зовсім близько, у Дені вихопився придушений сміх. Роза скрикнула:

– Ой, ти мене налякав. Ти тут? Де ти?

– Я ось на лавці. З Ірен.

Ірен підвелася:

– Добрий вечір, мадемуазель.

Роза відповіла досить холодно і звернулася до Дені, так ніби дівчини тут і не було.

– Ти ж знаєш, мама вимагає, щоб о десятій двері замикали. Час додому…

– Цього вечора залиш двері незамкнені. Я замкну сам.

Коли Роза спитала, о котрій годині він повернеться, брат відповів:

– Коли захочеться.

– Нічого тут сидіти, та й після такого клопітного дня треба відпочити.

– Ні, мені треба розважитись. Ірен, – несподівано сказав Дені,– ходім попросимо в твоєї матері вишнівки… Влаштуємо гуляннячко, якщо ваші не сплять.

– Тоді сам виправдуйся перед мамою, – з притиском мовила Роза. – Не дивуй, як застанеш двері замкненими.

– Ну й добре, то я перепочую в Кавельге, як тоді, коли ми перебралися в Леоньян. Першої ночі,– пам'ятаєш, Ірен? – я спав у твоїй кімнаті. Я не знав, що на другому ліжку спиш ти… І хай то була жахлива ніч для нашої сім'ї – в мене, дякуючи тобі, Ірен, назавжди залишиться про ту ніч приємний і незвичайний спомин.

Здавалося, що Роза вже пішла, але серед шелесту листя й гудіння комарів Дені вловлював її ледве чутне дихання.

– Двері будуть незамкнені,– сказала сестра.

Вона зникла в темряві, занепокоєна, сповнена почуття гніву, неясних ревнощів і водночас докорів сумління за те, що покинула брата самого у вечір, коли він страждав од невдачі. Крім усього, її тривожило і те, що в їхній сім'ї називали "замірами Кавельге". Краще жити в злиднях, аби ні в чому не бути залежними від них… Хай купують маєток, хай оселяються в ньому, коли настарали досить коштів, щоб дозволити собі таку розкіш, але зв'язуватися з ними не можна. "Бог відає, що вони втовкмачать хлопчині в голову".

Мордуючись отакими думками, Роза підійшла до дверей Жюльєнової кімнати, постукала й тихенько позвала матір. Та виглянула в нічній кофті, із заплетеним у грубу косу сивуватим волоссям. У нічній кофті вона здавалася дуже товстою. "Господи, – промайнуло в Рози у голові,– яка ж мама стала повна!" Їй слід би було з жалем глянути на ці сірі щоки, поцікавитись… Але дівчина, пригнічена стражданням, і гадки не мала придивитися до матері. Проте смерть заздалегідь позначає нас такою виразною відзнакою, як мітка на вівцях.

– Я неспокійна: Дені з Кавельге. Хто зна, що вони там товктимуть йому в голову.

– Говори тихіше… Чого ти хвилюєшся? Зрештою все залежатиме від мене.

– Еге ж. Але він надумав працювати на землі разом із Кавельге… Тож ми всі, уяви собі, попадемо в залежність од цієї людини…

Пані Револю сказала, що Кавельге взагалі людина хороша… А потім, треба зважити й на те, що Жюльєн тяжко хворий, та і їй уже починає даватися взнаки вік…

– Адже і я не вічна, – раніше чи пізніше піду з цього світу… А Кавельге люблять нашу родину, вони віддані нам…

– Це вони тільки так кажуть…

– Ні, ні! Коли мене не стане, Жюльєн залишиться для них главою родини Революю.

З Жюльєнової кімнати долинуло сонне бурмотіння.

– Іди вже, йди, Розо. Він там чогось крутиться. Якщо розбудиш, доведеться мені до ранку читати йому.

Замість повернутися до себе в кімнату, Роза вийшла в сад. За кущами жимолості світляним прямокутником окреслювалися кухонні двері Кавельге. Батько, дочка й Дені сиділи за столом, перед ними стояли склянки та відкорковані пляшки. Кавельге щось тихо говорив, але Роза нічого не могла розібрати. Вони підняли склянки. Дені виголосив маленьку промову, що її часто переривали сміхом. Він поцілував господиню, потім дочку, яка злегка пручалася, пирскаючи сміхом.

Коли він ступив за двері, Марія взяла лампу і високо підняла її, стоячи на порозі. Дені гукнув господині, що знає дорогу, і ще раз побажав доброї ночі. Двері зачинилися, почувся гуркіт засува. Опинившись у темряві, Дені не міг розгледіти алеї. Кілька важких крапель дощу впали йому на чуба; він одкинув голову, щоб освіжилося й лице. Від легкого білого вина він не сп'янів, але від недавніх страждань не лишилося й сліду. Дені з приємністю наслухав, як по листю порощить дощ; скоро він припустить рясний, що й не встигнеш сховатися… На алеї почулися чиїсь кроки.

– Хто йде? – гукнув Дені.

– Це я, Роза.

– Ти вже шпигуєш за мною?

Вони зійшлися так близько, що чули дихання одне одного. Ні, вона й гадки не мала наглядати за Дені, але її лякають хитрі заміри Кавельге. Навіть якби вони не мали нічого лихого на думці, вона, Роза, не бажає заборгувати таким людям ані сантима.

Дені холодно відрізав:

– Нам нема чого бундючитися.

Краще поговорити серйозно: якби дати Кавельге заставну на маєток, можна було б зробити необхідний ремонт. Кавельге вклав би всі свої кошти в маєток і підняв би занепале господарство: завів би добрих корів, зайнявся б городництвом.

– Він каже, що без нього ми доведемо господарство до цілковитого занепаду, а з ним матимемо такі прибутки, що й самі здивуємося. Каже, що з тих прибутків ми легко виплачуватимемо проценти, а решти вистачить, щоб жити в достатку і зберегти своє суспільне становище. Він хоче, щоб ми зберегли своє становище в світському товаристві. Ти й уявити собі не можеш, з якою пошаною ставиться Кавельге до нашої родини.

– А якої думки Ірен про ці прекрасні плани?

Дені був уражений ущипливим тоном сестри. Його охопив гнів, та водночас приємно було відчувати, що Роза стурбована.

Він запитав, яке відношення до всього цього має Ірен. Роза сказала, що вона не сумнівається, – ця дівка має свої розрахунки.

– А коли б і справді так? Я не повинен перед тобою звітувати. Це вже занадто: ти заважаєш мені шукати допомоги?

В Рози вже мало не вихопилась відповідь, почувши яку, брат, можливо, розчулений до сліз, кинувся б її обнімати: "Хто тобі допоможе, хто ж тебе зігріє краще за мене?" Але вона не сказала цього: ми соромимося висловлювати свої почуття, і це обертається для нас в небезпечніше, ніж будь-яка вада. Тепер їх розділяло всього лише незначне роздратування, суперечка, – все можна розвіяти потиском руки, ласкавим словом і вибаченням. Але Роза мовчала, і ця мовчанка здавалася братові ворожою; а насправді це була ніяковість, дитяча затятість: вона не хотіла робити першого кроку до примирення. І цих кількох хвилин було досить, щоб Дені знову віддалився від сестри.

Проте Роза в цю мить зрозуміла: треба зважити на душевні рани цього юного колючого створіння, може, саме тепер вирішується його доля, все його подальше життя. Те, що вона почувала останнім часом до Робера, зараз відчула й до брата: "Що ти зробив з братом твоїм?" Це одвічне запитання, яке пройшло крізь темряву віків – од часу першого вбивства на землі – зненацька, вночі захопило цю тендітну дівчину серед ланів в околицях Бордо.

Вона шукала слів, що одімкнули б двері, за якими страждав Дені. Та поки вона вагалася, він став глузувати з неї, ба навіть погрожувати: він не потребує нічиїх порад, щоб улаштувати власне життя. Він не буде жертвувати собою через безглузде марнослав'я, через погорду. Роза мовчки йшла слідом за ним. У передпокої, де горіли залишені для них дві свічки, вона зробила – запізно – те, чого Дені недавно так жадав од неї: спробувала пригорнути його, але він випручався і не дав себе поцілувати.

Роза вже й помолилася, але знову стала навколішки. Вона не проказувала вдруге звичних слів; не знана досі молитва сама линула з одкритого серця. Дівчина зверталася до безликої Любові, ніби вона називалася не Бог, а просто – Любов… Нарешті Роза переступила останній рів, останній окіп, останню загорожу з колючого дроту. Власні страждання – страждання покинутої нареченої– та родинні турботи ще супроводили її глухим гуркотом, яким нас оточують життєві будні, але

цей невиразний шум долинав десь іззаду і вже не обступав її звідусіль, вона була далеко від усього цього.

– Тепер я знаю, – шепотіла вона, – що не заблудилась у темному лісі, а, навпаки, вибралася на дорогу… хоча, продираючись крізь тернові кущі, до крові поранила собі ноги. Але я йду сама і не можу збагнути: чому, – адже ти раз у раз підказував мені, що треба йти разом із тими, чию долю ти мені довірив. Не розумію, чому я безсила допомогти тим, кого ти дав під мою опіку. Я хочу вірити, вірю всім серцем: це не безнадійне безсилля; і колись я почую – Дені мчить навздогін за мною, як бувало в дитинстві, почую, як він гукає мене; мені здається, якогось іншого щасливого дня на повороті тієї самої дороги я побачу людину, що сидить у багні, і впізнаю в ній того, кого ти велів мені любити і хто не побажав любити мене. Він вийшов до мене найкоротшою стежиною, на яку ти скерував його потай від тих, хто зневажає грішників. І на тій стежці він чекатиме на мене, можливо, довгі роки; і, нарешті, ми, плачучи, обіймемося, і це, мабуть, буде моя смертна година.

По Розиних щоках текли сльози; вона не знала, чи серце її горить заради тих, хто був для неї дорожчий за життя, чи заради того, до кого вона промовляла і хто не носив імені бога.

Та й справді, є ж у нього й людське ім'я… Як вона про це не подумала? Це ім'я, часто повторюване за звичкою, яке нічого не говорило ні її душі, ні серцю, ім'я, пов'язане зі старими нікчемними заклинаннями, з мертвими обрядами, з бубонінням, що завжди навіювало на неї нудьгу… І раптом, оживши в її серці, воно тихо засяяло серед мороку.

Шелестіння дощу розлило над садибою якусь глибоку свіжість і полегкість. Усе Розине єство було сповнено радості, до якої примішувалося незбагненне почуття горя. Вже пора було спати, та їй здавалося, що сон одбере в неї неповторні години і не дасть вислухати слів, які ніколи вже не прозвучать для неї. Роза оглянулась довкола, шукаючи будь-яку річ, до котрої можна доторкнутися, взяти в руки. На

стіні висіло гіпсове розп'яття; вона ніколи не дивилася па нього, а якщо вряди-годи і впадало воно їй в око, то не збуджувало ніяких почуттів. Вона заходилася шукати в шухлядах шафи, поміж коробками від подарунків до першого причастя, футляр із лазуритовими чотками. "Справжній скарб, із них можна зробити чудове намисто", – казала мати. Роза розглядала в себе на долоні купку оправлених у золото голубих кульок; потім затисла їх: це було те саме, чого шукала вона, ця тендітна дівчинка із плоті і крові; їй потрібен був реальний, відчутний на дотик символ тієї таїни, яку погляд її починав невиразно прозирати.

XVI

– Найважливіше, пані, не прогаяти часу, – сказав молодий хірург, оглядаючи жінку в чорному, обличчя якої видалось йому знайомим, хоча він і не міг пригадати її імені. Тримаючись системи, яку перейняв од свого вчителя, він намагався налякати хворого, щоб схилити його до операції, проте залишав йому надію на одужання. Люсьєна Революю не зводила з нього очей, прагнучи вгадати, чому вірити, а чому не вірити з того, що говорив цей молодий лікар, який іще не навчився брехати. Тіло її вже відчувало близьку смерть і протиставляло доказам розуму якусь дивну тугу, втому, не схожу на звичайне виснаження. Вона кашлянула, прикривши рот долонею в рукавичці, і сказала:

– Зараз у нас трохи сутужно на гроші – отож мені хотілось би знати, скільки коштуватиме операція.

Лікар запевнив, що він завжди зважає на можливості пацієнтів.

– А плата за лікарню? Разом набігає велика сума. Скільки витрачено на самі лише рентгенівські знімки!.. Мені б не хотілося, щоб мої діти…

– Як вам не дозволяють кошти… У громадській лікарні є досить вигідні кімнати, – сказав молодий лікар червоніючи. – Вони виходять у загальну палату, проте в кожній – тільки по одному хворому.

– Ні,– сухо заперечила дама, – громадська лікарня – ні в якому разі… Я вдова Оскара Револю, – додала вона, щоб покласти край дальшим поясненням.

Лікар, уклонившись, буркнув:

– Дуже приємно…

– Кажу вам іще раз, докторе, – мені треба знати всю правду. Для мене питання життя зводиться до одного: чи гра варта свічок? Чи є надія одужати?

Вона помітила, що лікар знітився, і встала. Виходить, не варто витрачатись. Як маю вмерти, то навіщо дітям лишати великі борги? Молодий хірург зрозумів – його зрадило хвилювання. Він був певний: хвороба зайшла далеко, але його вразило, що ця дама задля ощадності відмовляється від єдиного шансу на порятунок.

Тим часом пані Револю, застібаючи рукавичку, думала:

"Ні, я не дам себе різати". Вона не казала собі подумки: "Я певна, що вмру, я вже на смертній дорозі". Її уява гнала геть картини зішестя в потойбічний морок; з неї досить було певності, що вона уникає водночас і ножа хірурга, і витрат на марну операцію. "Навіть сказавши ціну, вони ніколи не знають, скільки набереться всяких інших витрат".

Спершу очиститись од гріхів. Вона пішла на вулицю Марго в каплицю єзуїтів, де можна будь-коли висповідатися в одній із численних сповідалень. Там постійно сиділи схожі один на одного старі священики, від яких тхнуло однаковим нюхальним тютюном, всі однаково звертались до жінок, що сповідались, "дочко моя" й інколи несподіваним питанням улучали в приховану рану, аж дрож проймав.

Сповідач, до якого вона попала того дня, запевнив її, що сумління аж ніяк не змушує християнку до операції, якщо результати її непевні; бог вимагає від нас лише дитячої віри в нього, ми повинні покладатися тільки на його святу волю, Сповідач запитав, чи нема в її житті якихось незвичайних гріхів, які завдають їй турбот і в яких би хотілося їй висповідатись. Вона задумалася. Так, вона не завжди стежила за тим, щоб слуги виконували релігійні обряди. А чи не нехтувала вона коли-небудь приписами християнської моралі? Вона не зрозуміла суті цього запитання і відповіла: "Ні, отче".

Вона навіть відчувала якесь приниження від того, що їй ні в чому було каятись. Її життя було схоже на аркушик чистого паперу, де невідомий учитель розгнівано розмахнувся й написав на всю сторінку: "Небуття". Вона дістала розгрішення; тут-таки й помолилася, вибираючи в своєму молитовнику молитви й псалми, в яких найревніше благалося про господнє милосердя; а потім вийшла на вулицю, знемагаючи й задихаючись від хвороби, що вже вразила їй лоно, лоно, яке виношувало дітей, а зараз розпухло, ніби вона була вагітна власною смертю. Вона почувала себе так погано, що зважилась на додаткові витрати – вирішила найняти візника.

На каретному дворі по вулиці Труа-Коніль вона найняла візника й поїхала в тому самому ландо, що колись везло до Леоньяну пригнічену горем Розу. Їдучи в приміській смузі, що її вже торкнула осінь, Люсьєна Револю думала про той аркушик чистого паперу, який, ніби символ її життя, постав був у неї перед очима в каплиці. Анічогісінько й згадати!.. А проте мала ж вона трьох дітей, були в неї знайомства, слуги, становище в світському товаристві, яке треба було підтримувати, влаштовувались прийоми, – одне слово, було своє життя. Але потім настали страшні часи: візит Леоні Костадо, самогубство чоловіка, хвороба Жюльєна, розладнання Розиних заручин, провал на іспитах Дені і, на довершення всього, надходить кінець...

Ландо їхало між випалених сонцем полів; подекуди на улоговинах підіймалась пелена перших осінніх туманів. Уже починали відчиняти

двері винних погребів, щоб їх провітрити перед заповненням. Біля виночавилень височіли гори кухлів, ще й досі лілових після торішнього збирання винограду. Жінки, перегукуючись між собою, зрізували виноградні грона. Люсьєна Революю, страждаючи від болю, нахилялася на всі боки, щоб зайняти зручніше положення і вгамувати біль. Чи довго вона зможе сама себе обходити? Кого треба попередити? Не завдавати б клопоту дітям. Найбільше її турбувала Жюльєнова доля, але тут вона згадала й про Дені. Її маленький Дені! Він же такий замкнутий! А яке ж то миле хлоп'я було до чотирнадцяти років… Їй пригадувалися його втішні слівця, які вона з гордістю переповідала знайомим. Тепер він майже дорослий; Роза запевняє, ніби між ним і цією молоденькою Кавельге – любовні стосунки, що зайшли надто вже далеко, "далі нікуди", на думку Рози. Але мати була дуже хвора, щоб іще й тим сушити собі голову. Вона цілком присвятила себе Жюльєнові і, зачинившись у його кімнаті, вже скорилася неминучості, як смертельно поранена тварина забилася в темний куток і зібгалась у клубочок. Однак тепер і це вже для неї занадто; адже не досить сказати смерті: "Так", щоб вона дала нам спокій і не мучила. Непротивлення злу не поможе нам у сліпому царстві плоті, в світі клітин і кров'яних тілець, що підлягають своїм власним, а не нашим законам, бо не залежать од нас.

На путівці ландо обігнали Ірен та Дені, які мчали на велосипедах. Вони почекали її біля воріт.

– Скажи батькові, хай прийде по обіді до мене – мені треба з ним поговорити, – сказала пані Революю. – Я буду в кабінеті.

Ірен і Дені, тимчасом як ландо їхало далі, обмінялися поглядами. Вони йшли поряд, ведучи свої велосипеди. Швидко спадав вечір. Дрозди зграйками осідали на ніч між деревами; тут були й перелітні птахи, яких Дені розпізнавав по голосах, але називав їх не так, як було написано в книжках: "Оце "сів-сів", а це "світ-світ", – казав він.

Ірен стиха мовила:

– Цієї ночі буде дуже холодно, щоб залишатися надворі.

Дені продекламував:

Вже й не сядеш ніде: лави змокли усі,

Лави змокли усі, все галуззя в росі.

– Що ти мелеш?

Він продовжував збудженим голосом:

В ліцейському дортуарі бухикання чувати,

Мовби всі злидні з міста зійшлись тут ночувати

Ірен жебоніла: "Ой ти ж і дурненький!" Однак вона милувалася Дені: мовляв, скільки він знає всяких речей, що видаються безглуздими і яких звичайні люди і не второпають.

А Дені тим часом думав, яка буде приголомшена сестра, коли по обіді мати зачиниться з Кавельге в кабінеті.

– Здається, справа йде на лад, – мовив він упівголоса.

Ірен спитала, де вони зустрінуться цієї ночі.

– В мене… пройдеш чорним ходом через кухню… Хоча ні. Йди сміливо через більярдну.

– Панночка помітить. Вона раз по раз вистежує,– з ненавистю заперечила Ірен.

– Ну й хай. Тим краще. Мусить із тим примиритися…

Ірен зареготала. Дені вжахнувся. А їй і на думку не спало, що в нього краялося серце через те, що так сказав про сестру.

Пані Револю прибирала в Жюльєновій кімнаті і ніби й не чула злісних докорів, що линули з алькова: яке неподобство – покинути тяжко хворого на цілісінький день самого! Адже тут навіть дзвоника нема. Скільки йому довелося витерпіти! Одного чудового дня вона застане його мертвого, так само як батька… І раптом Жюльєн помітив, що мати сіла на стілець і скидає капелюшка.

– Що з тобою? – глянувши на матір, спитав він.

Вона нічого не відповіла.

– Це ти навмисне, щоб мене налякати?

Мати мовчки встала, підійшла до вмивальника й помила руки, тоді знову перейшла в кімнату і, сказавши Жюльєнові, що йому зараз подадуть обід, зійшла східцями в їдальню, де на неї, стоячи за своїми стільцями, чекали Дені та Роза. За заведеним і ніколи не порушуваним звичаєм, вони посідали тільки по тому, коли сіла мати. Дені із жадібністю голодного пса накинувся на суп. Він став ширший у плечах, лице пашіло здоровим рум'янцем. Волосся було зачесане й змащене брильянтином.

Подаючи на стіл молочний крем, молоденька служниця доповіла господині, що в кабінеті чекає на неї Кавельге. Пані Люсьєна випила склянку води і, стомлено опираючись обома руками на стіл, поволі встала.

– Солодке їжте без мене, я скінчила.

В тиші було чути тільки, як Дені рівномірно дзенькав ложкою по тарілочці. Роза спитала, чи знає він, чого прийшов Кавельге.

– Його позвала мама, – похмуро відповів Дені.

Роза попрямувала до батькового кабінету, але, почувши під дверима притишений голос Кавельге, накинула на плечі пелерину й вийшла надвір, у вечірню вогкість.

Сьогодні вона не продала жодної книжки, саме тільки письмове приладдя. Старий Шардон утримав з її платні двадцять франків за те, що вона, не врахувавши підвищення цін, продала дешевше кілька пачок конвертів. Ноги в неї аж гули від утоми, проте вона не могла сидіти в кімнаті. Їй бракувало сили погамувати своє презирство до цієї дівки – Ірен, огиду, що її збуджував тваринячий вираз, який з'явився на братовому обличчі. Вона йшла тепер навмання під своїм тягарем, залишивши далеко позаду береги тієї землі, до якої була прибилася одного вечора в годину безмірної радості та сліз. І знову молитва стала для неї нагромадженням порожніх слів, фраз, формул. А бог? Слово, за яким невідомо що. А Робер? Молодик, якому вона спершу була люба, а потім стала осоружна. Люди тепер постали перед нею такими, якими були насправді – без прикрас, і слова мали тепер лише своє буквальне значення. Роза Революю, продавщиця з крамнички Шардона, весь свій вік животітиме у якомусь закутні цього старого гнізда, відбудованого коштами старого Кавельге, який рано чи пізно осяде тут усією сім'єю…

Алея привела її до дому. Роза побачила, як із освітленої більярдної вийшов Дені і, постоявши хвилинку в смузі світла, поманив когось рукою. І враз слідом за ним у більярдну шаснула Ірен. Свічка заколивалася й зникла.

Розу опанували сороміцькі думки, видива, які вона гнала від себе. Вона повернулася назад, вийшла на стежку, що привела її до липового круга, сіла на лаву і, спершись ліктями на бильце, обхопила руками

голову й заплакала. Під густими гілками із побляклим листям було чути її ридання і придушуване схлипування. А проте свідомість її залишалась ясною й зосередженою. "Ну от бачиш, – казала вона собі,– ти зневажаєш їх, а сама така, як і вони, тієї самої породи. Ти ж не краща…"

Вона встала й квапливо пішла назад. Коли наблизилась до ґанку, з дому вийшла мати із лампою в руках, проводжаючи управителя.

– Обережно на східцях, Кавельге.

– Послухайте, мадам Революю, моєї ради, махніть у Газіне до знахарки. Вона там за п'ять франків утне хіба таку дивину: у всякі там вишіптування, звісне діло, я не вірю, а от трави можуть допомогти.

– Я подумаю, Кавельге… Отже, домовились? Із завтрашнього дня Марія доглядатиме Жюльєна.

– Можете бути спокійні, пані: хворого пеститимуть, ніби малу дитину.

Потім Роза почула, як мати гукнула навздогін управителеві:

– Чи я вам дала кошторис?

Дівчина постояла в тіні, аж поки Кавельге зник, і лише тоді кинулась до більярдної, гадаючи, що мати вже зайшла в спальню. Але ні, вона сиділа біля круглого столика, де поставила лампу.

– Гадаю, без моєї ради ти ще нічого не вирішила? – спитала Роза. – Мені здається, що в таких справах і мій голос щось важить. Ну, знаєш, це вже занадто!

– Заспокойся, донечко моя. Нічого я не вирішуватиму без твоєї згоди.

Давно вже мати не називала її "своєю донечкою".

– Я вмовила Кавельге, щоб Марія доглядала хворого Жюльєна, – тільки й того... В мене вже нема сили... Воно, може, й непомітно...

– Вони на цьому і впіймають нас, – мовила Роза. – Такими ось послугами вони доб'ються свого.

– Ти погано думаєш про них. Плани Кавельге цілком слушні. Він – кращий управитель у цих краях, знається на городництві; немає сумніву, що він добре поведе господарство. Він навіть пообіцяв не брати з нас ніяких процентів, поки садиба не дасть прибутків. Каже, що тепер ти будеш необхідна тут, що все буде під твоєю рукою... Тільки-но підпишемо угоду, ти підеш від Шардона...

– Чому ж ти відразу не сказала мені, що все вже вирішено? Навіщо ця комедія? – гнівно обірвала її Роза. – Саме тепер я й мушу триматися за Шардонову книгарню. Я хочу зберегти власну незалежність. А коли на те пішло, я ладна жити в Бордо сама.

– Розо, дитино моя, пожалій мене!

Дівчина глянула на матір; ніколи ще вона не казала їй таких слів і таким страдницьким тоном.

– Ці Кавельге, доню моя, які є, такими й залишаться. Можливо, вони завдадуть нам чимало прикрощів, особливо тобі. Та все-таки вони будуть вам за опору. Ти молода, запальна й вразлива, і це природно. А я вже все сприймаю інакше. Настає мій час, уже недовго...

Роза вражено розглядала цю невиразну за світляним кружальцем лампи живу тінь, що говорила до неї. Скільки разів буде потім пригадуватись їй цей вересневий вечір, ця зіперта на столик стареча рука з набряклими венами й розпухлими суглобами. Роза не кинулась у

материні обійми, не притисла до серця сивої голови, сповненої грошових турбот, які й від близької смерті не розвіюються, ба навіть стають іще дошкульніші. Навпаки, вона гнівно спитала:

– Ти там теревенила собі з Кавельге, а чи знаєш, що тим часом робив Дені? Чи знаєш, із ким він зачинився? Знаєш, кого б зараз застукали в його кімнаті?

– Дитино, пощади мене! – заволала мати, звівши вгору руки, ніби захищаючись. – Мовчи, благаю тебе – ні слова!

І вона заговорила жалісним, дитячим голоском, якого Роза терпіти не могла, – адже це було доказом того; що її "бідолашна мама зовсім занепала". Вона нахилилась, щоб поцілувати хвору, але мати, раптом обнявши дочку за шию, припала до її щоки довгим поцілунком.

XVII

– Вигляд у сердешної Люсьєни зовсім таки нікудишній!

Коли Леоні Костадо вважала, що в когось із її знайомих "нікудишній вигляд", це сприймалося як попередження – готуйся до похорону. Вона вперто домагалася, поки не пізно, побачення з "сердешною Люсьєною". Впродовж зими вона кілька разів намацувала грунт, але тільки на початку квітня впевнилась, що її приймуть у Леоньяні. Туди вона доїхала власним величезним автомобілем марки "делоне-бельвіль" менше, ніж за годину. Гуркіт мотора вивів Люсьєну з дрімоти, підтримуваної морфієм. Роза підійшла до вікна.

– Це вона. Я проведу її сюди, а тоді вийду. Не можу залишатися – це над мої сили…

– Не більше десяти хвилин, – благала хвора.

– О! В тебе непоганий вигляд! – заявила Леоні Костадо, квапливо торкнувшись губами Люсьєниної землисто-сірої щоки.

А коли хвора, зітхнувши, стала бідкатися, що смерть не бере її, пані Костадо заявила:

– Треба вірити, що одужаєш, любонько, треба хотіти видужати. Доки тримається життя... Але на випадок, коли господь бог покличе тебе до себе, мені не хотілося б, щоб ти відійшла, не простивши мене.

Люсьєна сказала пошепки:

– Ти виконала свій обов'язок. Ти вчинила, як і повинна була вчинити.

– Авжеж, авжеж. Найперше – обов'язок перед дітьми. Ми відповідаємо за належну їм спадщину. Якби довелося вирішувати, я вчинила б так само... але мені завжди бракувало "ласкавого тону", мовляла та монастирська паніматка Лангалері, пам'ятаєш?

Хвора, не дивлячись на гостю, відповіла:

– Йдеться не про мене. А Роза... Чим завинила перед вами моя дитина? – крикнула раптом вона. – Нащо твій син після нашого лиха прийшов знову просити її руки, а потім покинув Розу?

Вона підвела страшну голову, де над беззубим ротом смерть уже викопала дві темні ями.

– Геть, Леоні!

Але як і того бального вечора у Фреді-Дюпонів, Леоні постановила собі не вертатися назад, не домігшися того, по що прийшла.

– Спершу прости мене, – не відступалася вона. – Нас спіткало таке лихо!.. Я вже й не кажу про Гастона; він розоряється задля тієї нікчемної Лораті,– видно, кінчить тим, що таки одружиться з нею, не кажу навіть про Робера… Ну, та якби ж тільки це… А от малий… Знаєш, якого він коника викинув? Так, так, П'єр!..

– Він написав Розі, що вступив до Африканського стрілецького полку…

– Ну й навіщо?.. Подався геть, навіть не поцілувавши рідної матері… Я звільнила його з-під опіки, а він он що утнув, дістався волю! А для чого? Можете сказати мені – для чого? – закричала пані Костадо, не турбуючись про хвору, якій несила було терпіти отой оглушливий крик. – Та він же справжній анархіст, що не хоче визнати ніякого авторитету… А може, Роза знає що-небудь?

– Ні. П'єр написав їй свою нову адресу без жодного пояснення.

Увійшла Роза.

– Вибачте, мамі потрібен спокій. Вона дуже швидко стомлюється.

Леоні нагнулася до хворої і, цілуючи її, наполегливо запитала:

– Ти прощаєш мене? Скажи! Ну, скажи!

Люсьєна, знеможена боротьбою, схилила голову, випросталась під ковдрою й заплющила очі: "Коли б вона вже пішла, хай би пішла!"

– А як Роза? Не їздить більше в Бордо?

Тут у хворої раптом знайшовся голос, і вона гучно сказала:

– Ні, їй вистачає роботи вдома; вона веде рахунки… Адже тепер у Леоньяні велике прибуткове господарство. Воно принесло нам цілий капітал.

Раптом Леоні підступилася до ліжка і з превеликою цікавістю спитала:

– У Бордо подейкують, ніби Дені щоранку сам їздить на базар і збуває зеленярам городину. Це правда?

– Всього двічі на тиждень. Кавельге сам доглядає город і молочні ферми; він каже, Дені краще взятися за сад. Виноградники в приміській зоні не вигідні: дуже дорого обходиться обробіток. Отже, господарство в нас велике, – повторила хвора. – Діти мої забезпечені, в повному достатку. Маєток і п'ятдесят гектарів землі на перехресті шляхів, під самісіньким містом, – це не абищо. Ми дуже зобов'язані родині Кавельге… А попадись якийсь лоботряс, усе господарство прахом пішло б!

Леоні Костадо вже була біля дверей, коли її наздогнала ця стріла.

– Що заслужила, те й дістала, – мовила хвора з великим задоволенням і заплющила очі.

Хрущі гули навколо каштанів, укритих рожевим та білим цвітом. Леоні Костадо сказала, що на виноград заповідається врожайний рік. Вона попросила Розу писати їй щоразу, коли дістане листа від П'єра. Він матиме першу відпустку десь у пору збирання винограду.

Нарешті Леоні важко влізла в автомобіль, і його чадний дух на мить забив аромат бузку.

А через день у Леоні Костадо стався апоплексичний удар. І вона померла на місяць раніше своєї подруги Люсьєни, в котрої, як їй

здавалося, був "нікудишній вигляд". У час агонії біля неї був лише Робер, і вона до останнього подиху говорила тільки про Гастона та П'єра.

XVIII

"Поміркуємо" – завжди казав собі П'єр Костадо під кінець свого самітного обіду. За обідом він багато пив, проте голова від цього мовби ставала ясніша – він почував невиразне бажання пуститися на всі дороги, жодної не тримаючись довго. Тоді йому ще не спадало на думку піти добровольцем до Африканського стрілецького полку. А проте, сам того не помічаючи, він уже був на шляху, що вів його до цього безглуздого вчинку.

Вже два місяці він жив у Парижі і свої відвідини ресторану на вулиці Рояль, де оркестр грав новомодні віденські арії, вважав навіть не приниженням власної гідності, а падінням. Сумління підказувало йому, що він має робити: обравши якесь ремесло, взятися за його опанування. П'єр не міг переконати себе, що це утопічний і нездійсненний намір, він бачив приклад: адже один із його знайомих, юний американець, зрікся багатої родини й нині працює на заводі.

– І я не маю права, – міркував П'єр, – вдаватися до таких, наприклад, аргументів: "Найперший обов'язок – застосувати якнайкраще своє природне обдарування" або: "Я принесу робітничому класові більше користі, залишившись самим собою". Я не можу опиратися на такі аргументи, навіть якби вони були слушні, бо, по щирості, не ці доводи переконують мене: насправді я поступаюся своєму характеру, схильності до комфорту (настільки, наскільки він сприяє роботі думки), поступаюся власному прагненню незалежності. Я знаю: мені несила коритися наказам, терпіти образи господаря чи старшого майстра; адже з моїми достатками я можу послати їх під три вітри. За два роки мене візьмуть до армії, і тоді доведеться вислуховувати образи такого собі сержантика. А поки що я любісінько дістаю щомісяця чек, навіть уявлення не маючи, звідки беруться ті гроші: квартплата пожильців,

відсотки з ренти чи акції якогось промислового виробництва... Я отримую гроші, я живу.

Все це так, а проте хіба я не талановитий? Признатися в цьому самому собі зовсім не смішно. Коли я прочитав отому молодому американцеві "Аттіса і Кібелу", він заходився вихваляти поему перед своїми товаришами, і про неї вже заговорили. Я раз у раз говорив собі, що в мене один-єдиний обов'язок: дати вихід словам, що рвуться з грудей, як із-під землі вулканова лава. Це не заважатиме мені стояти на боці вбогих... Ото безглузда думка! Ніякого "боку вбогих" не існує, а є два способи їх експлуатації – справа і зліва. Стати самому експлуатованим, щоб не опинитися серед експлуататорів? Ні, це над усякі сили! Для людини релігійної є ще вихід: одягти або сутану, або білу чи брунатну рясу[28]. Та чи знайдеться в світі бодай один орден ченців-жебраків, справжніх жебраків? А що важить моє власне убозтво, коли я вступив у могутнє маєтне товариство. До того ж треба ще бути цнотливим... А який я насправді? Часом я вважав себе злочинцем, а іноді, навпаки, втішався з того, що в мене такі незначні поклики крові. Я не міг перешкодити собі прислухатися до всього, що зі мною відбувалось на цьому грунті: окремі дні були затавровані, затьмарені, заплямовані ганебним актом, дарма що той акт і здійснювався без свідків, і не призводив до якихось суттєвих наслідків. Одна невелика вада руйнувала всі тривалі зусилля, скеровані на досягнення душевної шляхетності. Яких великих зусиль у боротьбі з самим собою потрібно на те, щоб звести греблю, за якою несамовито шаленітимуть води, раз у раз піднімаючись – і раптом сягаючи рівня, що його вже не витримати ні людським, ні небесним силам. Водночас П'єр переконував себе, що надавати значення таким дрібницям – безглуздо, а проте не сумнівався: вони справді мають велике значення, принаймні для нього. Найменші провини відбивалися в його душевній глибині. Він визнавав, що для інших людей уся та мізерія не має аніякісінької ваги, і радів за цю їхню байдужість. А проте себе самого судив за власними суворими законами.

Коли П'єр переходив площу Мадлен, геть загачену фіакрами й таксі, пустився дощ. Парасолі він не мав, але йому страшно було й подумати

вернутися назад до себе в номер. Як принизливо, що він не може ввести в своє життя нових людей і забути тих, кого зрікся. Тепер він ласкавіше, ніж раніш, відгукувався на благальні листи матері й Робера. З одним лише Дені, здавалося, все було скінчено, хіба від Рози П'єр діставав про нього новини.

Якби П'єр того вечора повертався до себе на вулицю Турнон, йому довелося б іти повз Люксембурзький сад, і він, певно, притулився б лицем до чавунних прутів загорожі й стояв би так, дихаючи повітрям, сповненим земної вільгості. Аттіс та Кібела вже не пробігали болотистими лугами його дитинства: вони страждали, ув'язнені в старих садах Латинського кварталу, що їх уздовж і впоперек сходили численні покоління його юних відвідувачів.

Дощ пішов рясніший, і П'єр вступив у перший, що трапився йому по дорозі, мюзик-хол "Олімпію". Він подумав: "Дощ загнав мене під дах", – і тут же сказав собі: "Добрий привід поштовхатися в цьому тлумі, подивитися на ці фізіономії, на довколишній набрід, послухати, як, сидячи на табуретах, перегукуються між собою жінки... Але цього вечора вже – ані крапельки міцних напоїв!"

Він заплатив два франки за вхід до партеру. "Тут тобі не місце", – майнула думка. П'єр побачив у дзеркалах власне відображення – дужий парубійко із рожевими щоками та червоними вухами в оточенні безкровних лиць. У хмарах тютюнового диму юрба підтягувала пісеньку, що її грав оркестр. Вийшов товстий, затиснений у фрак, з квіткою в петельці співак. Справжній кабан. Перука подовжувала його біле, як сир, обличчя, на якому були ледве помітні заплилі салом очі та приплюснутий, схожий на курячого куприка ніс. Одне слово, лице й зад – на один лад. Він підіймав фалду фрака, неначе пелену спідниці, вдавав, ніби несе коробку з капелюшком, витягав з перуки уявні шпильки. Всі його шансонетки закінчувалися словами: "Як дев'ять місяців мине", – або натяками на потаємні рахунки аптекаря. Щоразу, коли виходив за куліси, публіка захоплено ревла, знову й знову викликала свого кумира, кожен вимагав своєї пісеньки. П'єр подумав,

що між убогою непристойністю цих пісеньок та пожадливістю його Аттіса й Кібели може й нема різниці в самій природі цих почуттів. Тут він відчув на собі чийсь погляд і озирнувся. Де він бачив ці ясні, подібні до незабудок, очі?

– Ви мене не впізнаєте, пане Костадо? Це тому, що я поголив бороду, та воно й одягаються в Парижі краще, ніж...

Вкрай здивований, П'єр подумав: "Та це ж Ланден..." Цей вельможа, від якого пахне такими чудовими парфумами, – Ланден! Це припудрене клинцювате обличчя, затінене фетровим зсунутим на очі капелюхом, – Ланденове обличчя!.. П'єр силкувався знайти в цьому напахченому франтові подобу бородатого клерка, який віддавав йому доземний уклін, зустрічаючи по четвергах у замку Оскара Револю. Тим часом Ланден уже засипав його питаннями: пан Костадо в Парижі проїздом? Он як, він має намір тут оселитися? Надзвичайно цікаво! Може, він думає присвятити себе літературі? І тут він згадав, що існує ж "Аттіс і Кібела"...

– О, вам завдає прикрощів моя нескромність, – додав Ланден, помітивши невдоволений і впертий вираз на П'єровому обличчі.– Річ у тім, що своєю роботою я тепер пов'язаний із журналістами – контролюю деякі газети, які, мушу сказати, небагато приділяють уваги поезії. Зрештою ніколи не пізно відвести в них належне місце й поезії.

Зацікавившись, П'єр спитав, що це за газети. Він не знав жодної з тих, що їх назвав Ланден, окрім "Кривої сороки", яку інколи випадало йому переглянути в перукарні.

– Повірте мені, пане Костадо, на всяку газету потрібно дивитися як на трибуну, незважаючи на її напрям. Але зайдімо в бар – тут дуже гамірно й штовхається всяка покидь.

Вони зійшли східцями до бару. Тут серед повій, що вишикувалися перед вітриною з наїдками, П'єр помітив пишно вбрану квітучу негритянку.

– Якого вина зволите? "Мумм", "Кордон Руж"?

П'єрові незручно було признатися, що він і без того зайвого хильнув; він був розчулений Ланденовою увагою. Ланден жадібно смакував відповіді на свої питання і, здавалося, ловив їх на льоту. Як почувається П'єр у Парижі? Чи не важкі йому перші тижні? Як болісно стискається в Ландена серце на саму лише думку про тих самітних молодих провінціалів, що вранці виходять із вокзалу на Ке д'Орсе. Пан Костадо, певно, частенько згадує свого друга Дені? Що? Не згадує? Отакої! Хто б міг подумати? Хоча ці дітки Революції... Ніхто їх не знає краще за Ландена. Від самого народження всі вони зростали на його очах. Один господь знає, скільки б він розповів про цю сімейку. А якої думки про них пан Костадо? Що й питати? Має, звичайно, він власну думку про друзів дитинства... Між нами, це в них спадкове!

П'єр помітив, що Ланден уже не засипає його питаннями, і в нього якось мимохіть розв'язався язик. За ті два місяці утяжливого мовчання він надолужував своє. Та й сам Ланден своєю люб'язністю схиляв до відвертих розмов. А як уважно він слухав! Йому хотілося знати справжню причину, яка спонукала П'єра оселитися в Парижі. Хлопцеві не було чого соромитись, і він сказав причину: розрив Робера з Розою, ганебний вчинок його брата.

– Дуже шкода! – перебив його Ланден. – От би приїхати вам сюди на місяць раніше! Ви могли б зустрітися зі своїм старшим братом: Гастон і панна Лораті жили тут, – ви ж її, певно, знаєте? Тепер вони в Брюселі. Вона дістала там ангажемент, боюся, ненадовго...

П'єр заявив, що він відвернувся б од такого брата, якби їм довелося зустрітися. Підливаючи хлопцеві вина, Ланден захоплено похваляв таку

непримиренність, але й зауважив, що незабаром П'єр од неї відмовиться. Життя в Парижі не надто сприяє збереженню власних принципів. Рано чи пізно П'єр переконається в тому, коли досі не переконався. Хлопець почервонів, і Ланден зловтішно стрепенувся.

– Що? Вже переконалися? Ну, коли на те пішло, розкажіть усе по щирості…

Він утупився хлопцеві в очі, а той, сп'янілий від шампанського, і не помітив, що перед ним – почвара. Ось вона, така солодка Ланденові мить "сповіді ніби перед матір'ю", як він казав, сповіді, від якої все залежало і, керуючись якою, поводився він із новонаверненим.

Уже не було потреби заохочувати П'єра до розмови. Але плів він якусь нісенітницю. Спершу Ланден подумав, що з нього глузує цей бовдур. Де ж пак! Він, мовляв, хоче зректися свого класу, відмовитися від багатства, не користатися привілеями – одне слово, вийти з цієї соціальної системи. Він навіть зробив уже перший крок – поступив був учнем у друкарню, та з перших днів почув відразу до того. Тут же таки самі собою зринули розумні доводи проти цього плану: навіщо самохіть ставити себе в тяжкі умови праці, проти яких хочеш боротися? Якщо поет прагне служити людству, він може, не каляючи рук брудною роботою, взятися до чогось пристойнішого. Але П'єр не хотів дурити себе якимись вигаданими доводами, бо знав справжні причини свого неуспіху: лінощі, слугування череву, любострасність, пиха.

Молодий Костадо все говорив і говорив, зупиняючись хіба лиш сьорбнути вина, тимчасом як Ланден, уп'явшись у нього чіпким поглядом, посміхався, прикриваючи рот широкою, мов лопата, долонею.

– Вам, пане Костадо, багато ще належить зробити на життєвому шляху. Але тепер, думаю, ви підете вперед велетенськими кроками. Сьогодні, вже здалеку, вам, певно, вдаються кумедними оті три дні, що ви працювали в друкарні. Уявляєте? Син Костадо з верстkою в руках!

Між нами – робітники не надто делікатні, га? Чого тільки ви там не надивилися! Вони, певно, хотіли силоміць затягти вас до дому розпусти? Ні? Та невже не тягли? Ну, то вам трапилися якісь диваки! А не піддавали вони вас детальному оглядові, натуральному? Хіба ні? (Він сміявся, аж дух йому забивало). Неймовірно. В тій друкарні були й жінки – то невже вони не робили спроб? Ну, ви мене дивуєте…

Щодо Ландена, то з нього досить – ніякого служіння народові! Не варто віддавати йому серце. Досить його дурили.

– Не мине й трьох місяців, пане Костадо, як вас спіткає те саме, що й мене.

– Ви вдаєте з себе циніка, пане Ландене, – несподівано сказав П'єр. – Але переді мною не варто. Ви ось казали про своє серце… А я ж добре знаю його, оте ваше серце!

– Ви його знаєте? – Ланденове обличчя стало недовірливим, настороженим.

– Ви глузуєте з мене, пане Костадо.

– Я частенько говорив із Дені про вас, про вашу долю.

Ланден зблід.

– Про мою долю?

– Знаєте, як ми з Дені називали вас? Ви не прогніваєтесь? Ми називали вас "покора".

– "Покора"? Справді?

Ланден засміявся:

– Гм!.. Цікаво: один каже – "потвора", другий – "покора". А разом звучить кумедно: потвора-покора, потвора-покора.

– У ставленні до вас Революбатько був негідником, – запалившись, говорив далі П'єр, – хоча ви були уважні до нього і так вірно служили йому. А по смерті його хіба ви не докладали всіх зусиль, щоб діти покійного якомога менше постраждали від тієї катастрофи? Ніколи не бачив, щоб із такою простотою і сердечністю платили добром за зло. Роза та Дені, запевняю вас, добре знають вашу послужливість. Коли вони вам про це не говорили й не писали, – а я наполягав на тому, щоб вони це зробили, – то лише через те, що з дитинства їх привчили до вашої жертовності. Скільки разів наша мама казала, що ви тягнете всю найтяжчу роботу в нотаревій конторі, а дістаєте нікчемну платню. Вона запевняла, коли б Революю так, мовляв, безглуздо не застрелився, ви його і цього разу витягли б із тієї халепи…

– Поговоримо про інше, пане Костадо, – перебив його Ланден. – Я виконував обов'язки клерка, та й тільки.

Проте П'єр, ласкаво дивлячись на нього блискучими очима, правив своєї:

– Ваша ніяковість зраджує вас, добродію Ландене. Коли я й мав деякий сумнів у тому, що ви надзвичайна, чудесна людина, то зараз у мене є на те докази. Якщо ви навіть вирішили надолужити втрачене, трохи зачерпнути втіхи, то й це нічого не міняє; ви прекрасні, бо життя ваше – суцільна жертва, покора.

Ланден не наважувався перечити. Звичайно, він сам говорив про своє добре серце. Проте йому зараз було ніяково за власний прикрашений портрет, що його в простосердності своїй зображував хлопчина, який сидить навпроти, розпашілий, з посоловілими від вина

очима, з пурпуровими вухами й краплинами поту на лобі (він раз по раз витирав його брудною хусточкою). І Ланден уже облишив ту словесну гру; на його власний подив, у нього вихопилося:

– Ви не знаєте мого життя, пане Костадо! Ви не знаєте мене.

П'єр відчув щось дивне в цих словах, але не помітив туги, яка прозвучала в них.

– Звичайно, я не знаю всього вашого життя, але з мене досить і того, що я спостерігав протягом багатьох років.

– Та вам не відоме моє життя навіть за тих років, коли ви мене знали.

П'єр уже без найменшої відрази схопив Ландена за руку:

– Кожен наш вчинок має аж ніяк не один виток, добродію Ландене. Чи не так? І люди, які всі причини наших вчинків зводять до самої лише вигоди, – вбогі на розум. Наші дії мають силу-силенну витоків, – знаєте, як ті струмочки в наших краях… На болотистих лугах повсюдно б'ють джерела, вони зливаються в один потік, і чиста вода, що тече поміж коріння вільхи, відбиває небесну блакить. Я знаю вас, добродію Ландене, як порядну людину, що працювала в багатого господаря, котрий дбав лише про вдоволення власного любострастя. А більше мені нема чого дошукуватись.

– Так, але відтоді…– Ланден затнувся, а потім додав: – Я стільки вистраждав…

Тут він помітив, що молодий Костадо, відвернувшись, роздивляється пару, яка сіла за сусідній столик. Дівчина була дуже молода; дебютантка, подумав Ланден, або скоріше така собі продавщиця, якій ласкавець її вирішив улаштувати невеличкий бенкет. А чоловік був

товстун з короткою шиєю, з підстриженою бобриком чуприною й заволосатілими вухами. Він проглянув картку вин, розпитував про щось кельнера і не помічав, що дівчина робила знаки хлопцеві, який сидів на м'якій канапці навпроти неї. Однак Ланден відчував ніби на дотик оті потаємні знаки єднання, що їх кидали одне одному двоє молодят, схожих на двох пташин, які, сидячи весною на гілках, перегукуються закличним, поважливим співом. Він знав, що йому нічого не залишається, як спостерігати їхні загравання і, залежно від настрою, або втішатися з того, або встати, вийти з бару і самітником поринути в дощ. Проте він знав, що без опору не відмовиться від надії вперше за життя звіритись, – і то не котромусь із своїх спільників, не якомусь зачерствілому старому глевтякові, а чистому й досі ще дитинному створінню, хтозна чому готовому вислухати, хай і не збагнувши, його сповідь – принаймні несподівано освітити його темне життя, дати йому інше пояснення, ніж той страшний вирок, що нав'язувався сам собою.

Звісна річ! Адже цей юний Костадо – створіння незвичайне, – він міг би сказати Ланденові, що залишається від деяких людей, коли відкинути їхню манію, їхню звичку, їхню пристрасть. І раптом Ланденові згадався плющ, повитий по стовбурах дерев у Леоньянському парку. Оскар Револю наказав був вирубати його, залишити тільки на кількох усохлих берестах, щоб заміняв їм листя. Нічого б не залишилось од тих берестів, якби позривати з них плющ. А що залишилося б од Луї Ландена, якби… Ні, такого питання П'єрові Костадо не обміркувати із Ланденом цього вечора. Хоча цей хлопчисько й сидить поруч нього, а проте думками витає далеко звідси. Товстун подався шукати туалет. Дівчина й П'єр усміхалися одне до одного. Слова зайві. Справжній голос крові – це взаємне німотне волання двох безгрішних створінь, які ніколи ще не бачились, та в одну мить упізнають одне одного, як це бувало в перші ночі на землі, коли вони, здалеку відчувши одне одного зненацька, виринувши з колючих чагарів, юні й голі, кидалися навстріч.

Сцена Ланденові знайома; але цього вечора вона, як то бувало звичайно, не збуджувала в ньому злості, гіркотного роздратування й відчаю. "Щастя існує,– думав він. – Бог ласкавий, він благословляє

молоді чисті створіння". Він мирився із власним стражданням, з долею покидька, що його зашпурнуло до цих двох чудових діток, які завмерли на лісовій галявині, зачаровані одне одним. Якщо колись знову пощастить йому, Ланденові, зустріти цього юного Костадо, Ланден-покидьок усе відкриє йому… А цього вечора він дасть йому спокій. Ланден оплатив рахунок і підвівся.

– Перепрошую, – мовив він. – На мене чекають.

Раптом отямившись, П'єр подумав, що його компаньйон прогнівався, і, встаючи, заявив, що без нього не хоче залишатися в барі. Дівчина стежила за ним розчарованим поглядом.

Дощило. Ланден зупинив карету. "На вулицю Фонтен". П'єр, гадаючи, що Ланден і досі гнівається, запропонував супроводжувати його. Той схвильованим голосом висловив згоду, все-таки попередивши, що на нього чекають.

– Біля під'їзду я з вами попрощаюся, – сказав П'єр. У нього не залишилося сумніву, що Ланденова мовчазність – ознака невдоволення, і спробував його розважити. Гучно вдихаючи носом повітря, він казав, що запах карети нагадує йому запахи батьківських екіпажів, село, казкові мандри в якомусь старенькому тарантасі, що, відслуживши свій вік, стояв у глибині каретника; згадалося йому й те ландо, в якому він колись увечері проводжав Розу до Леоньяну… Добродій Ланден, певна річ, знає Розу Революю? Так, звичайно, знає. Вона ніколи не забувала спитати, як почувається панна Ланден, і він завжди пам'ятатиме цю люб'язність.

– Отож признаюся вам, тільки вам, пане Ландене… Я любив, досі люблю і завжди любитиму її.

Ланден подумав: "Існує істина життя, істинне життя існує". Карета притишила хід і нарешті зупинилась. Ланден сказав хрипким голосом:

– Ну от і приїхали. Дякую вам, пане Костадо.

П'єр заперечив, мовляв, нема за що дякувати. Тоді Ланден додав:

– Адже ви погомоніли зі мною з таким довір'ям, з такою прихильністю. Якби ви знали…

Він якусь мить повагався і, поклавши руку на ґудзик дзвінка, замовк, бо П'єр, що стояв на тротуарі й затуманеним поглядом дивився кудись вдалечінь, не слухав його.

– От і добре, що я заїхав так далеко від готелю, – сказав П'єр. – Піду пішки через увесь Париж. Дощ утих. Прогулянка мене освіжить. Спатиму як убитий.

Карета подаленіла; Ланден помахав рукою і зник у відчинених дверях парадного. П'єрові кортіло повернутися в "Олімпію"… Але він згадав про товстуна, і йому стало бридко. Ну, та й треба дбати про свою чистоту. П'єр подумки питав себе, чи багато хлопців страждають од такого самого розладу: з одного боку – чуттєвість, а з другого – спроба самозречення – суперечливість, яка позначилася на Аттісі, що став від того незрозумілим; образ його дуже ускладнився в поемі: Кібела бачила цнотливого Аттіса, сповненого віри в якогось невідомого бога. Простуючи мокрими, брудними тротуарами, повз темні будинки переповнених харчевень, де, поглинуті палкими розмовами, впритул сиділи дівчата зі своїми кавалерами, П'єр стиха декламував тужіння Кібели, яку скривдив Аттіс, що розкаявся:

Я плачу: ти такий тендітний і міцний.

Ти спиш? Трава, де спиш, тебе окропить соком;

Птах змовк, неначе сном охоплений глибоким,

Цикада лиш сюрчить в лад крові молодій.

Де сосен ліс ряхтить, звідтіль, з-над небокраю,

Південний вітер дме, і повіви слабі

Приносять аромат коханої тобі,

Суперниці, яку на поміч закликаю,

Щоб дать тобі, чого ти прагнеш у журбі.

Для тебе стишу я жару несамовиту.

Намарно! Дужчий, ніж оце шалене літо,

Ти вже підводишся на ноги, щоб іти.

Не знала, Аттісе, який великий ти!

Є Невідомий хтось, і він тебе умів

Зробити звивистим, гнучким, неначе змії,–

Він діє чарами, не знаними мені.

Той сивий океан, оті ліси смутні,–

Ні кров твоя, ні плоть не підуть в їх простори,

Не владний більш уже приплив, ані відплив

Над Аттісом, глухим до їхніх голосів.

Не тих він втіх зазнав, хлопчак худий, суворий,

І знищення не те, й смерть ліпша, не така,

Як в краплі, що навік у безмірі зника.

"Знищення... Жахливо! – подумав він, – Цей рядок треба переробити".

Добираючи пошепки слова, П'єр перейшов мостом Сену, потім дістався до вулиці Турнон і, навіть не помічаючи, якою дорогою простує, доплівся додому інстинктивно, як звір повертається до свого лігва. Вкрай знеможений, він роздягнувся і тут же заснув. Розбудив його не голод, як завжди, а люта мігрень і нудота. Він уже знав, що його жде жахливий день, і ліг знову. Десь під сьому вечора він устав і, похапцем причепурившись, подався в кав'ярню, де своїм звичаєм щоранку пив каву з вершками й рогаликами. Цей сніданок був йому водночас і обідом: попоївши, він знов упав на ліжко.

Настала погожа, сонячна, надто тепла, як на цю пору, година, – така теплінь довго не стоятиме, – і після тривалого отупіння до П'єра знову повернувся добрий настрій. Опівдні він вийшов, купив у газетяра свіжий номер "Преси" і сів за столиком у барі "Пантеон". Він помирав із голоду, бо майже другу добу нічого не їв. Замовивши біфштекс, він узявся за газету і на першій сторінці побачив портрет Ландена. Над ним жирним шрифтом було надруковано: "Злочин на вулиці Фонтен", а внизу – "Нова жертва".

Пізніше, коли П'єр намагався поновити в пам'яті цю жахливу хвилину, йому здавалося, що він несвідомо поводився так, ніби сам убив Ландена. Він заходився читати повідомлення про вбивство з удавано байдужим виглядом і не підводив голови, доки кельнер не приніс йому

біфштекс. У нього не було певності, що він не винен; щоб переконати себе в цьому, він покинув читати і став пригадувати хвилина за хвилиною, як провів той вечір. Авжеж, він попрощався з Ланденом перед його під'їздом – хоч який був п'яний, не потягся слідом за ним… І тут йому раптом впали в око слова, надруковані в газеті: "Розшукують одного молодика, до якого Ланден підійшов був близько десятої години вечора в партері мюзик-холу "Олімпія". Бачили, як вони вдвох зайшли в бар, де випили пляшку шампанського. Не було й одинадцятої, коли Ланден попросив рахунок. На бульварі він найняв карету під номером 2021 і запросив до компанії того молодика. Візник довіз їх до Ланденового будинку, але не бачив, щоб вони зайшли туди обидва. Йому навіть здалося, що невідомий пішов далі сам-один. Прикмети його, подані візником, збігаються з прикметами, які повідомила білетерка мюзик-холу, що знала Ландена, й помітила молодика, з котрим він увійшов. Так само описав невідомого й кельнер бару. Одна лише панна Івелін Шабра, яка сиділа за столиком навпроти Ландена і його супутника, описала невідомого зовсім не так, як інші свідки. Розслідування ускладнюється тим, що воно ведеться в середовищі, де багато людей воліє мовчати. До того ж усі свідки одностайно запевняють, що розшукуваний не є завсідником "Олімпії", ніхто там не знає його в обличчя, і, можливо, зайшов він туди вперше".

В "Останніх новинах" подавалося свідчення консьєржки, яке скерувало поліцію на інший слід. Вона сказала, ніби десь близько дев'ятої вечора до Ландена приходив якийсь тип, видно, він одімкнув двері ключем, що його дав йому сам господар. За її ж таки словами, Ланден повернувся додому біля одинадцятої вечора. Вона чула, як він на вулиці сказав комусь "бувайте", і той пішов геть.

П'єр одним духом вихилив склянку, зітхнув і озирнувся довкола. Ні, на нього ніхто не звертає уваги, – він, примруживши очі, пробурмотів молитву. Свідчення консьєржки він перечитав разів п'ять-шість. Він урятований!

Може, написати слідчому? Ні. Це безглуздо. Мабуть, шукатимуть по всіх готелях Монмартра і площі Республіки, серед професіоналів. Нема жодної підстави гадати, ніби вони прийдуть і схоплять хлопця з порядної сім'ї, про якого статечні люди, хазяї, в яких він мешкає, можуть дати тільки добрий відгук… П'єр тинявся алеями Люксембурзького саду, чекаючи вечірніх газет. Там він не знайшов нових подробиць. Він провів ніч, третю після злочину, в ліжку, одягнений: раз по раз прокидався, схоплювався, тривожно прислухався і знову западав у темряву. О сьомій ранку, вислизнувши з дому, він метнувся до кіоску. Газети повідомляли, що Ланденового лакея довго допитувано. Про таємничого молодика, якого бачили в "Олімпії", і досі – ніяких вістей, хоча його свідчення дуже потрібні для подальшого слідства. Проте було малоймовірно, що він з'явиться доброхіть, бо вже виявилися "соромітні боки цієї справи".

Увесь день П'єр корився рефлексам самозахисту, – він змінив свій одяг на чорний і, зайшовши до перукарні, звелів постригти його якомога коротше. Він перебував у гнітючому стані, але вже не зі страху виправдовуватися перед слідчим, а з незбагненної певності, що він зіграв якусь роль у цій історії, що він став певною мірою причетний до неї, так ніби хтось змусив його супроводити ницу жертву якомога далі, до самісінької межі, за якою Ланденові не було порятунку – ні на землі, ні на небі. Господи! Газета, що її продають на кожному кроці за два су, давала в руку всім і кожному, не боячись назавжди кинути у відчай чисті душі, ключ до однієї з численних брам людського пекла, земного пекла, що, так само як і царство боже, знаходиться в нас самих.

Те, що завжди було для П'єра утяжливим і мучило його, набуло тепер певних форм, знайшло своє втілення. Диявол був би не такою вже й страшною потворою, якби не слугував могутньому духові зла. Навіщо говорити про якісь реформи, революцію? Все це ні до чого: голод і жадоба справедливості зіткнуться з іншою жадобою, з іншим голодом – із ницою хтивістю. Спершу треба взятися за те, що криється в самій людській природі, за ці пекучі болячки, думав П'єр. Але саме це людське убозтво, самі болячки, які могли б скерувати релігійну натуру молодого Костадо в містичному напрямку, відвернули його від цього шляху; він не

був таким уже досвідченим теологом, щоб задовольнитися міркуваннями, які б виправдали створителя в створенні усякої погані. Пізніше в житті йому завдяки молитві кілька разів ніби щастило уникнути сумнівів, але вони були пов'язані з одним і тим же душевним станом, якого він не міг створювати за власним бажанням. Тим-то його часто мордувала ця внутрішня боротьба, і вона аж ніяк не була цариною абстрактних міркувань для П'єра Костадо, останнього супутника, який провів Луї Ландена до берега вічності і образ якого був останнім перед Ланденовими очима, – адже потім цей неборак бачив лише хижий вираз у погляді свого вбивці. Випадок, звичайно, винятковий, проте він відбиває справжнє становище, буденну дійсність у її розмаїтих формах із часу, відколи існує людство. Одвічне пекло починається саме тут, на землі, з народження тих, кого, на думку теологів, проклято ще до появи на світ. Дорога, якою прямував молодий поет, поглинутий образами Кібели й Аттіса, несподівано звела його з Ланденовою долею, привела до моря вмерлих.

Кілька тижнів П'єр тинявся, як очманілий. Він ходив на сповіді і там вислуховував то формальні відповіді, заяложені фрази, де розв'язувалися всі сумніви, то невиразні, туманні вислови стомлених людей, яким до смерті остогидло мудрування скептиків; проте, бувало, чув він і заклики до щиросердої віри та любові,– і він падав у палкій молитві на коліна, як тоді в каплиці Пречистої діви, в соборі Сен-Сюльпіс.

Він вичерпався. Настала хвилина, коли доля юнака з його вдачею залежала від випадкової зустрічі. Для нього була необхідна зустріч із людиною, яка скерувала б його в певному напрямку. Таким зустрічним став не хтось із його товаришів, не панотець, не якась там свята людина, а повія.

В одному з перших паризьких автобусів із імперіалом, що ходили від Опери до Сен-Жермен-де-Пре, він помітив ту саму дівчину, з якою випало йому зустрітися в барі "Олімпії". П'єр сів поруч неї, але спочатку не впізнав її. Вони розговорилися і зійшли на першій зупинці. П'єрові

кортіло виправдатися в очах цієї дівчини. "Невже ви думаєте, що я вас підозрювала? – вигукнула вона. – Та у вас же й лице не таке! Знаємо ми отих, чого там!" П'єр був зворушений тим, що вона дала поліції навмисне хибні прикмети. Вона служила в кафе по вулиці Ріволі.

Вирішальним для П'єра стало не так знайомство з цією дівчиною, як новий спосіб життя, що до нього він одразу призвичаївся, бо, дістаючи щомісяця грошовий переказ, міг ніде не працювати. І він поринув у гультяйське життя, в життя завсідника підозрілих кубел. Тепер він міг сказати про себе: "Я справжній Костадо". Адже й він ступив на ту саму життєву дорогу, котрою пішли обидва брати, і тим самим колись страшно обурили його. Але вони принаймні ніколи й не важили на душевну шляхетність і не судили інших з висоти власної досконалості, як це завжди робив П'єр; нині, як і старші його брати, він лежить у багні, терплячи ті самі напади низотної хіті. Може, його хтивість була ще важча, іще шаленіша. Але вона не зводилась, як у братів, до простого брутального потягу. Всі пахощі землі вливалися в нього, його кров струмувала в гармонії з земними соками, що підіймалися в жилах рослин, і обличчя, й тіла людські відкривали йому одному грізну красу, якої не дано бачити іншим.

П'єр відчував цю нездоланну владу всього створеного над собою і водночас – своє цілковите безсилля покірно прийняти цю владу. Всі довкола нього йшли за вічними законами й не бачили нічого трагічного в задоволенні свого шалу. Їм не було соромно за своє падіння, їх не принижувала власна розбещеність. А П'єр відчував, що він іде на дно. І ніякі розумні докази не могли похитнути певності, що такі втіхи – смерть для душі. Брудна вода затоплювала йому душу, проникаючи крізь очі, ніздрі, вуха, рот. Яке страждання! Він не міг терпіти життя, що минало в тих самих насолодах, які стали йому необхідніші за хліб і воду.

П'єрові життя було осоружне, а проте він і гадки не мав покінчити з ним. Навпаки, йому дух забивало від жадоби власного існування. Навіть, якби йому викололи очі, все одно він би міцно тримався цього світу, аби тільки слухати порощіння по листю грозового дощу, відчувати пахощі

вогкого земного лона, коли над ним підіймається пара. Якби навіть у нього відмерли всі органи чуття, однак залишилися б жадоба жити, цікавість до власного серця, увага до кожного його стуку.

Але він боявся того невідомого, що чекало на нього по смерті. Він вірив у все, що йому втовкмачили в голову з дитинства. Інші поволі звільнялися від того, струшували з плечей тягар забобонів, але найдрібніші зерна, заронені йому в душу, проросли. Йдучи слідами, що їх залишили на густих весняних травах Аттіс і Кібела, він чув безугавні ангельські співи в гіллі дерев, бачив крізь прочинені двері хліва, встеленого пахучою соломою, молоду діву, яка сиділа там, тримаючи на руках дитя, що його буде розп'ято. Ще в колежі кожний стовп, що підтримував у шкільному дворі навіс над майданчиком для ігор, здавався йому зведеним хрестом, з якого, поникнувши головою, дивився на нього розп'ятий, а в класі рами великих вікон на тлі платанового листя, в якому цвірінчали зграї горобців, здавалися тією ж таки шибеницею, яка, однак, не заступала йому земної краси.

Не менше лякала цього молодого язичника й перспектива зречення земних утіх. Досі він завжди уникав священиків, хоча й шанував їх. Він страхався цих божих мисливців і їхніх тенет, якими ловлено людські душі. А тепер він шастав довкола них, немов молода лисиця, яка помирає з голоду і водночас добре знає, що під лагоминкою заховано пастку. Аж якогось дня випадково попалась йому недавно видана книжка Ренанового[29] внука, а також "Містерія милосердя Жанни д'Арк", яку написав Пегі[30].

На схилі життя нам важко повірити, що на нашу долю змогла б вплинути якась книжка. А проте це істина, повсякденна істина. П'єр запевнив себе, що поєднання хреста і меча ввійшли в його життя ззовні,– тоді як він носив їх у собі, так само як майже вся молодь його часів і його натури; не треба глибоко копати...

Він дійшов простого висновку. В такому віці людину п'янить жадоба розв'язати всі життєві суперечності єдиним розчерком пера. Він

підпишеться – і з минулим буде покінчено: з Парижем, з коханкою, з оцим осоружним животінням, із сім'єю (він виїде, не попрощавшись ні з ким, навіть із матір'ю). Він поставив свій підпис, і тепер уже все залежало від інших і від іншого, хто якось уночі привів його в "Олімпію", хто не без таємного наміру поставив його на останньому повороті шляху людини, приреченої на смерть. П'єр вірив, що ці зустрічі посилає нам доля: вони мають потаємне значення, яке нам належить розгадати.

Який спокій приносить свідомість того, що тобі залишається віддатися на волю інших! На волю інших – до кінця випробування... до весни 1915 року, коли йому мине двадцять три роки, і він звільниться від військової служби, і, – так йому здавалося, – відкриє нарешті, хоч і дорогим коштом, таємницю: як на цьому світі доступитися радості.

XIX

Під час хвороби матері й до того грудневого дня, коли вона померла, Жюльєна, другого хворого в домі, майже не доглядали. Він скорився цьому і вдовольнявся недбалим піклуванням Марії Кавельге. Та відтоді, як матері не стало, він відновив свої права тяжко хворого. Хоча у нього не був ушкоджений ні один орган, він неймовірно схуд. Проте він не потребував особливого догляду; Роза могла обходити брата й водночас робити те, що було єдиною розрадою її невеселого життя: вести бухгалтерські книги. А що господарство в Леоньяні щодень зростало, то ставало чимраз складніше й рахівництво.

Хоча Жюльєн ніколи не виходив зі своєї кімнати й нікого не бачив, крім Марії Кавельге та Луї Ларпа (поява його в домі Револю була живим свідченням відновленого достатку), він щодня передавав сестрі хроніку тутешніх подій, не приховуючи від неї нічого, що стосувалося особистого життя Дені, який оселився у флігелі Кавельге. Жюльєн анітрохи не сумнівався, що менший брат уже давно кохається з дочкою управителя. Недарма ж вона відлежала цілий місяць; увесь Леоньян знає, що вона згубила дитину. Батенько чекає лиш, коли хлопцеві виповниться двадцять років і мине рекрутська загроза, а там він оженить його з

дочкою. Дені вузькогрудий, отже, Кавельге докладе всіх зусиль, щоб залагодити справу, – знайомств йому для цього не бракує.

Роза, вдаючи, ніби не йме віри Жюльєновим пліткам, слухала їх із мовчазним роздратуванням. Через те, що Дені тепер не жив у домі, вони зустрічалися зрідка і говорили тільки про господарчі справи. З часом атмосфера взаємної відчуженості згустилася. Дені завжди заклопотаний і якийсь млявий, здавалося, був поглинутий господарською діяльністю, проте порався автоматично, ніби сновида.

Незабаром по смерті матері, на початку весни, в Жюльєна на губі вискочив прищик. Роза не надала цьому ніякого значення. Така вже доля хворих, назавжди прикутих до ліжка, – на їхній стогін не дуже зважають. Але невдовзі бідолашному Жюльєнові так рознесло губи, що рот його став подібний до свинячого рила. Він невимовно мучився, з великою мужністю терпів пекучий біль і гідно зустрів страдницьку смерть. Цей страшний, несподіваний кінець приголомшив сестру й брата, і перші дні, здавалося, вони глибоко страждали. А насправді на них війнуло холодом власного небуття.

Дуже швидко Роза помітила, що ці часті похорони не дуже її зворушують; стоячи перед батьковою труною, а потім і перед труною матері, вона страждала за свою байдужість, а цього разу її палив сором. По трьох роках вона нарешті збагнула, що заподіяв їй нікчемний молодик того сумного дня, коли від грозового дощу в міському сквері струмували ручаї. Ще довго після того вона залишалася ніжним і палким дівчам, могла молитися й віддавати на жертву власне життя; але душевні рани загоювалися поволі, й непомітно для неї вичерпалась і та ніжність, і той сердечний шал.

Минуло три роки, а як вони висушили, як спустошили їй душу! Три роки була служницею матері, а потім нянькою старшого брата, не знавши ніякої радості, крім одної – бачити відновлений достаток сім'ї. Але цей добробут дістався коштом братової долі: Дені став заложником Кавельге, який узяв борг натурою.

Роза не знала, як назвати почуття, що будила в ній сім'я Кавельге, надто Ірен, – вона тепер стала повнощокою, у неї високо здіймалися пишні груди, очі запухли. Роза не признавалася сама собі: "Це говорить у мені ненависть!" Ми ніколи не придивляємося до наших пристрастей, не називаємо їх справжнім ім'ям.

Не те, щоб у ній говорила заздрість, чуттєва злість покинутої дівчини. Вона не відала ні жалю, ані бажання. На похороні Жюльєна, коли Роза вперше за три роки побачила Робера Костадо, вона вже не відчула нічого, крім болісної цікавості. Під час "складання дарів", коли натовп витягся в ряд і треба було довго чекати своєї черги, вона, користуючись із нагоди, роздивлялася його обличчя. Робер помітно обважнів. Він уже почав лисіти з лоба; лоб став вищий, але це не надавало йому шляхетності. Довгі вії порідшали і вже не притіняли й досі гарних очей. Повіки були червоні.

"Це через нього я страждала, – думала Роза, – через нього поламалося все моє життя". І вона розглядала Робера зі страхом та якоюсь дивною пошаною.

Увечері Роза спитала Дені, який обідав разом із нею:

– Ти житимеш тут, у домі? Не залишиш мене саму?

Він одказав, що це неможливо.

– Мушу признатися тобі, Розо… Чи простиш ти мене?.. (Він говорив, схиливши голову). Ми побралися – я й Ірен. Нам довелося це зробити потай. Зрозумій мене… Вона чекає дитини. Пологи в серпні.

Роза не здивувалася. Вона давно знала, що цим закінчиться. Спочатку вона говорила спокійно, але мало-помалу запалилася. Кричала на мамин манір: "Отакої! Я день при дні до знемоги клопочу для блага

братів, а ти в цей час он чим займаєшся з мовчазної згоди батька й матінки Кавельге!"

Дені несміливо перебив її і взявся захищати сім'ю Кавельге.

– Ми тільки їм зобов'язані сьогоднішнім добробутом. Три роки тому Кавельге-батько задля нас ризикував своїм добром; приморозки чи град – і все, що він трудом набув протягом усього життя, пішло б прахом. Нам, правда, поталанило... Ти, дарма що ведеш розрахункові книги, не зрозуміла, скільки зробив Кавельге за ці три роки...

Роза мовчала, і брат, не підводячи голови, додав:

– Звичайно, я не нав'язуватиму тобі присутності моєї дружини – ми й далі будемо жити у флігелі, в Кавельге. Тобі залишиться весь будинок, не рахуючи належної частки з прибутків. Тільки так! А ти думала, що я тебе примушу жити разом з Ірен?

Дені засміявся на саму тільки думку, що Роза могла підозрювати його в таких намірах. І Розі стало ніяково, що брат ставить її так високо. Гнів її враз охолов, і душу опанував мир та спокій. Раптом вона рішуче сказала:

– І ти гадаєш, що я допустила б, щоб ви з дитиною жили у флігелі? Забудь моє роздратування, Дені. Місце твоєї дружини в цьому домі – він такий великий, що всі ми житимемо в ньому, не заважаючи одне одному. Двох великих кімнат для мене досить.

– Ні, ні! Тобі буде важко.

Що більше Дені заперечував, то дужче Розі хотілося піти на цю жертву і менше вона її лякала. Їй спало на думку, що, можливо, Ірен не погодиться, вигадає якісь причини.

– Хе! – гукнув, сміючись, Дені.– Ірен не схоче! Та вона буде щаслива!

– Ну і як ти міг, Дені? – мовила Роза з ніжним докором.

– Вона чи інша... Однаково... – відповів Дені стиха.

Роза прикинулась, ніби не розібрала, що він сказав, і, сама дивуючись, не відчула неприязні до Ірен. Вона піддалася пориву великодушності і, скинувши з себе тягар лихих почуттів, відчула на душі велику полегкість.

Луї Ларп, одягнений у фрак, розчинив обидві половинки дверей:

– Панно, стіл накрито.

Брат і сестра лице в лице сіли до столу в парадній їдальні, де в каміні яскравим полум'ям палали виноградні лози. На скатерці блищало масивне фамільне срібло. За вікном у холодних кущах бузку тьохкав соловейко. Заносилось на приморозки. Дені сказав, що все це через молодий місяць. Вночі палитимуть солому, щоб обкурити димом виноградні лози й фруктові дерева. Брат помітив, що Роза уважно поглядає на серветку, яку він ріжком заткнув за виріз жилета, – так само робив і Кавельге. Хлопець почервонів і, висмикнувши серветку, поклав на коліна. Ну й звички перейняв він! Сестра, як колись у дитинстві, робила йому зауваження: "Не стукай ложкою по дну тарілки... Дені, прийми ліктя!"

Брат і сестра гомоніли про Жюльєна, про батька, про матір і дивувалися, що розмовляють про те спокійно, що сидять самі в тій їдальні, де недавно царював Оскар Револю. Всі вони повмирали. Вогонь у величезному каміні пригас; переплетені звуглілі лози обернулися на клубок вогненних змій. Крижана весна обступила дім небезпечною ніччю. Вряди-годи то Роза, то Дені ронили в розмові якесь ім'я – П'єра чи

вбитого Ландена, і вже не існувало тем, які треба було б обминати. Нарешті Роза встала.

– Я проведу тебе і поговорю з Кавельге. Краще буде не зволікати…

Як легко здавалося їй виявити великодушність! Вона поцілує Ірен. Їй не терпілося зробити цей красивий жест, Дені пильно подивився в її широко розкриті, як у нічного птаха, очі, що наповнилися слізьми. Він узяв сестру за руку, але не поцілував її. Вони вийшли в сад. Уперше Роза почула нічне кування зозулі: три відрубні ноти, а за ними якесь ніби злісне шипіння.

XX

– Ірен, ви тепер будете повноправною господинею білизняної кімнати.

Вперше Роза побачила, як червоне, похмуре лице Ірен проясніло. Стоси простирадел і серветок, складених у величезній шафі, заворожили дочку Марії Кавельге. Молода породілля всього кілька днів як перебралася до замку.

Отже, Роза відмовилась від свого останнього привілею. Зробила це з легким серцем: для неї важливо одне – виявити до Ірен якнайщирішу увагу й великодушність. Вона й не подумала спитати себе, чому їй такі легкі ці жертви: мабуть, вона була менше прив'язана до речей, ніж їй здавалося.

– Оці простирадла виткано в леоньянському маєтку в ті часи, коли моя і ваша, Ірен, прабабки сиділи поруч із своїми куделями біля каміна.

– Атож, рід Кавельге – давній, – відказала Ірен.

– І давній, і славний рід, – додала Роза, подумавши: "Ну, нарешті вона приручилася".

Молода господиня взяла ключі, замкнула шафу і стала розстібати кофтину, сказавши, що дитина, певно, вже зголодніла.

– Стривайте, Ірен. Хіба ви забули, що казав лікар? Треба дати Полеві пляшечку з рисовим відваром. У нього вранці знову був пронос.

– То, по-вашому, я повинна його морити голодом?

– Ви завдасте Дені прикрості,– заперечила Роза. – Та воно може й завадити малому в отаку спеку.

Ірен відтяла, що вона, мовляв, не зобов'язана зважати на Дені.

– Крім того, скажу вам – із завтрашнього дня я почну підгодовувати Поля супом, – зухвало мовила вона.

Роза роздратовано гукнула:

– Ну, то ми ще побачимо!

– Пхе! Можна подумати, що це не моя дитина, а ваша! – ущипливо мовила Ірен.

– Це син мого брата, прізвище його Революю, і я не дозволю…

Ірен, не дослухавши, вийшла з кімнати й грюкнула дверима. Роза стояла посеред білизняної кімнати, сповненої важкої задухи. Ні, не вистачить у неї терпіння чекати, поки повернеться Дені. Вона поїде трамваєм у Бордо і знайде його в тенісному клубі, куди він заходить передихнути, закінчивши справи в конторі ("Ферма Леоньян" недавно

відкрила контору й склади на вулиці Сен-Жан). Додому привезе її Дені в новому автомобілі марки "дар-рак". На цьому ж тижні треба знайти няньку – адже йдеться про здоров'я, а може, й про життя дитини.

Зайшовши до себе в кімнату, Роза одягла солом'яного капелюшка, в якому голова її здавалася зовсім маленькою. Дівчина підійшла до дзеркала. Чи досить жалобне на ній вбрання? Білий шовк до цієї сукні не пасує, надто блищить, краще б матовий. Вона відшпилила від пояса трояндовий пуп'янок. Спека їй не страшна. Під блідим небом вона довго чекала трамвая на тій самій зупинці, де колись виглядала його щоранку, тільки-но починало світати. Сюрчав самітний коник, забившись десь під запилюженим берестом, із якого осипалося майже все листя. Довго до появи трамвая вона почула його гримотіння.

Ще з учорашнього дня в її сумочці лежав нерозпечатаний лист П'єра Костадо. Роза розірвала конверт, прочитала кілька рядків: "П'ятдесят градусів... це здається тобі неймовірним? А я терплю цю жарінь досить спокійно. Зараз, коли я пишу тобі, довкола мертве безгоміння. Проте ніхто не спить..." Вона перегорнула сторінку: "Все, що я розповідаю, мабуть, видається тобі безглуздим. Я і щасливий, і водночас страждаю. Нікому душу відкрити, хоча тутешні люди люблять мене і сповнені тієї підсвідомої доброти, що йде від серця. Я найслабший з-поміж усіх, і вони щиро намагаються мені допомогти".

Роза поклала листа в сумочку й припудрила розпашілі щоки. Була шоста вечора, але косе проміння сонця палило її крізь полотняні штори на вікнах. Вона зійшла з трамвая і найняла ландо, на якому добралася до клубу. Розкрита парасолька затуляла їй обличчя. Однак Дені впізнав сестру і, залишивши гурт тенісистів, підійшов до неї. Дені ще не починав гри. Він сказав, що вони зараз-таки й поїдуть; іще вистачить часу трохи покататися вечірним холодком.

Роза не наважилася почати мову про те, що Полеві потрібно взяти няньку, звернувшись до контори по найму. Краще зараз не дратувати Дені. Він поїхав як був – у білих штанах і тенісних туфлях. Коли він вів

машину, лице його ставало якимсь дивним, безвиразним, совині очі дивилися ніби в вічність. Він їхав мовчки. І хоча здавалося, що він спить, Розі не було страшно. Прокльони й лайки, що летіли їм услід, також не дошкуляли їй, – вона залишалася байдужою до всього. Позад них у куряві тонув увесь світ. А смерть була зовсім близько – і її власна, і невидимого в клубах густої пилюки велосипедиста, якого вони випередили: Дені вдалося круто повернути вбік машину. Обличчя їхні вкрилися пилом.

– Пора повертатися додому, Дені. Ми запізнимося до обіду.

– Я візьму навпростець через Маршпрім.

Кавельге й Марія вечеряли біля дверей флігеля при світлі садового ліхтаря.

– І я з вами поїм, – сказала Ірен. – Вони й досі не повернулися.

– Зажди на них. Якось воно негаразд вийде.

Ірен покрутила головою: вона не ждатиме. Поїсть супу, а потім погодує дитину й ляже спати. Марія принесла тарілку й подала дочці. Вони тримали тепер наймичку, але Кавельге казав, що не може їсти, коли та дівка крутиться коло столу.

Давно вже настала ніч, коли Ірен нарешті помітила світло фар, що зненацька вихоплювало з темряви дерева вздовж путівця. Вона похапцем роздягнулася й, коли ввійшов Дені, вдала, ніби спить.

– Ти спиш, Ірен? Ти що, нездорова?

Вона нічого не відповіла, замкнувшись у своїй злості. Дені ледь розрізняв на ліжку її масивне тіло, що відстовбурчувало ковдру. Він не

відступав: може, вона зійде донизу разом із ними попоїсти? Ірен уперто мовчала. Тоді він сказав:

– Ну й вечір! Духота просто жахлива! Я ляжу в кабінеті на дивані. Разом не заснути.

Він узяв піжаму і зійшов у ту кімнату, де колись уночі Ланден розмовляв із тінню свого господаря. Тоді пішов у їдальню. Луї Ларп, одягнений по-зимовому в суконний фрак, чекав, стоячи за Розиним стільцем.

– Я виніс один прибор, – сказав Луї. Він уперто не хотів говорити "прибор пані".

Ввійшла Роза. Вона вже переодяглась. До столу було подано біле холодне вино; аромат розрізаної дині заповнював їдальню, де, б'ючись у меблі, стіни, літали засліплені яскравим світлом нічні метелики. Здалеку долинало приглушене гуркотіння грому.

– Полеві покращало, але вона його обгодовує. Крім того, не хоче потримати на самому рисовому відварі.

– Стривай. Геть випало з голови… Я бачив у клубі Луїзу Піфер, їй уже не потрібна нянька. Кажуть – нянька чудова. Луїза має прислати її до нас на цьому тижні. Поставимо Ірен перед фактом.

Роза насилу вгамувала почуття лихої втіхи. Вони сиділи мовчки. Сумна, гуркітлива серпнева ніч приспала світ довкола їдальні, повної тріпотливих крилець, що їх вабило яскраве світло. Дені й Роза повставали.

– Якщо вона й надалі коверзуватиме, – заявив Дені,– я спатиму в кабінеті.

– Ні, ні! Треба набратися терпіння, треба бути ласкавішим. Це твій обов'язок.

Вона говорила так через те, що їй було соромно за свою таємну втіху.

– Я вийду подихати свіжим повітрям, – додала Роза.

Вона сіла на лаву і, закинувши голову, дивилася, як було у дитинстві, на летючі зорі. Повідчинювані вікна в спальні Ірен окреслювалися густішою темрявою. Роза чула сухий голос Дені, на який ніхто не озивався. Тоді грюкнули двері. За якусь хвилину Дені також вийшов надвір і сів на лаву поруч із сестрою.

– Вона й досі сердиться. Я не наважився говорити з нею про няньку.

Роза сказала, що цього вечора багато летючих зірок. Дені запалив сигарету.

– Чи пам'ятаєш П'єрові вірші про заблудлі метеори...

І Дені, запинаючись, продекламував:

Сузір'я, зграї хвиль і гра їх таємнича,

Боліди, що з небес летять у вир морський,–

Це, Аттісе, ніщо. Є лиш твоє обличчя

Та очі, що на них цілунок мій гіркий.

– А далі? Я вже не пригадую!

– Стривай, – сказала Роза, – далі так:

Ти нищиш береги, бентежний океане…

– Ну, звичайно! От бовдур я. Геть забув:

Смертельна страва ця, найзгубніша на світі;

Обличчя це бліде, рожеві ці уста –

То овоч, що в мої долоні впав відкриті.

– Я вчора отримала від нього листа, – помовчавши, сказала Роза.

– Як йому там ведеться? Здоровий?

– Так. Сподіваюся. Я ще не дочитала.

– Бідолашний хлопець! – сказав Дені.– Він так мене любив, а я був із ним брутальний. Коли повернеться – буду добрим, ласкавим до нього. Та йому до того байдуже, – він мене вже не любитиме.

Вони почули в себе над головами легкий шум. Видно, Ірен обіперлася на підвіконня. І Роза гукнула голосніше:

– Нарешті хоч подихати можна. Чи не так, Ірен?

У відповідь грюкнула віконниця. Роза попросила брата піднятися нагору.

– Присилуй себе, будь хороший.

Але Дені заперечив: він і так уже двічі умовляв її, а вона – ані пари з уст.

– Заробив же я хоч одну ніч спокійну. Ото вже посплю!

У Рози вихопилось: "Ох, Дені!" – і, вдаючи з себе лиху, вона придушила смішок.

У нежилих покоях потріскували меблі. Ірен заснула в сльозах і тихенько хропіла, тримаючись рукою за люльку. Роза уже з чверть години стояла на колінах, поклавши голову на ліжко; вона не могла зосередитись на молитві і раз у раз збивалася. Зате Дені, простягшись на дивані, вже без колишнього страху думав про те, що в цій самій кімнаті його батько наклав на себе руки. Шкіряні сидіння крісел і досі віддавали запах його улюблених сигар. Дені тепер уже не боявся небіжчиків. Яка втіха побути наодинці з собою! Із завтрашнього дня можна відправляти на продаж виноград. Головне, щоб сварка з Ірен не позначилася на взаєминах із Кавельге. Треба, щоб безглузда колотнеча не доходила до старого. А коли дитину довірять няньці й перестануть годувати супами, після першої ж сварки я перейду в окрему спальню. Цікаво, чи важко буде це зробити? Схоже на те, що Ірен таки любить його… А може, й ні – їй вражено самолюбство, та й тільки. Дені ніколи не вірив, що він може подобатися жінкам. Та він і сам відчував до себе якусь фізичну відразу. Ірен носить його прізвище, живе в замку, стала матір'ю Поля Революю… Чого їй ще може забагнутися? А яка терпляча Роза! Проте й вона покине все це, не витерпить такого життя… "їй всього двадцять два роки… Нікого вона по-справжньому не кохає. А чого я такий певний, що нікого? Її самотність якась дивна. А проте інколи буває досить одної зустрічі… Яке ж у нашім житті все нетривке – просто жах! Усе плине, міняє форму, не зупинити й на хвильку часу, коли життя стало таке, що його можна терпіти.

Роза наслухала порошіння дощу по листю. Яка благодать! Дощик тихий – ні грози, ні граду. Тепер Полеві буде ліпше, бо мине виснажлива спека, а головне, він уже не буде страждати через оту селянську звичку

матері – напихати дитині шлунок. А чи могла б Роза більше вболівати за власну дитину? Хто зна, адже її син не продовжував би роду Революю. Дивно, що вона раптом стала надавати цьому такої ваги. Мало-помалу її змагала дрімота, почало хилити на сон. Раптом думка, – вона й сама не могла б сказати, де її вичитала, – протнула їй розум: "Для порятунку дитини жертвувати матір'ю". Ночами, коли йшов дощ, вона думала про близьких небіжчиків, але не тому, що тужила за ними; вона шкодувала, що їх поховано в склепах і тому позбавлено переваг, якими користуються бідняки: їхні останки приймає земля, і небесна волога крізь трави, коріння, пісок доходить до них.

– Ти підготувала її, сказала, що має приїхати нянька? – спитав Дені сестру, виходячи з автомобіля.

Роза відповіла, що не бачила невістки. Ірен веліла подати їй сніданок у спальню.

– Але я попросила її матір, щоб поговорила з дочкою. Марію неважко було схилити на наш бік, – вона й сама добре знає, що Ірен недосвідчена і нічиєї ради слухати не хоче.

Ірен вийшла до столу, трохи спізнившись, очі в неї були червоні й запухлі. Брат і сестра говорили про якихось не знайомих їй людей. Вона сиділа перед тарілкою насуплена, і Роза спитала, що з нею, чи, бува, не захворіла?

– Попоїжте хоч трошки – це необхідно для Поля.

Ірен вибухнула плачем і вибігла з їдальні. Роза подала братові знак вийти за нею. Він устав із страдницьким виглядом. "Нарешті почалася криза, – подумала Роза. – Ще трошки – і хвороба піде нанівець, усе буде гаразд". Брат не вертався; вийшовши східцями на площадку другого поверху, вона почула слова і хлипання.

– Я погоджуюсь, хай приходить нянька… Ти добре знаєш, я не через це плачу… Я зроблю все, що захочеш ти, ти, але не твоя сестра. Ну й чого вона не дбає про власне життя, а лізе в чуже? Чому не виходить заміж, як усі жінки? Чому стримить тут і нацьковує тебе проти мене? Хай тільки насмілиться відібрати в мене малого – я її вб'ю! Еге ж, наперед кажу тобі – вб'ю! Я накою тут лиха!..

Почувся голос Дені, на диво сумирний, тихий голос. Брат закликав до розважливості, просив угамуватися. А що вона розкричалася ще дужче, то Роза повернулася східцями вниз, вийшла на веранду і зупинилась там, прихилившись до стіни.

Година видалася похмура, – ніхто й не помітить цього вечора летючих зір. З відчиненого вікна над її головою долинали крики – справжня буря гніву й ненависті. Роза не могла розібрати слів, та вони для неї нічого й не важили; їй і так було ясно, що вона – причина того відчаю, вона привід і джерело всіх чвар. Чому вона втрутилася? Захищала здоров'я дитини?.. Ні, вона гаразд розуміла, що йшлося не про здоров'я дитини. Це – боротьба між сестрою й дружиною за вплив, за правування. Це звичайна сутичка, яка трапляється у всякій родині, заспокоювала себе Роза. Але ж чому тоді цієї темної ночі, коли навіть не розгледіти примарних дерев, так заходиться її серце? Як стискається воно, як воно ниє! Коли б вистачило їй сили зробити бодай кілька кроків, вибратися звідси, загубитися на отій невиразній стежині; але вона не могла й ворухнутися, ніби тіло її прицвяховане до стіни, тільки тремтіли ноги.

– Ти тут, Розо?

Вона почула знайомий запах тютюну. Дені сказав:

– Нарешті вгамувалася. Я помітив, що вона, виплакавшись, спить як убита. Довелося витерпіти цю істерику. Ну, та дарма. Перемелеться. По суті, все залежить від виховання. Бракує елементарного виховання, і ось

маєш – страшні вибухи. Але нас вони мало обходять. Ніби все це відбувається десь далеко. Мені дуже просто не помічати того всього, втекти в себе. Та й тобі також, я певен. А вона, ніби нещасна муха, що б'ється в шиби зачиненого вікна, за якими той світ, де нам із тобою вільно дихається. Наш світ – це не лише наше дитинство, наші спомини. Та навіть якби ми жили нарізно, все одно кров у нас одна. Сердешна муха швидко стомиться й, переставши битись, покірно сяде на підвіконні. У неї будуть свої радощі. Попри всі прикрощі, їй наснився любий сон, і вона дістала більше, ніж могла сподіватися. Обіцяю тобі, Розо, – ти не знатимеш більше тривог. Пора ж подумати й про тебе, про твоє щастя.

Роза відповіла стиха:

– Щастя вже не буде.

Брат гадав, що вона подумала про Робера Костадо, і спитав, чи любить вона його й досі. Сестра, зітхнувши, всміхнулась:

– О господи! Звичайно, ні!

Та вона вже й не любитиме нікого. Досить! Брат заперечив, але Роза похитала головою:

– Ні. Люди не існують для мене. Всі вони ніби з іншого краю, якісь безликі, та й мова їхня мені незрозуміла.

– Те саме відчуваю і я, – сказав Дені.– Весь день пораюся, сперечаюся, торгуюся, підписую папери… І ось – шоста година вечора, я мчу в своєму авто і тоді стаю самим собою, і знову я – твій брат.

Ну й що важкого було в цих словах? Вони вже вимовлені, стихли, проте панують іще, ядучі. "Це безумство, – подумала Роза, – піддатися цьому жахові".

Дені озвався знову:

– Розо, я зараз скажу тобі дивну річ: цього вечора вперше за все своє життя відчуваю, що я щасливий. Авжеж, – повторив він, – я щасливий.

Вони почули, що хтось іде більярдною, натикаючись на меблі. На порозі скляних дверей з'явилася постать. Пролунав захриплий голос Ірен:

– Ти думаєш іти спати, Дені?

Він одказав, що трошки посидить. Роза з необережності почала стиха вмовляти Дені, щоб він ішов разом із дружиною.

– Не сичи, гадюко! – крикнула Ірен.

Дівчина завмерла, припавши до стіни. Її захищав залізний стіл. На неї ринув потік огидної лайки, що звучала приглушено, бо Дені затулив дружині долонею рота. Як вона насмілилась кричати? В чому ця навіжена звинувачувала Розу? Все це тривало якусь хвилину, але й короткий спалах блискавиці відкриває оку в нічній темряві безкраї простори. Отже, й Роза в цю коротку мить побачила шаленство, якого досі ще не знала, вгледіла безмежну пустелю, поорану кратерами вигаслих вулканів.

Життя більшості людей – мертва дорога, що веде в нікуди. А деякі з дитинства знають, що йдуть вони до незнаного моря. Ось уже їх дивує гіркота вітру, ось уже й присмак солі в них на губах – це аж поки перейдуть вони через останню дюну, а тоді розбурхана стихія шмагне їх піском і піною. І їм лишається або поринути в цю безодню, або вертати назад.

Дені, намагаючись вивести дружину, яка була дужча за нього, силоміць тяг її до східців; і тільки тому, що вона була майже

непритомною і отямилася лише на сходинці, йому вдалося з нею впоратися. Він повів її аж до спальні. Ірен стогнала:

– Не покидай мене, не вертайся в сад. Підеш – я викинусь із вікна…

– Я залишаюся, ти ж бачиш. Зараз ляжу біля тебе.

– Ти залишишся на цілу ніч?

Атож, він залишиться на цілу ніч. Дені тримав її за руку. Йому здавалося, що крізь одчинене вікно долинає Розине дихання. Ні, то легіт колише листя. Він почув, як гримнув засув, – видно, Роза замикала двері. Тепер вона вже в своїй кімнаті.

Роза непорушно сиділа на ліжку.

По цинковій покрівлі зрідка стукали важкі краплі дощу.

Вона візьме з собою тільки туалетне приладдя із золоченого срібла. Білизну купить у Бордо. Верхню одежу потім вишлють на подану адресу; де вона зупиниться – ще буде час подумати. Головне – геть звідсіль… Тікати. Хоч і світ за очі,– тільки б не залишатися тут. Тікати. Братові вона пошле на контору заспокійливого листа, мовляв, поїхала на короткий час. Яка вона безконечно далека від того шляху, що увижався їй три роки тому, того вечора, коли Дені провалився на іспитах. Вона сама ще не знає, як складеться її майбутнє, але треба шукати до нього дорогу. Роза не могла сказати, молитва то була чи ні. Певно, таки молитва, бо вона освітлювала перед нею те, що належало зробити зараз-таки, негайно. Думки її були прикуті лише до того, що мусила вона зробити в найближчий час. Роза знала – вийшовши з дому вранці, близько шостої години, вона піде путівцем до трамвайної зупинки і ждатиме, коли нарешті з'явиться вагон. О шостій, мабуть, уже розвидниться, і якщо туман розсіється, вона так і не побачить, як

здалеку, щомить ростучи, заблимає вогненне циклопове око. Проте в ній самій це велетенське око палало, як і колись світанкової пори.

25

Дружина Наполеона III.

26

"Без сім'ї" і "Родина Фенуйяр" – романи Г.Мало (1830–1907). Особливо популярний був перший, як читання для дітей та юнацтва. "Андромаха" і "Федра" – трагедії Ж.Расіна (1639–1699).

27

"Меркурій" – власне, "Французький Меркурій" – назва журналу і видавництва, в якому виходили збірки віршів поетів-символістів, у тому числі збірка А.Самена (1859–1900) "В саду інфанти".

28

Одягти сутану – означає стати священиком; одягти білу чи брунатну рясу – постригтися в ченці.

29

Ернест Псікарі (1883–1914) – французький письменник, внук філософа й історика християнства Ернеста Ренана (1823–1892). Йдеться, очевидно, про твір "Голоси, що волають у пустелі".

30

Шарль Пегі (1873–1914) – французький поет і публіцист.